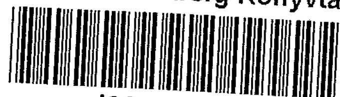
Szociográfia – Kárpát-medencei körkép

Tanulmánykötet

Szerkesztette
LETENYEI LÁSZLÓ · TAMÁSKA MÁTÉ

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A *Szociográfia – Kárpát medencei körkép* című konferencia megrendezését és elektronikus dokumentálását a Nemzeti Civil Alap támogatta.

A konferencia előadásai online megtekinthetők:
www.magyarorszagfelfedezese.hu

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat
www.magyarorszagfelfedezese.hu

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A kötetet tervezte Lipót Éva
Tördelés Amacron Bt.

ISBN 978 963 693 869 7
ISSN 0231-2611

Tartalom

Bevezető *(Letenyei László – Tamáska Máté)* 7

MAGYARORSZÁG

Őrszigethy Erzsébet: A magyar szociográfiáról 13

FELVIDÉK

Végh László: Szociográfiai műhelyek Szlovákiában 37
Kövesdi Károly: A felvidéki magyarság identitásválsága és ennek szociográfiai megjelenítése 42

KÁRPÁTALJA

Hires-László Kornélia: Megélni? Túlélni? Jól élni? Megélhetési stratégiák a kárpátaljai Beregszászi járásban 2013/2014 előtt és után 53

ERDÉLY

Cseke Péter: A magyar szociográfia erdélyi ágának eszmetörténeti háttere 73
Rostás Zoltán: Dimitrie Gusti monografikus szociológiája 82
Veres Valér: Az erdélyi terepkutatások hagyománya a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen: a szociológia és a szociográfia találkozása 94

VAJDASÁG

Kollár Árpád: Szociográfia helyett és helyén 109
Vékás János: Szociográfia a Vajdaságban 124

TÁJ, EMBER, TÁRSADALOM: KIÁLLÍTÁSI MELLÉKLET 133

Bevezető

Letenyei László – Tamáska Máté

Kötetünkben az azonos címmel megrendezett konferencia (2017. március 3–4, Budapesti Corvinus Egyetem) előadásaiból készült tanulmányokat veheti kezébe az olvasó. Illyés Gyula sokféleképpen értelmezett „ötágú síp" hasonlata a határokkal szabdalt Kárpát-medencei magyar irodalom metaforájává vált. A magyar nyelvű szociográfiát azonban, ha lehet, még nehezebb egységben kezelni. 1920 után a szűkebb határokon belül, illetve Romániában, Csehszlovákiában, Ausztriában és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban a gazdasági, politikai és kulturális lehetőségek más és más irányba terelték a helyi magyarságot, s vele a szociográfiát, amely az eltérő kihívásokra igyekezett válaszokkal szolgálni.

A szlovákiai, vagy korabeli szóhasználattal élve, a szlovenszkói magyarok Közép-Európa legfejlettebb ipari országában találták magukat. Csehország gazdasági fölénye a hozzácsatolt Szlovákiában és Kárpátalján a kevésbé fejlett ipari s főként a kisipari üzemek tömeges elsorvadását hozta magával. Prága ugyanakkor sajátos felzárkóztatási politikát hirdetett meg, amely nem hagyta érintetlenül a társadalomtudományi oktatást és gondolkodást sem. Végh László írása módszeresen számba veszi a Szlovákiában iskolát teremtő cseh professzorok munkásságát, a Morva folyón átívelő szellemi hidat.

Kövesdi Károly emellett a szlovákiai szociográfia urbánus tradícióját is kiemeli. A pozsonyi munkásszociográfia, a cseh gyáripar konkurenciáját azonnal megérző Losonc vagy a polgári múltjába forduló Kassa csupán a legfontosabb példák arra, hogy a magyarországi, erősen agrárorientált témafelvetésekkel (a népi írók mozgalmával) szemben a szlovákiai magyarság hangsúlyosabban fordult a város problémái felé. Természetesen nem hiányoztak a falusi monográfiák sem. A Sarló mozgalom, amely fiatalokból álló kutatóműhely, de egyben éles rendszerkritika is volt, a korszak hasonló európai, köztük magyarországi és romániai célkitűzéseihez igazodott. A Sarló ugyanakkor egyedi színt is képviselt a szociográfiában, elsősorban erőteljes vizuális érzékenységével. A szociofotózás révén a Sarló mozgalom tagjai jelentős hatást gyakoroltak mind a magyarországi, mind a szlovák és cseh kortársakra. Végh László írásában azonban „igazi áttörésként" nem

a Sarlót, hanem Fábry Zoltán *Az éhség legendája* című munkáját nevezi meg, amely a szlovenszkói magyarság „puszták népe", még akkor is, ha a később a Szovjetunióhoz került Kárpátalja mélyszegénységét tárta fel.

Az általunk szerkesztett kötetben Kárpátalja is önálló fejezetet kapott, illetve egész pontosan csak egy helyet. A hányatott sorsú térség szociográfiai irodalma fájóan hiányos, emiatt a beregszászi szerző, Hires-László Kornélia nem visszatekintést készített, hanem a jövőbe néz: mennyi mindenről lehetne kiváló szociográfiát írni Kárpátalján. Ha az államalakulatok változtak is, a szegénység konstans maradt a térségben, sőt Ukrajna legutóbbi háborúja nyomán az addigi szerény megélhetési viszonyok is tovább romlottak. A kortárs kihívások között nem rejti véka alá a határon átnyúló össznépi „csencselés" jelenségét, a megélhetési kereskedelem olyan formáit, amelyek mélyen érintik a határ közelében élő ukrajnai magyar közösséget.

A romániai magyarság már csak számossága és földrajzi kiterjedtsége okán is a legösszetettebb kihívásokkal nézett szembe, amelyekre az erdélyi és partiumi szociográfia sokrétű választ adott. Erdély 1848 előtti közjogi helyzete, a vallási tolerancia tradíciója, a nemzetiségek egymás mellett élése, amely során mindegyik megtartotta a maga határait, félig-meddig rendies, történeti kontúrjait, mind-mind kedvezően befolyásolta az erdélyi magyar szociográfia létrejöttét. Kötetünkben Cseke Péter irodalomtörténész-szociográfus írása főként az *Erdélyi Fiatalok* folyóiratot elemezve mutatja be Erdély felfedezésének ügyét, a faluszociográfiai mozgalmat, amelyet akkoriban „falumunkaként" határoztak meg (ma leginkább kistérségi vagy közösségi fejlesztésnek mondanánk). A falumunkában az értelmiség tudását a parasztság modernizációjának ügye mellé állították. A folyóirat míves betűkkel szedett borítója is mutatja, hogy bár a magyarországi fejleményekre mindig reagáló, de egy saját, „transzszilván" útját járó nemzedékről volt szó. Cseke Péter arra is felhívja a figyelmet, hogy az erdélyi szociográfiát megelőzte a társadalomtudomány intézményesülése.

Ennek módszereiről és történetéről bővebben Rostás Zoltán ír a kötetben. A világhírű román tudós, Dimitrie Gusti hatása a korabeli közép-európai falukutatások gyakorlatára aligha túlbecsülhető. Az ő munkássága nemcsak egy módszert, a falumonográfiát adta az értelmiség, köztük a romániai magyarság kezébe, de a kutatásszervezés és a kooperatív munka egy rendkívül magas szintjéről is példát adott. Veres Valér tanulmányában az egyik kiemelkedő Gusti-tanítvány, Venczel József életpályáját felvillantva arra is rávilágít, hogy bár a kommunista időszakban a falumonográfia műfaja csak igen korlátozott viszonyok között működhetett, de búvópatakként annak hagyománya és tudáskészlete tovább élt. Olyannyira, hogy az 1990 után intézményesülő erdélyi magyar szociológiának éppen a Venczel József szorgalmazta falukutatás vált az egyik sajátságává, mely nem mondott ellent a kortárs szakmai trendekhez és normákhoz való igazodás sürgető igényének, sőt bizonyos értelemben ki is egészítette.

Végül a délvidéki magyarságról két írás szerepel a kötetben. Kollár Árpád irodalomtörténeti tanulmányának fókuszában ugyan a hatvanas évek állnak, de kitekintést kapunk a húszas-harmincas évekre is. Akkoriban a délvidéki magyarság a transzszilvanizmus és a szlovenszkói magyarság öndefiníciós kísérleteit igyekezett követni. A Szenteleky Kornél-féle öndefiníciós koncepció a szépirodalom szociografizálódásáról is szólt, amelyben az esztétikai szempontot megelőzte az etikai, tehát a közösségéért, a helyi magyarságért tenni akaró, a helyi nyelvet, helyi ízeket és formákat megszólaltató írások elsőbbséget élveztek. A második világháború után felnövő generáció ezt a hagyományt támadja meg a hatvanas években. Az *Új Symposion* folyóirattal azonosított nemzedék a vidék helyett a várost, a tartalom helyett a formát, a bezárkózás és regionalizmus helyett a nyitottságot és az egyetemlegességet igyekezett hangsúlyozni. Mindez persze nem zárta volna ki a szociográfiát, csakhogy abban a sajátos történeti helyzetben a tervbe vett kritikus társadalomábrázolások végül nem születhettek meg.

A vajdasági szociográfiával foglalkozó másik írás arra is választ keres, hogy a hatvanas évek pezsgő vitáit miért nem követte a magyarországihoz hasonló szociográfiai reneszánsz. Vékás János szerint a vajdasági, jugoszláviai, délvidéki (a megnevezések önmagukban is érdekesek) magyar közélet akkor fordult intenzíven a valóságfeltárás irodalma felé, amikor a politikai erőviszonyok strukturális átalakulásokon mentek keresztül, aminek részeként a magyarság helyzete, státusza és jövője bizonytalanná vált. Az egyik ilyen átmeneti korszak a hatvanas évekre tehető, a másik a kilencvenes évek elejére.

Az egyes magyar közösségek szociográfiai törekvéseit összevetve feltűnhet, hogy miközben a harmincas években még többségben voltak a szinkron jelenségek, addig a huszadik század második felét egyre inkább a sajátos, a helyi kisebbségi létből, illetve az adott ország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiból következő kérdések uralták. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hetvenes években másodszor újrainduló Magyarország felfedezése sorozat határokon átívelő hatása nem mérhető a harmincas évek „ősköteteihez". Legalábbis a tanulmányokból ez a kép bontakozott ki előttünk, szerkesztők előtt. A konklúziót azonban az olvasóra bízzuk. Ehhez segítségül tettük be a Magyarország felfedezése könyvsorozat száz évéből válogató, egy-egy borítót, fülszöveget, jellemző idézetet tartalmazó „könyv a könyvben" kiállítást. S hogy a Kárpát-medencei körképben a medence

közepe is kellő alapossággal képviselve legyen, Őrszigethy Erzsébet összegzését adjuk közre a magyarországi szociográfia történetről.

Azt azonban látni kell, hogy nem volt célunk valamiféle monografikus összegzést vagy módszeres összevetést adni. A körkép, mint műfaj, ezekre nem alkalmas, de jelen pillanatban ilyen munkára nem is mertünk volna vállalkozni. Ennek oka pedig az, hogy a szociográfiának ma leginkább hagyománya és nem tudománytörténete van. Ami benne a szó szoros értelmében tudományos, azt az irodalomtudomány, a szociológia, a néprajz, a társadalomtörténet vagy a politikatörténet a maga eszközeivel vizsgálta. Így ahhoz, hogy a magyar szociográfia Kárpát-medencei történetét feltárjuk, előbb a fogalmak tisztázására volna szükség.

A szociográfia egész történetét és mai helyzetét is jól jellemzi, hogy klasszikusai rendre más tudományterületről érkeztek. Ennek megfelelően hol az íráskészség, hol az adatok megbízhatósága, hol a politikai cselekvés, hol pedig a népművelési, népnevelési szándék került az előtérbe. Ennek megfelelően a szociográfia értékelési szempontjai is képlékenyek. Ám vélekedjünk bárhogyan is a szociográfiáról, annak tartalmi és formai sajátosságairól, egyvalamit biztosan állíthatunk: kultúránk része, sőt olyan része, amely – bár sokszor bántóan éles kritikákat fogalmaz meg, de – mégiscsak a párbeszéd műfaja. Párbeszéd a társadalomtudományos diszciplínák között, sőt az irodalom, film, fotó és a tudományok között, párbeszéd az egymást nem ismerő társadalmi csoportok és a helyi kulturális közegek között.

MAGYARORSZÁG

Őrszigethy Erzsébet

A magyar szociográfiáról

18–19. SZÁZADI ELŐZMÉNYEK

A magyarországi társadalomrajznak és -leírásnak a 20. század előtt is voltak művelői, tudósok valamennyien. Az idősorban talán a Zólyom megyei születésű Bél Mátyás (1689–1749) az első. Legnagyobb tudós műve a *Notitia Hungarie novae historico geographica:* a vármegyéket bemutató köteteiből kilenc vármegye leírása még életében megjelent (1735–1742) a szintén felvidéki Mikoviny Sámuel térképeivel. Először Pozsony vármegyét térképezte föl, valamennyi kötet közül ez a legrészletesebb. Nemcsak történeti leírások ezek, természetföldrajziak is, és ír e tájon lakó nép életéről. Bél Mátyás foglalkozására nézve lelkész és pedagógus volt, emellett mai fogalmaink szerint történészi, helytörténészi, település-földrajzos, írói, újságírói tevékenységet is folytatott.

Tessedik Sámuel (1742–1820) Szarvason volt evangélikus lelkész. A népet a maga példájával okszerű mezőgazdálkodásra nevelte. Gazdasági mintaiskolát és könyvtárat alapított, gyümölcsfát nemesített, falusi gyermekeknek olvasókönyvet szerkesztett. (*„Az iskolában és templomban elbutított fő sohasem jő egyenes állásba vissza."*) Szlovákul és magyarul tanított, munkáit német nyelven írta. Nagy műve, *A parasztember Magyarországban micsoda és mi lehetne...* a gazdasági viszonyokat is kommentálta. A németek betelepítésének ismertetése kapcsán kitért arra, hogy *„a németek, ahelyett, hogy az új mezőgazdálkodás kovászává lettek volna, hamarosan megkedvelték s utánozták a hagyományos gazdasági »slendriánt«"*. Ez az átfogó munka 1784-ben jelent meg németül, magyarul két év múlva adták ki, Pécsett. Gróf Széchényi Ferenc fordíttatta le.

A harmadik említésre érdemes magyar tudós a késmárki születésű Berzeviczy Gergely (1763–1822). Nem csupán a parasztársadalom kutatója, az országra, a népre közgazdászként és jogászként is tekintett. Közgazdasági és jogi ismeretekkel felvértezve bírálta az adórendszert. *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon* című könyve vagy három éven át kéziratos formában terjedt, ezalatt a cenzor vigyázott az eredeti műre.

Berzeviczy is német nyelven írt, ez a könyve 1806-ban jelent meg, majd száz évet kellett várni a magyar nyelvű kiadásra.

ORBÁN BALÁZS (1830–1890) író, néprajzkutató könyvei abban különböznek a fentebb ismertetett magyar tudósok műveitől, hogy az Orbán Balázs-kötetek ma is gyakorlati haszonnal forgathatók. A *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* című munkája 1868–1973 között jelent meg hat kötetben. Leírásai nemcsak az egyes falvak, települések történeti, néprajzi monográfiái, hanem „népismereti" és művelődéstörténeti adalékokkal is szolgálnak. A nagy mű különlegességét adja, hogy a bemutatott vidék népe személyesen ismerte a szerzőt – a „sovány báró" alakja máig megmaradt a népi emlékezetben. Könyveit a bemutatott vidékek lakói is olvasták.

A 18–19. század tudósainak nem voltak műfaji gondjaik, és sejtelmük sem lehetett arról, hogy munkásságuk révén a szociográfusok közé sorolhatók. Hogy ilyen műformára szükség volna Magyarországon, talán Berzeviczy érzékelte leginkább. *„Történetíróink nem annyira az országnak, mint a királyoknak történetét, azok örökösödését, viszályait, háborúit, szerzeményeit és a főbb családok sorsát beszélik el. De hogy minő volt az ország belső állapota, melyek a nép jólétének vagy nyomorának okai, miként alakult a lakosok egymáshoz való viszonya, a nemzet megélhetése és a haza alkotmányának képe, ezekről alig emlékeznek meg."*

A 20. SZÁZAD ELEJE

A 20. század megteremtette a szociográfia tudományát és műfaját. Kezdetben volt a *Huszadik Század* című folyóirat és a *Társadalomtudományi Társaság* (1900), ebből nőtt ki a társaság szociográfiai szakosztálya 1913-ban, egyúttal a szociográfia fogalmát is meghatározták. A 20. század elején tudományos igényű társadalomrajzot jelentett, a társadalom teljességre törekvő tudományos leírását.

A korabeli szociográfiának a társadalmi jelenségek összességére kiterjedt a figyelme. Empirikus vizsgálatokra, statisztikai és egyéb adatokra támaszkodva ábrázolta, illetve elemezte a terepmunkák, a történeti források és a statisztikai felvételek eredményeit. A jelenség leírása, értelmezése volt az elsődleges, a különböző közösségek (kisvilágok) alig-alig jelentek meg az írásokban. Nem volt követelmény a művek expresszivitása sem. A szociográfiát a jelenségek fegyelmezett megközelítése, a kutató-elemző technika kiművelése tudománnyá, tudományos diszciplínává avatta. A század elején született írások több hasonlóságot mutatnak a mai értelemben vett szociológiával, mint a mai szociográfiával. E művek szociológiával való rokonságát mutatja, hogy a mai szociológiatörténet a század elején íródott műveket a szociológiatudomány részének tekinti. A szociográfiától manapság elvárt expresszivitás és az ún. kisvilágok csak néhány írásban érzékelhetők, ilyen például Braun Róbert szociográfiája, amely Marosvásárhely szervezett munkásságát mutatja be (1909).

A bukott Tanácsköztársaság után a baloldali eszmeiségű szociográfia tilalmassá vált, művelői nem voltak kívánatosak a magyar tudományos világban. Akadtak, akik emigrációba menekültek, mások börtönbe kerültek, vagy csak egyszerűen elhallgattak. A kormány a szociográfiát és a szociológiát veszélyesnek ítélte, ezt mutatja az is, hogy Közép-Európában egyedül Magyarországon nem volt szociológiai tanszék az egyetemeken. Pedig a társadalomban épp elég sok baj látszott, amely kutatásra s a kutatások eredményeként jobbításra lett volna érdemes.

A vesztett háború után az országban a nyomorúság mérhetetlen, a szegény nép kiszolgáltatott. Általános a proletarizálódás. Mivel a népesség túlnyomó része mezőgazdaságból él, illetve abból megélni nem tud, a legszembetűnőbb az agrárnépesség szegénysége. A nép e korban azonos a magyar paraszttal, megmentésének fontossága a vezérlő gondolat. A magyar (paraszt)nép, az „őserő" helyzetének drámaiságára SZABÓ DEZSŐ *Az elsodort falu* című könyve (1919) hívja fel a figyelmet, majd 1928-ban OLÁH GYÖRGY *Hárommillió koldus* című műve tudatosítja ugyanezt. A társadalmat konzervatív és radikális szempontból elemzők többsége azt sugallta, hogy a Trianonban megcsonkított Magyarország jövője a magyar (paraszt) nép sorsának alakulásán múlik. Bár nem kevésbé nyomorúságos körülmények között élnek a gyári munkások (akiknek a java része az agrárvilágból kiszorult proletár), aki a helyzetükkel foglalkozott, „kommunistagyanússá" vált.

A kormánypárti konzervatív jobboldal a társadalmi bajok enyhítése céljából a tudomány feladatává tette az ország szociális és gazdasági helyzetének regisztrációját. Erre a munkára országos szervezetek alakultak. Tevékenységük jobbára monografikus feldolgozásokra és adatgyűjtésekre korlátozódott. Az *Országos Faluszövetség* (1920) és a Magyar Társaság *Falukutató Intézete* (1930) vállalta ezt a feladatot. A társaság kiadványai monográfiák és adatgyűjtemények, a helytörténeté a fő szerep. Ma is használható kiadványuk a frissebb adatokkal kiegészített *Magyarország helytörténeti irodalma 1527–1944* című munka (dr. Bodor Antal – dr. Gazda István) 1984-es kiadása. A *Magyar Szociográfiai Intézet* 1924-ben miniszterelnökségi rendeletre alakult meg, a földrajztudós Teleki Pál tudományos és politikai elképzeléseihez igazodva működött. Az intézet adattárakat, katalógusokat

állított össze, cédulák születtek százezerszám. Az intézet produktumaként egyetlen maradandó szociográfia sem született.

A kormányzat szociális intézkedéseket is tervezett. 1933-ban a Belügyminisztérium minden vármegyébe szociális tanácsadókat nevezett ki, s a kormány megbízásából a vármegyék szociális viszonyairól jelentek meg kötetek, szám szerint hét. Szociográfia nem volt köztük.

Az ifjúság és az intelligencia mozgósítását is fontosnak tartotta a kormányzat. Ennek támogatott formája a falujárás volt. Falujárásokat elsőként az 1906-ban alapított *Országos Széchenyi Szövetség* szervezett. A cél: a fennálló rend keretei közt javítani a falusiak szociális helyzetén, és pallérozni műveltségüket. A szövetség által támogatott falujárás alkalmat, lehetőséget nyújtott a „népnevelésre" is. Előfordult, hogy a kiszállásokat a helyi intelligencia szervezte, a programok közt szerepelt például „művészeti, kedélyképző, nemzeti tánctanfolyam", ismeretterjesztő előadás az észak-itáliai kerámia és a szepességi habánok szín- és formaművészetének összefüggéseiről. A harmincas évek elejétől indított a szövetség olyan falujárásokat, amelyek célja szociográfiai és néprajzi anyag gyűjtése volt.

A falujárás effajta divatja késztethette Kós Károlyt e megnyilatkozásra: *„Ma falukutatást folytat mindenki, aki vasárnaponként »kivikkendezik« valamelyik falusi kocsmába... ma minden második ember okmánnyal bizonyítja be, hogy legalább a nagypapa nincstelen... zsellér vagy cseléd volt, ami jogot ad az intellektüel unokának, hogy magát a »mélymagyarsághoz« számítsa."*

1930–1944: A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA HŐSKORA

A kormányzat szociográfiai és szociális színezetű szándékaival egy időben a társadalmi érzékenységgel megáldott értelmiségiek (írók, tudósok, publicisták, egyetemisták) a parasztok (a falusiak) állapotának föltárására készülődtek – szövetkeztek. A mozgalmak szervezői és a tollforgatók általában a századelő szülöttei.

Az együttes eszmélkedés kiváltói azok a híradások voltak, amelyek azt taglalták, hogy fogy a magyar, pusztít az egyke, nincs föld, szűkül a parasztság élettere. Az egykéről szóló első közlemények már a 19. század közepén megjelentek, de a 20. század húszas éveitől kezdtek sokasodni az egykéről szóló írások, sorozatok, vitairatok, többek közt a *Pesti Napló*ban (1929), a *Nyugat*ban (1933), a *Századunk*ban (1934), az *Előőrs* című politikai hetilapban. Az egykével kapcsolatos írások sorában az első Kiss Géza kákicsi lelkész tanulmánya volt, amely 1927-ben jelent meg a *Protestáns Szemlé*ben. A különböző falutanulmányok tapasztalatait foglalta össze az

az országgyűlés alelnökéhez címzett memorandum, amelyet Kodolányi János tett közzé az *Előszó* című irodalmi, kritikai folyóiratban (1927).

A kisbirtokok csekély száma, a nincstelenek sokasága és a nagybirtokok túlsúlya már évtizedek óta a nyilvános polémiák tárgya volt. A 20. század elejétől tudósok elemzéseiből is kiviláglott, hogy elemi szükség volna a birtokszerkezet átalakítására. A nagy tekintélyű tudós, Schneller Károly (jogász, statisztikus, közgazdász) statisztikai adatokkal bizonyította, hogy a nagybirtok káros hatással van a népszaporulatra. (*Közgazdasági Szemle*, 1918: Latifundium és népszaporodás). A fiatal *Kerék Mihály* (1902) agrárközgazdász írásai is közismertek a faluval foglalkozó írástudók körében; a földbirtok-politikáról szóló könyvében azt hangsúlyozza, hogy a földínség a legnagyobb a „mamuthitbizományok" vidékén. (A *Magyar Szemle* kiadása, 1934.) Ugyancsak az egykéről – múltjáról, jelenéről, orvosszereiről – ír a *Magyar Szemlé*ben (1935).

Az írói indulatokat Fülep Lajos zengővárkonyi református lelkész és műtörténész cikksorozata támasztotta föl, e cikkek a magyarság pusztulásáról – az egykéről – szóltak. A sorozatot a *Pesti Napló* közölte (1929). A visszhang azért is országraszóló volt, mert Fülep Lajos a maga tapasztalatait fogalmazta meg, melyeket a dél-dunántúli reformátusság körében szerzett. Irodalmilag-nyelvileg is kiváló, közérthető írások voltak. E cikksorozat hatására a húszas évek végén, a harmincas évek elején a parasztság sorsát fontosnak tartó írók sokasága cikket, vitacikket, esszét, látleletnek beillő beszámolókat, riportokat írt az egykéről, a (magyar) parasztok és a falvak állapotáról. Illyés Gyula a *Nyugat*ban közzétett, Pusztulás című útijegyzeteit (1933) újabb vitairatok követték, többek között Braun Róbert, a század eleji *Huszadik Század* szociológusa is cikket írt az egykéről. És íme néhány a hozzászóló írók hosszú névsorából: Babits Mihály, Féja Géza, Ignotus Pál, Karinthy Frigyes, Kodolányi János, Szabó Dezső, Szabó Pál.

Fülep Lajos és Illyés Gyula fentnevezett írásai kiváló szociográfiák a szociográfia műfajának mai értelmezése szerint. Olyan művek, amelyek definícióját az erdélyi Gaál Gábor (a *Korunk* szerkesztője) fogalmazta meg pontosan: *„társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás"*.

Az írók a korszak különböző eszmeiségű mozgalmaiban is igyekeztek szóhoz jutni annak érdekében, hogy a magyar paraszt, a magyar falu fölfedezése társadalmi és tudományos programmá váljék. Az 1925-ben megalakult *Bartha Miklós Társaság* tagjainak gondolatvilágára az induláskor leginkább Szabó Dezső írói egyénisége, munkássága hatott. A társaság alapszabályában a nemzetiségi kérdés vizsgálatát tekintették elsőrendű célnak. 1927-től kezdtek olyan témákkal foglalkozni, amelyeknek széles körű publicitása, jelentős társadalmi visszhangja volt. Az egyik társasági

ülésen Kodolányi János tartott előadást az egykéről. 1929-ben a BMT szerzői estekre hívta Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Féja Gézát, József Attilát. *Új Magyar Föld* címmel negyedévenként röpiratokat adtak ki. A társasághoz kapcsolódó írók falukutató mozgalom indítását tervezték. A programadó kiáltványt a társaság elnökével, Fábián Dániellel József Attila fogalmazta meg *Ki a faluba* címmel. Elsősorban a fiatal nemzedékhez, a jövendő értelmiséghez szólt. *„...meg kell ösmernünk elevenen azt a magyar kultúrát, amely előtt a múzeumok halottas házában bámészkodunk."* Mert a falusi értelmiség népismeret nélkül hivatását nem teljesítheti: *„oly külön lógtok az élet fogasán, mint a frakk, meg a báránybekecs."* Kiemelt mondandója, hogy *„hazánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés: parasztkérdés".* A felhívást 1930 tavaszán nyomtatták ki Hódmezővásárhelyen, de alig fél év múlva a társaságból József Attila kilépett, s más írók is megszakították a társasággal a kapcsolatot. A társaság eszmei egysége megbomlott, a tagság egy része szélsőjobboldali, más része szélsőbaloldali nézeteket hangoztatott.

A fiatal egyetemisták falukutatása már a húszas évek végén megkezdődött, s – ugyan nem a *Ki a faluba* kiáltvány buzdítására – a harmincas években is folytatódott. A falukutató mozgalmakat egyházi és diákszervezetek kezdeményezték. Az első ezek között a felvidéki sarlósok társasága. A cserkészek Szent György Kör néven jegyzett regösmozgalma indította el a falujárást. A regösmozgalomhoz csatlakozó fiatalokból alakult meg 1928-ban a *Sarló.* Magyar (kassai, érsekújvári, pozsonyi, losonci) egyetemi hallgatók járták a vidéket, néprajzi és szociografikus tárgykörben gyűjtöttek adatokat. Bár munkájuk tervezett, rendszerezett volt, kevés maradandó mű született falujárásaik nyomán. Vezetőjük, Balogh Edgár írt egyedül szociográfiát, *Tíz nap Szegényországban* címmel. Publikációik, úti beszámolóik a *Prágai Magyar Hírlap*ban, a pozsonyi *Magyar Újság*ban, *Új Szó*ban és a Vetésben, a losonci *Mi Lapunk*ban és a kolozsvári *Korunk*ban jelentek meg. A sarlósok csapatába tartozott Jócsik Lajos, a kiváló közgazdász, szociológus, író, a magyar környezetvédelem első teoretikusa, szakírója.

Az ifjú nemzedék legnépesebb tábora az *Erdélyi Fiatalok* társasága körül csoportosult. A harmincas évek elejétől kezdve faluszemináriumokat tartottak, felkészült tudósok részvételével – felvidéki és magyarországi falukutatók is látogatták a szemináriumokat. Vezéralakjuk, Venczel József fél évig tanulmányozta a román *Dimitrie Gusti* bukaresti szociológiai intézetében az empirikus szociológia kutatási módszereit. Gusti a monografikus szociológia megteremtője volt. A hírneves román tudóst a magyar fiatal falukutatók is példaképüknek, mesterüknek tekintették. A Venczel József által vezetett bálványosváraljai kiszállásokon (1941) komplex kutatási módszerrel gyűjtöttek anyagokat: a több ezer cédulázott adatot fényképek, térképek, fonográfhengerek egészítették ki. Az anyagok feldolgozása elmaradt, csak Venczel József írta meg szociológiai tanulmányokban a falukutatásban szerzett tapasztalatait. Mindemellett társadalmi érzékenységű szépírók, publicisták széles köre kötődött az Erdélyi Fiatalok felfedezőmozgalmához.

Bözödi György a kolozsvári *Hitel* főmunkatársa volt, amikor a folyóirat társadalomkutatási, társadalomstatisztikai cikkeket, történészek, nyelvészek tanulmányait közölte, többek közt Venczel József írásait is. Az erdélyi reformnemzedék kiemelkedő (történeti) szociográfiája Bözödi *Székely bánja* című műve. És joggal tarthatjuk e nemzedék legjobb erdélyi szociográfusának Tamási Áront, bár nem tudományos kutatásokkal alapozta meg regényeit. Az erdélyi szociográfusok, szociológusok, falukutatók írásait számos erdélyi lap, folyóirat jelentette meg: az *Erdélyi Fiatalok* című lap 1930-tól tudósít a falukutatásokról, sőt azok szervezésére is vállalkozik. Az *Erdélyi Helikon* irodalmi lapban rendszeresen írnak a szociográfiákról, a *Korunk* folyóirat 1936-tól közöl szociográfiákat és könyvbírálatokat. A *Brassói Lapok* (napilap) rendszeresen közölte Tamási Áron írásait. 1934-ben felhívást tett közzé, melyben a fiatalokat arra buzdítja, hogy az *Erdélyi Fiatalok* kérdőívei alapján vállalkozzanak az erdélyi magyarság „állapotrajzára". *(1936-ra – úgy tetszik – Kós Károly is megbékélt a falukutatókkal: fővédnöke lett egy 23 főiskolásból álló csoportnak. Számukra terepként egy Szilágy megyei vegyes lakosságú falucskát választott ki.)*

Erdélyben a falukutatások és Dimitrie Gusti hatására megszületett a szociológia tudománya és az erdélyi írók műhelyében néhány kitűnő irodalmi szociográfia. A falukutatások eredményei nem összegződtek szociográfiaként, e munkák tevékeny résztvevőiből, szervezőiből, szellemi vezetőiből szociológusok lettek. Az adatgyűjtés szociografikus természetű volt, de az eredmény – szerencsés esetben – szociológia lett.

A fiatal nemzedék magyarországi szociográfiai kutatásainak is hasonló volt a kifutása. A *Sárospataki Református Főiskola* filozófiatanára, Újszászy Kálmán 1931-től szervezett *faluszemináriumokat*. A szemináriumi előadások célja azt volt, hogy a jövendő lelkészei ismerjék meg a falut, a mezőgazdaság szakirodalmát, ne legyenek felkészületlenek, ha majd elfoglalják a számukra rendelt parókiát. Olvasmányaik közt szerepeltek Braun Róbert írásai, Nagy Lajos *Kiskunhalom* és Szabó Dezső *Az elsodort falu* című könyve. A harmincas évek második felétől előadásra hívták meg Fülep Lajost, Móricz Zsigmondot, Szabó Dezsőt, Szabó Pált. Terepmunkáik során Tokaj-Hegyalja, a zempléni–abaúji Hegyköz és Bodrogköz falvaiban gyűjtöttek adatokat. A gyűjteményekből és a dolgozatokból nem lett

szociográfia, a sárospataki református kollégium adattárába kerültek. A tudomány nyeresége, hogy itt találkozott először a faluval, a falusi világgal az etnográfus Gunda Béla.

A debreceni falukutatók társaságában jobboldali és baloldali ifjúsági egyesületek s még különböző vallási szervezetekhez tartozó fiatalok is részt vettek. Jogászok, bölcsészek – jobboldali antiszemiták és olyanok is, akik némelyik egyetemi professzor szerint „a nemzeti és keresztyén világnézet megmételyezésére szövetkeztek". A debreceni Ady Társaság már 1931-ben népi írókat látott vendégül: Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Szabó Lőrincet. Három év múlva alakult meg a falukutató csoport. 1935-ben az Ady Társaság, az Árpád Bajtársi Egyesület, a protestáns Soli Deo Gloria református ifjúsági egyesület, valamint a katolikus Szent László Kör közösen szervezett vitaesteket, amelyeken Németh László, Veres Péter, Kovács Imre, Ortutay Gyula tartott előadást. 1937-es terepmunkák színhelyéül debreceni nyomortelepeket is választottak. Az erről készült tanulmányt a (református) *Mi Utunk* című lap adta ki, amelyet hat szám megjelenése után elkoboztak, szerkesztőjét a társadalmi rend felforgatásának vádjával börtönbe csukták.

A debreceni falukutatók tevékenysége nyomán sem született példás, hitelt érdemlő szociográfia. Viszont fölpezsdült a város és az egyetem szellemi élete – a város értelmiségével és az egyetemistákkal gyakorta találkozó, a sorskérdéseken sokszor polemizáló íróknak, szociográfusoknak köszönhetően.

Idekívánkozik a Debrecenben is előadást tartó Veres Péter kritikus megjegyzése: *„A jobboldali ifjúság munkaközösségekbe tömörül, ha valamihez fogni akar… A szociográfus fiatalok nem lelik a politikai formát az új Magyarországért és a saját érvényesülésükért való harchoz… programmá emelték a megismerést, mert nincs erejük a cselekvéshez."*

A társadalomtudományokban, elsősorban a szociológiában és a szociográfiában a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* volt a legeredményesebb. Ebből a szellemi műhelyből indult az egyik legigényesebb szociográfus és a magyar szociológia tudományának nagymestere, Erdei Ferenc. A szegedi műhely sikere talán éppen a részt vevő fiatalok nyitottságának, széles körű műveltségük és érdeklődésük együttállásának köszönhető. Magától értetődően áthatotta a társaságot az a felfogás, miszerint *„a konkurencia csak emberek között létezik, a tudományok csak az együttműködést ismerik"* (Dimitrie Gusti). A húszas-harmincas években szegedi egyetemista volt Radnóti Miklós, Bálint Sándor, Bibó István, Ortutay Gyula, Erdei Ferenc, Hont Ferenc – és a kolozsvári református egyetem Szegedre került egykori hallgatói. A szegedi fiatalok falukutatása az 1928-ban megalakult *Bethlen Gábor Kör* keretei között kezdődött. Egyesületüket a kolozsvári születésű Buday György, a szegedi egyetem joghallgatója szervezte meg. Már a kör megalakulásának évében járják a tanyákat a tanyai agrársettlement-mozgalomhoz csatlakozó egyetemisták: 1930-ban 211, 1931-ben 198 kiszállásról számoltak be. 1930 őszén a Bethlen Gábor Kör tagjaiból és az agrársettlement-mozgalomban tevékeny fiatalokból megalakult a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* (SZFMK), Buday György (grafikus, fametsző, könyvművész, díszlettervező) vezetésével. Számos előadást és vitaestet tartottak. Tanyavilágbeli tapasztalataikról rendszeresen tudósítottak a napilapokban és másutt is. Buday Györgynek *Az agrársettlement mozgalom útja* című tanulmányát a *Nyugat* közölte 1933-ban. Angliában több kongresszuson is előadást tartott tanyai settlementmunkájukról. Elismerő cikket írt mozgalmukról Szekfű Gyula a *Magyar Szemlé*ben. A Kolozsvárról származó református egyetemisták az etnográfus Bálint Sándor pártfogásának és barátságának is köszönhették, hogy sikerrel „asszimilálódtak" a katolikus alföldi város és vidéke társadalmába. A diákegylet művészeti és tudományos műhellyé vált. Népszerűségüket, közismertségüket kiadványaik alapozták meg. Főként a *Szegedi Kis Kalendárium* első kötete, amelyben Bálint Sándor által gyűjtött dalokat adtak közre Buday György metszeteivel. A kiadványt a Magyar Bibliophil Társaság az „1931. év legszebb magyar könyve" címmel jutalmazta. Lengyel András irodalomtörténész, a szegedi fiatalok kutatója úgy véli, hogy ennek az elismerésnek a hírére számos ambiciózus fiatal tudós és művész lett a művészeti kollégium tagja. Egy másik kiadványukban a programjukat is közzétették: *„A mozgalom tagjai rendszeres tanyai kiszállások során közvetlen és huzamos kapcsolatba igyekeznek jutni a magyar alföld különféle népi rétegeivel. Így akarják egymás tényleges megösmerése révén felébreszteni azt a reális szolidaritást, mely a különféle társadalmi rétegek becsületes elemei között az ellentéteket csökkenti…"*

A *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* címmel könyvsorozatot is megjelentettek: Hont Ferenc *A színjáték* című tanulmányát Buday György színpadtervei illusztrálták, és Radnóti Miklós verseskötetéhez ugyancsak Buday készített metszeteket, mint ahogy az Ortutay Gyula által gyűjtött parasztmesékhez is. E sorozat darabja volt Reitzer Béla (jogász, szociológus) proletárneveléssel, nevelésszociológiával foglalkozó könyve, valamint Tomori Viola munkája a parasztság szemléletének alakulásáról. Ugyan nem ebben a folyamban jelent meg, de ennek a korszaknak a termése volt Erdei Ferencnek a makói tanyarendszert elemző szociológiai tanulmánya, mely első a tanyákról szóló írásai sorában (1932).

A szegediek kapcsolatban álltak a többi magyar falukutató műhellyel: a Bartha Miklós Társasággal, az Erdélyi Fiatalokkal, a felvidéki sarlósokkal.

A szegediek vonzerejéről Balogh Edgár a következőket írta Budaynak: *„Tőletek akarunk most tanulni, mert Szegeden öltött a mozgalom olyan demokratikus formát, amely a realizmus, a magyar valóság plattformján szövetségre és munkaközösségre hozott össze a módszer és világnézet tekintetében különböző, de népi-magyar, demokratikusan haladó, antifasiszta elemeket."*

1937-re a szegedi fiatalok legtöbbje befejezte az egyetemet, és tudományos vagy művészi pályára lépett. Ortutay Gyula népmeséket gyűjtött, munkatársa lett a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Magyar Rádiónak, szerkesztője a *Magyarságtudomány* folyóiratnak. Erdei Ferenc jogi diplomás fiatalként (gyakornoki státuszban) a makói hagymás szövetkezet megbízásából tanulmányutakat tett Európában, majd Györffy István etnográfusprofesszor mellett dolgozott. Buday György Olaszországban volt ösztöndíjas. A kollégium tagjaiból kevesen maradtak Szegeden. Mintegy a társaság hattyúdalaként 1937-ben nemzetközi „falukutató" konferenciát és együttes terepmunkát szerveztek egy Veszprém megyei magyar protestáns faluban, az 1334 lelkes Dudaron. A nemzetközi program organizátora (és PR-menedzsere) Tomori Viola, a szegedi egyetem lélektani intézetének gyakornoka volt. A *„Meeting in Dudar – Hungary 1937"* találkozóra hat angol tudós érkezett a londoni Institute of Sociology főtitkárának vezetésével. Németországot a kölni egyetem szociológiaprofesszora, valamint a berlini egyetem etnológia-, szociológia- és a szociálpszichológia-professzora és a professzor etnológus felesége képviselte. A magyar résztvevők valamivel többen lehettek, mint a külföldi kutatók. A szegediek dudari munkáját segítették az előadásokat tartó szaktudósok és a terepmunkához – s egyúttal az angolok, németek magyarok eszmecseréjéhez – nélkülözhetetlen fordítók is.

A dudari előadások célja a magyar falu és magyar paraszti kultúra megismertetése volt. Reitzer Béla (SZFM) a magyar paraszttársadalom szerkezetének átalakulásáról beszélt – törekedett az angolszász szociológia nyelvén fogalmazni. Erdei Ferenc a település viszonyairól, Ortutay Gyula a szellemi néprajzról és a népmesékről, Tomori Viola pedig a parasztság lélektanáról tartott előadást. A tábor vendége volt még Móricz Zsigmond lánya, Móricz Virág írónő. A szakértőként meghívott Kerék Mihály (agrárszociológus) előadása a telepítésekről szólt, Viski Károly témája a tárgyi néprajz magyar kutatása volt. Veress Sándor (zeneszerző, népzenekutató) Bartók Bélának a magyar népzenéről szóló tanulmányát olvasta föl. Az esi zenehallgatásokat Ortutay Gyula szervezte meg, többek közt Bartók Béla és Lajtha László népzenei gyűjtéseit hordozó hanglemezeket hallgattak.

A terepmunkákról az angol vezető professzorral interjú hangzott el a rádióban, valószínűleg Ortutay Gyula a rádió munkatársaként szervezte meg. További híradások a *Pesti Napló*ban és a *Pesti Hírlap*ban jelentek meg. Móricz Virág *Angol és német falukutatók a Bakonyban* címen írt cikket Dudarról. Tomori Violának a dudari táborról szóló írását a *Magyar Szemle* közölte.

A *„Meeting in Dudar – Hungary 1937"* a végállomása volt a Szegedi Fiatalok Művészeti kollégiumának, de ez az esztendő egyúttal tudós tagjainak pályaívét is megemelte. 1937-ben Ortutay Gyulának két néprajzi tárgyú könyve jelent meg, s ugyanekkor adta ki az Athenaeum a *Magyarország felfedezése* sorozatban Erdei Ferenc *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe* című szociográfiáját. (A sorozat címét Ortutay Gyula találta ki.)

A fiatal, tettre kész nemzedék falukutató mozgalmait a fővárosban is diákegyletek és vallásos egyesületek indították. Hátrányuk vagy éppen előnyük lehetett abból, hogy a politikai, az irodalmi és tudományos élet meghatározó személyiségei folyamatosan figyelemmel kísérték a mozgalmak tevékenységét. Mindenekelőtt a kormányzat szeretett volna irányt szabni a fiatal falukutatók számára.

A *Fiatal Magyarság* folyóirat 1931-ben indult, az ún. öregcserkészek lapjaként. Teleki Pál megbízásából a (konzervatív, katolikus) geográfus Fodor Ferenc szerkesztette. (Ő a szerzője *Az el nem sodort falu* című könyvnek, amelyet Szabó Dezső ellenkönyvének szánt.) A folyóirat és annak munkaközössége a társadalomnevelést tartotta elsőrendű célnak. A munkaközösség cserkésztáborokat szervezett, programjuk szociográfiai adatok gyűjtése volt. A folyóirat a táborok gyűjtéseiből készült szociográfiai dolgozatokat közölte. A lap színvonala 1933-tól emelkedett, amikor Szabó Zoltán és Boldizsár Iván megjelent a folyóirat és a mozgalom holdudvarában. 1934-től már tagjai a szerkesztőbizottságnak. Ez év novemberében szociográfiai különszámot adnak ki, amelyben Boldizsár Iván, Buday György, Ortutay György, Reitzer Béla is szerepel egy-egy írással.

A kérdés, amely Szabó Zoltánt és a vele egyívásúakat foglalkoztatta: *„mit lehet cselekedni Magyarországon annak a lehetetlen állapotnak a megváltoztatása érdekében, hogy a magyarság törzse, a szegényparasztság hárommillió koldusnak nevezhető... miután nem tudjuk, hogy miben áll ez a helyzet, először talán meg kellene ismernünk, fel kellene térképeznünk. Hogy ez üres beszéd ne maradjon, megalapítottam a* Fiatal Magyarság Szociográfiai Munkaközösséget. *A kérdőíves kutató módszerre gondoltam, amire az öregcserkész-szervezet kitűnő alkalmat adott, hiszen rengeteg tanító tagja volt vidéken. Ezekből csinálok munkaközösséget... mivel a munkaközösség nem hozta meg a várt eredményt, beláttam, [...] magamnak kell először megmutatnom, hogy mit értek szociográfia alatt. Így kerültem Tardra."* A munka úgy kezdődött, hogy a társaság öregcserkész falusi tanítókat bízott meg azzal, hogy írás-

sanak dolgozatot tanulóikkal arról, mit, mikor és mennyit esznek. Ezt az anyagot dolgozta föl Szabó Zoltán a Hét falu táplálkozása című tanulmányában (*Magyar Szemle*, 1935/2. sz.). Ebből a hét faluból választotta ki Tardot. Egy év múlva a *Fiatal Magyarság* hasábjain már kifejti, miért zsákutca a csoportos szociográfiai adatgyűjtés. *„Minden eddigi kérdőíves kísérlet kudarcot vallott, sablonossá tette az adatgyűjtést és megbénította a feldolgozást. Olyan módon legfeljebb vértelen tényeket gyűjtöttünk volna össze, a kapcsolatok alig világosodtak volna meg, olyan úton indultunk volna el, mely száraz érdektelenséghez és élettelen számokhoz vezet. A munkaközösség az eredeti nagyobb szándéktól a kisebb, de személyesebben átélt kutatásokban találta meg a formáját…"*

Az átélt kutatás eredménye *A tardi helyzet*, s az első kiadás borítója még hangsúlyozza a szerző társadalomjobbító szándékát. A borítót egy piros fonallal átkötött iratcsomó tölti ki, és ezen a felirat: „Az ILLETÉKESEKHEZ jelentése Szabó Zoltán budapesti lakosnak a tardi helyzet ügyében". Az iratcsomó tetején piros kézírásos megjegyzés: „Sürgősen elintézendő". A díszítőelem egy fogantyús itatós. A vászonkötésű második kiadás (1936) borítóját keresztszemes hímzés díszíti (két galamb egy szívet fog közre). Az ügyek elintézésében ekkor talán már nemigen bizakodik. (Bár a harmadik papírkötéses, olcsó kiadásban visszatér ez a címlap.) A reprezentatív második kiadás előszavában idézi az egyik „közéleti előkelőség" megjegyzését: *„Veszélyes munkát végeznek azok az írók, akik nyugtalanságot keltenek."* Szabó Zoltán nem számított könyve népszerűségére, amikor a könyv kiadása céljából Boldizsár Ivánnal megalakították a *Szolgálat és Írás Munkatársaságát*, és a megjelentetésre megnyerték a *Cserépfalvi Kiadót.* Mindemellett a véletlen szerencse úgy hozta, hogy népszerű lett a könyve. Szabó Zoltán a sikert annak is tulajdonította, hogy egy időben jelent meg ILLYÉS GYULA *Puszták népe* című könyvével – a *Nyugat* könyvnapi szenzációja volt. Az olvasók számára nem volt ismeretlen, 1934-től a *Válasz* folyóirat közölte folytatásokban. Napjainkra immár a klasszikusok sorába emelkedett a *Puszták népe,* vitathatatlanul a legjobb és a leghíresebb magyar szociográfia. 1956-ig tizenhárom magyar kiadása volt, és tízszer jelent meg idegen nyelven. (A távoli Izlandon az iskolásoknak Illyés Gyula művének segítségségével tanítják, milyen volt a 20. századi paraszt.)

A tardi helyzetnek hét határra szóló a sajtóvisszhangja. (A harmincas években 4 kiadása jelent meg.) A fővárosi és országos napi- és hetilapokban, az irodalmi és tudományos folyóiratokban sokan és sokat írtak róla, kolozsvári, aradi, pozsonyi, prágai lapok is közöltek kritikákat, recenziókat. A kormányzattal lojális, jobboldali szerzők közül többen destruktívnak minősítették a művet, a parasztszármazású írók némelyike pedig azt vonta

kétségbe, hogy egy budapesti illetőségű szerző kompetens lehet falusi kérdésekben. Mivel jó néhány írásban az íróként már sikeres és elismert ILLYÉS GYULA könyvével, a *Puszták népével* hasonlították össze, így akaratlanul is bevonult az írók társadalmába. 1937 decemberétől a *Magyarország felfedezése* sorozatot indító *Válasz* szerkesztőbizottságának lett a munkatársa.

A *Magyarország felfedezése* sorozat csak terveiben volt nagyralátó. Sárközi György, a *Válasz* folyóirat szerkesztője a *Válasz* köré csoportosult írókkal tervezte meg a *Magyarország felfedezése* sorozatot. Tíz részre osztva az országot, tíz íróval kötöttek szerződést a szociográfiákra. Az volt a terv, hogy a könyveket az Athenaeum adja ki, amelynek Sárközi György volt az irodalmi igazgatója. Az Athenaeum kiadásában csak FÉJA GÉZA *Viharsarok* és ERDEI FERENC *Futóhomok* című szociográfiája jelent meg. A többi könyv terv maradt, mert a Féja Géza körüli országos botrány miatt az Athenaeum nem vállalkozott a kiadásra. Féja könyvét elkobozták, beperelte Szentes városa, és a Békés megyei közgyűlésen is kitört a skandalum. A további szociográfiákat a Cserépfalvi Kiadó jelentette meg, a Szolgálat és Írás Munkatársasága sorozatában. A következő szociográfiák némelyikén a *Magyarország felfedezése* sorozatnév is feltűnik, a *Szolgálat és Írás* sorozatnévvel együtt.

*A tardi helyzet*et újabb míves és híressé vált szociográfiák követik. A második kötet KOVÁCS IMRE *A néma forradalom* című könyve, a harmadik KÁLMÁN KATA *Tiborc* című fotóalbuma 24 szocioportréval – előszavát MÓRICZ ZSIGMOND írta, a fotók kísérőszövegeit BOLDIZSÁR IVÁN (1937). Az 1938-as könyvhétre jelent meg Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című könyve. (Két szociográfiáért 1939-ben Baumgarten-díjjal tüntették ki.) E könyvek hatását és visszhangját mutatja, hogy a *Tiborc* és a *Cifra nyomorúság* között a sorozat negyedik könyve *A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt* című összeállítás volt (1938).

A falukutató mozgalmak és az ifjú nemzedék különböző csoportosulásai számos jeles szociográfia megszületésének előzményei voltak ugyan, de e szociográfiák mindegyike egyéni írói teljesítmény volt. A szociális célú és szociografikus adatokat gyűjtő társaságok tereptapasztalatai nem összegződtek közös műben, rendre elmaradt a közös tudáson alapuló szintézis. E társaságok sorában a kivétel a *Pro Christo Diákok Háza,* amely protestáns egyházi szervezetek által fönntartott népi kollégium volt. A Pro Christo kelet-európai szemináriumot indított (1934). Fontosnak tartották, hogy a faluszeminárium tagjai elmélyedjenek valamely tudományágban, amely a falukutatásban hasznosítható. Az elméleti alapvetés része volt Wiese, Durkheim, Max Weber, Dimitrie Gusti munkáinak megismerése. Gusti munkamódszereiről Venczel József, az Erdélyi Fiatalok vezetője több elő-

adást tartott. A kétéves elméleti és gyakorlati felkészülés része volt a terepmunka; jártak Fóton, nyírségi tanyabokrokban, orosházi, endrődi szövetkezetekben. Nézetük szerint a falukutatóknak társadalomkutatással kell foglalkozniuk, és a falugondozás nem a kutatás velejárója.

A felkészült tíz tudós fiatal az együttes kutatás színhelyéül a dél-baranyai Kemsét választotta. A falu az egykéről elhíresült régió része, mely vidékről a húszas évek óta számtalan híradás tudósított. Az 1936-os kutatás idején Kemsének 36 háza volt 146 lakossal. Elmélyült és szakszerű terepmunkára adott lehetőséget, hogy a kutatók a maguk tudományterületének megfelelő kutatómunkát végeztek. A kemsei csoportban volt etnográfus, nyelvész, népzenekutató, szociológus, geográfus. A tényleges és több szakaszban végzett helyszíni kutatás előtt, közben és utólagosan történeti és statisztikai forrásokat, térképeket tanulmányoztak, elemeztek, s mindeközben kollektív munka folyt, megbeszélték falusi élményeiket, s a csoport közkincsévé lettek a különböző forrásokból származó ismeretek is. A terepmunka fő szervezője Hilscher Zoltán (szociológus, nyelvész, irodalomtörténész), 1936-tól a budapesti egyetem bölcsészkarán népi társadalomrajzot tanít, az Országos Táj- és Népkutató Intézet szociológiai csoportjának vezetője. A kemsei kutatócsoport tagja volt a sárospataki falukutatóként induló Gunda Béla, és Kovács Imre, a *Néma forradalom* szerzője.

Az együttes munka eredménye a közösen megírt könyv: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Gróf Teleki Pál előszavával* (1936).

Nem idézem a hosszú sorát azon publikációknak, amelyek a Kemse-könyvvel foglalkoztak – a kritikák java fontosnak, példaértékűnek tartotta a könyvet. Ortutay Gyula írta az *Etnographiá*ban: „Az első olyan faluanalízis, mely szem előtt tartja a módszer legigényesebb tudományos szempontjait..." Igen, igényes faluszociológia, de mivel az „átéltség", a személyes hang hiányzik belőle, nézetem szerint nem szociográfia. A kemsei munkát talán Illyés Gyula jellemzi a legpontosabban a *Nyugat*ban: „...restellném, hogy lírai hangra váltsam át a szakszerű hűvös sorok lélegzetfojtó megállapításait..."

A könyvről szóló írások nyomán Kemse szimbólummá vált, a „hulló magyarság pusztulásának jelképe" lett.

Az államilag intézményesített falukutatás (szociografizálás) tudományos műhelye a tudományszervezésben élenjáró gróf Teleki Pál teremtménye volt. A Táj- és Népkutató Központot miniszteri hívta életre. A központ elnöke (mint tudós geográfus) gróf Teleki Pál, a tudományos kutatómunkát Györffy István etnográfus és Magyary Zoltán, a közigazgatási jog professzora irányította. Az 1938 őszén alapított központ mindössze két hónapig működött. 1938 novemberében a kutatások eredményeiből a Károlyi-

palotában kiállítás nyílt, és sok volt a látogató: katalógusából ötezer példányt nyomtattak, s elfogyott a következő ötezer is. A szenzációs kiállítás politikai botrányt okozott. A Károlyi-palotában bemutatott tablók, térképek, diagramok parlamenti szócsatákhoz vezettek, végül Teleki Pál időnek előtte bezáratta a kiállítást, feloszlatta a központot, s megszüntette kapcsolatait egykori tanítványaival, a falukutatókkal, szociográfusokkal. Magyary Zoltán visszaemlékezése szerint a kiállítás szűk körű szemléjén azt is közölte Teleki, hogy „kénytelen visszavedleni grófíá". A központ megszüntetése után Magyary Zoltán a Közigazgatástudományi Intézet vezetőjeként 100 hallgatója részvételével folytatta az adatgyűjtést. Györffy István a Táj- és Népkutató Intézet vezetőjeként irányította a gyűjtőmunkát. Györffy István 1939 őszén meghalt, s egykori diákjai az általa alapított parasztkollégiumot róla nevezték el. Számos érdemes szerző volt tagja a csoportnak, a többi között Fél Edit etnográfus, a *Kocs 1936-ban* című könyv írója. A néprajzi monográfiaként számontartott munka kiváló szociográfia.

Az íróként induló szociográfusok java része irodalmi folyóiratokhoz és könyvkiadókhoz kötődött, de nem feltétlenül szerveződtek csoporttá. Az irodalomtörténet és a szellemtörténet a népi-urbánus ellentét elemzésekor tekintetbe veszi az írói szemlélet különbségeit és ezek irodalmi megnyilvánulásait. Kétségtelen, hogy létezett a népi írókhoz sorolt alkotók eszmeközössége, de ebből a tényből nem következik, hogy a népről csak a népi író ír szociográfiát. Ennélfogva a szociográfia nem a népi írók kizárólagos műfaja, inkább olyan írástudóké, akiket a felfedezés szándéka, a társadalmi jelenségek értelmezése, bemutatása és a kíváncsiság késztet az írásra. És ennek az írásnak a különlegességét Veres Péter szerint az adja, hogy *„nem tudomány, nem irodalom, hanem a kettőnek szerencsés szintézise"*.

E kurta definícióból az is következik, hogy a szociográfiák szerzőinek átmeneti műfaja a szociográfia, a húszas-harmincas években mindenképpen. Egyes szerzők a szépirodalomból váltottak szociográfiára, mások tudományukat tették irodalommá. És a fordított pálya sem ritkaság. Egyes szerzők pályaíve ebben a korszakban a politikával is érintkezik. Ami egységesen jellemző a kor szociográfusainak zömére: nemzedéktársak, és nem lett örökös műfajuk a szociográfia.

A munkásszociográfiák szerzőiről elmondható, hogy túlnyomóan nem egy korosztályhoz tartoznak. Összekötő kapocsnak az látszik, hogy a szerzők elsősorban a tudós szemével tekintenek a munkásságra, vagy éppen a szociográfia téríti őket a tudományos pályára. Kisebb a népszerűségük és a publicitásuk is. A közbeszéd tárgya a magyar paraszt sorsa, a munkás a szociális munka alanya, s amiről írnak a lapok vagy eszmét cserél az értelmiség, az a settlementmunka – a munkásság szociális megsegítése.

A két háború között munkásszociográfiának nevezett írások legtöbbje módszereit, stílusát és szerkezetét tekintve inkább szociológia, s olyan publikációk is szép számmal akadnak, amelyek szociális nézőpontból foglalkoznak a munkássággal. Van persze kivétel, ilyen például Darvas József, Bálint György, Jahn Ferenc és Forgács Antal közös munkája, a *Visegrádi utca 20–24.* (1936). JAHN FERENC kispesti orvos volt. Munkásszociográfiai kutatásainak eredményeit a kispesti városházán mutatta be 1937-ben. A kispesti szociográfiai kiállítás 150 tabló segítségével ábrázolta a peremváros világát, de ez nem kavart olyan vihart, mint a Föld népének kiállítása a Károlyi-palotában. A retorzió gyorsabb és keményebb volt: a csendőrség jelentést tett, ennek következtében a belügyminiszter sürgősen lebontatta a kiállítást. Talán vigasz volt, hogy az orvos-szociográfus ezután is tagja maradhatott Kispest város képviselő-testületének.

A munkásság helyzetének tudományos kutatásával RÉZLER GYULA szociológus foglalkozott. Átfogó munka az általa szerkesztett *Magyar gyári munkásság. (Szociális helyzetkép)* című kötet (1940), amely ágazatonként mutatja be a magyar munkások helyzetét, a kutató szociológus, a közgazdász pontosságával. E kötetben külön tanulmányban taglalja a textilgyári és a cukorgyári munkások helyzetét. A könyv megjelenése idején Rézler Gyula a Miniszterelnökség gazdaságtudományi csoportjában dolgozott.

A munkáslétről a két háború között csak szépírók írtak szociográfusi pontosságú műveket, ilyen például KASSÁK LAJOS *Egy ember élete* című könyve. 1924 és 1933 között jelent meg először. A nyolc részben közreadott önéletrajzot a *Nyugat* folyóirat kezdte közölni. Egyik méltatója-kritikusa szerint *„a tiszta és felfelé törekvő szegénység hőskölteménye"*.

1945–1956: SZOCIOGRÁFIA AZ ÁLLAM-SZOCIALIZMUS PEREMÉN

1945 után – aztán majd a munkásállamban – kiteljesedhetett volna a munkásszociográfia. Nem így történt. Akik a munkások sorsát a szívükön viselték, politikusok lettek. A két háború között író szociográfusok egy része folyóirat-alapításokkal kísérletezett, vagy szépíróként dolgozott tovább, a többség politizált. Vagy emigrált. A szociográfiát mint műfajt Márkus István (Erdei-tanítvány) tartotta életben. 1956-ig szinte egyedül ő írt rendszeresen szociográfiát, járta a vidéket, és különböző lapokban, folyóiratokban publikált. Továbbra is a parasztság érdekelte, elsősorban a szegényparasztság. E korszakban az utolsó szociográfiáját 1956 szeptemberében tette közzé az ingadozó somogyi téeszekről.

Az 1956-os forradalom után majd egy évtizedig hallgatnak a szociográfusok Magyarországon. Az első szociografikus hangvételű mű szépirodalom a javából: SÁNTA FERENC *Húsz óra* című könyve 1964-ben jelenik meg. Márkus István – miután kiszabadult a börtönből – 1966-tól ír ismét szociográfiát. E műfajba tartoznak a szépíróként számontartott Galgóczi Erzsébet munkái.

TŰR/TILT/TÁMOGAT: AZ ACZÉL-FÉLE KULTÚRPOLITIKA SZOCIOGRÁFIÁJA

A hetvenes években éled újjá a műfaj, amikor is Erdei Ferenc kezdeményezésére 1970-ben elindul a máig létező második *Magyarország felfedezése* sorozat. A 70-es évek sorozatbeli szociográfiáiban nemigen esik szó a parasztságról. Van persze egy-két kivételes kötet, például ERDEI FERENC *Város és vidéke* című könyve. A szegénység nem kitüntetett téma, hiszen „gazdag ország" lettünk, s a gazdagságot a városiasodás szimbolizálja igazán. A politika úgy kívánja, hogy a városra figyeljünk, könyv jelenik meg például Komlóról, Pécsről, Pesterzsébetről, Dunaújvárosról. (Moldova György, Tüskés Tibor, Molnár Zoltán, Miskolczi Miklós könyvei.) Vannak aztán még „problémacentrikus" könyvek: az erdőkről, a vizekről, a Balatonról, a gyermekvállalási hajlandóságról, a focistákról, sportolókról szólnak. A szegénység és a vidéki lét is feltűnik olykor témaként: Berkovits György az agglomerációról, Fábián Katalin egy szegény család történetéről mesél. Van munkásszociográfia is: LÁSZLÓ-BENCSIK *Történelem alulnézetben* című könyve. A hetvenes években talán az egyetlen valóságos (tudományos igényű) társadalomrajz Márkus Istváné. Márkus a negyvenes évek óta foglalkozott Nagykőrössel. 1979-es könyvében foglalta össze az évtizedek során gyűjtött tapasztalatait.

A hetvenes években szociográfiai műhelyek alakulnak egy-egy folyóirat körül: a *Valóság* (Lázár István) és a kecskeméti *Forrás* folyóirat (Zám Tibor) az élenjáró. A hetvenes években a leginkább „rendszerkritikus" a *Mozgó Világ* szociográfiai műhelye (Berkovits György [1975–83]). Berkovits úgy gondolta, hogy a hetvenes években a szociográfiák legtöbbje „mintha-szociográfia". 1976-os szociográfiai pályázatukon az első helyezett Tar Sándor NDK-ban dolgozó magyarokról szóló szociográfiája nem jelenhetett meg. Ugyancsak a *Mozgó Világ*ban publikált a szociológia tudományos műhelyeiből kizárt, majd 1980-ban emigrációra kényszerített Zsille Zoltán. Földvári Tamás szociológus szerzőtársával közösen az Ikarus-gyár munkásairól írt kiváló munkásszociográfiákat. (*„Szürke kis cserebogarak vagyunk mi"* – 1977/1, *Hát maguk ezt nem tudták?...* – 1978/2.)

A sorozaton kívüli szociográfiák közt a legjobbak Csalog Zsolt könyvei. A korszakra jellemző, hogy épp valóságos munkásszociográfia nem kaphatott nyilvánosságot a munkásállamban, hacsak nem „véletlenül", mint Zsille Zoltán írásai. HARASZTI MIKLÓS 1973-ben íródott *Darabbér* című könyve szamizdatként terjedt. A harmincas években több szociográfia miatt is indult íróper, s ezek ellenére az írók tovább írtak; FÉJA GÉZA 1937-es *Viharsarok* című könyve a perek ellenére 1938-ban két újrakiadást is megért. Haraszti pere azért volt rendkívüli, mert a *Darabbért* ez idő tájt ki sem adták – Magyarországon. A tudósok közül a legigényesebb szociográfiákat a szociológus VÁGI GÁBOR írta. Évtizedeken át foglalkozott Mezőhegyessel, amelynek történetéről, népének sorsáról Féja Géza írt megrendítő fejezeteket *Viharsarok* című könyvében (1937). Vági Gábor nem a publicista vagy az író indulatával járta a mezőhegyesi birodalmat, hanem a mindenfelé kitekintő tudós szemével. Első publikációinak egyike a *Folyamatos jelen* című antológiában jelent meg 1981-ben, s még ugyanebben az évben a *Valóság* közölte *Cselédnek lenni* című szociográfiáját. A hosszú kutatómunka Vági Gábor halála miatt (1990) abbamaradt, s a nagy mű, Mezőhegyes történeti szociográfiája 1994-ben jelent meg. Závada Pál, a barát és pályatárs a következőképpen jellemezte a szerzőt: *„...azok közül, akik ezt a mi világunkat, [...] társadalmunkat a legjobban ismerték, Vági Gábor volt a legkiválóbb írástudó, avagy: az írók közt ő volt a legjobb társadalomtudós"* (*Beszélő*, 1996).

A nyolcvanas években jelennek meg a (népi) írók és szociográfiáik történetét feldolgozó művek. Az első (Borbándi Gyula) az emigrációban íródott, és New Yorkban (1983) adták ki. Ebben az évtizedben oldódik a szociográfiák „rendszerhűsége". Az évtized figyelemre méltó szociográfiái nem születhettek volna meg az ekkortájt feltámadó falukutató táborok nélkül. Az 1968 után tiltólistára került szociológusok (néprajzosok, közgazdászok) a falukutató táborok jóvoltából terepmunkát végezhettek, és legális-féllegális lehetőségük nyílt egyfelől adatgyűjtésre, másfelől az ifjabb nemzedék (egyetemisták, főiskolások) orientálására. A nyolcvanas évek falukutató táborait a VITÁNYI IVÁN vezette *Népművelési Intézet* finanszírozta. A falukutatást újólag inspiráló nagy hatású balástyai tábor (1982) vezetője MÁRKUS ISTVÁN volt, a terepmunka egyik irányítója és szemináriumi előadója Vági Gábor. Ő vezette a dudari falukutatást (1983), amely a szegedi fiatalok 1937-es *„Meeting in Dudar – Hungary 1937"* falukutatásának a folytatása volt. (A következő dudari tábort a szegedi egyetemisták szervezték, 1987-ben. Ekkor kezdtek forgatni Dudaron a Gulyás testvérek, *Malenkij robot* című dokumentumfilmjük 1989-ben elnyerte a Magyar Filmkritikusok Díját.)

Talán a szaporodó falukutatásoknak is köszönhető, hogy egyre több szegénységről, cigányságról szóló szociográfia jelenik meg, s már a visszatekintés is lehetséges arra a korra, amelyben a szociográfia tilalmas műfaj volt. Szó eshet immár például a kitelepítésekről, a kuláküldözésről is. Sokadik a dokumentumszociográfia, ezek közül a legalaposabb Magyar Bálint munkája – egy falu társadalomrajza az 1944–58 közötti években. A Művelődéskutató Intézet és Szövetkezeti Kutató Intézet kiadásában megjelenő könyvnek (*Dunaapáti* címmel) új, bővített kiadása 2007-ben jelent meg, immár feloldva a falunevet, *A Dunánál – Dunapataj* címmel. Az új kiadás a Jelenkutató Alapítványnak köszönhető, mely alapítvány *Terepmunkák* címmel 2006-ban indított szociográfiákat is tartalmazó sorozatot. (A Jelenkutató Alapítvány dr. Marelyn Kiss József vezetésével a nyolcvanas évek óta szervez rendszeresen falukutató táborokat. Az alapítvány gondosan rendszerezett adatbázisából még nem született szociográfia: jellemzőek a tudományos, történeti, néprajzi, szociológiai feldolgozások. Az alapítvány környei falukutató táborának is köszönheti jelen írás szerzője *A nép keveredik, a falu kerekedik* című, 2006-ban megjelent szociográfiáját.)

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A kilencvenes évek óta megjelenő szociográfiákra a témák és a szerzők sokfélesége jellemző. A legigényesebb munkák társadalomtudósok (zömében szociológusok, etnográfusok, antropológusok, közgazdászok) művei. Munkáik az irodalom és a tudomány boldogtalan viszonyát fejezik ki, olykor sikerül a tudományos diszciplínákon felülemelkedve (a tudományos kutatás eredményeire támaszkodva) izgalmas társadalomrajzzal megörvendeztetni az olvasót. A kutatás szabadságába belefeledkező tudósok többsége sajnos nem a nagyérdemű közönségnek ír, hanem a tudósszakmának, így a társadalomkutatások gazdag ismeretanyaga nem válik – szociográfia formájában – közkinccsé, közismertté, nem gazdagítja a társadalom önismeretét. Nem tipikus, inkább kivételes ZÁVADA PÁL pályája. Szociológusként kezdett dolgozni, s több szociológiai előadást is tartott (Tótkomlósról, a tótkomlósi dokumentumokról). Tudós tapasztalatait szociográfiában adta közre. Első kiadott könyve a *Kulákprés* szociográfia (1986, 1991). Helyszíni kutatásokra, eredeti dokumentumok elemzésére épült munkában összefoglalta, amit szociográfiában lehetséges egyáltalán megfogalmazni. További pályájából úgy látszik, hogy lokális tapasztalatait ezek után szépíróként – regényekben, novellákban – fejezi ki. A sikeres író tehát a helyismeretből, a szociográfiából indult – elsősorban Tótkomlósról, amelynek minden rezdülését ismeri.

Az ezredforduló után kevesebb a tudós szociográfia, ugyanis a kutatók a piaci viszonyok és a kormányzati „megrendelések" miatt kevéssé engedhetik meg maguknak a szociográfiaírás luxusát. (A „projektek" természete nem inspirál árnyalt társadalomrajzra.) A társadalomtudósok másik jelentékeny csoportja szociális programra vállalkozik, olyasfajta falumunkára, mint a harmincas évek falujáró szociográfusai. (Jó esetben nem valamiféle „projektet" teljesítenek, hanem hivatástudattal megáldott szociális munkásként vagy antropológusként tevékenykednek.) A helytörténetírás szintúgy lehetőség volna átgondolt, alapos társadalomrajz megalkotására. E lehetőség kihasználása ritkán sikerül, a helytörténeti munkák általában nem többek lokális krónikánál, csak a szűkebb közösséghez szólnak. A helytörténeti irodalom bajosan áttekinthető, csekély a publicitása, legfeljebb turisztikai célból népszerűsítik. Az országot kell járni, hogy az érdeklődő lokális társadalmat és szociográfiát fedezzen fel.

A napjainkban szociográfiát írók legnépesebb csoportja újságíró. Témaválasztásukat gyakorta a közbeszéd, a „diskurzus" irányítja; a mű kiáltvány szeretne lenni, mint volt a harmincas években. Szerzőik azonban elsősorban újságírók, és nem szociográfusok. Cikkeik inkább a tényirodalom, a tényfeltáró újságírás műfajába sorolhatók. Írásaikat kiáltvánnyá a szenzáció teszi, s igen halovány a társadalomrajz. Tehát a felfedezés helyett szívesebben vállalkoznak leleplezésre.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Az 1970-es, 1980-as évek szociográfiai táborai. Budapest: Népművelési Intézet, 1984.

Bódi Ferenc (2008): A tardi helyzettől a Cifranyomorúságig. In Bódi Ferenc (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer.* Budapest: MTA PTI.

Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom.* Püski, 1989.

Boldizsár Iván (1989): *A lebegők (egyéni és nemzedéki önéletrajz századunk harmincas éveiből).* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Buday György (1928. május 5.): Egyetemi ifjúságunk föladatai a tanyán. *Szegedi Szemle,* 8–9, 11.

Diagnózis és terápia I–II. (Szociográfiai munkafüzetek.) Budapest: Országos Közművelődési Központ, 1986.

Fülep Lajos (1984): *A magyarság pusztulása.* Budapest: Magvető Kiadó.

Kékesi Márk Zoltán (2007): Dimitrie Gusti és a bukaresti monografikus szociológiai iskola. *Kultúra és Közösség,* 11. évf. 2–3. sz.

Lengyel András (1985): *A Szegedi Fiatalok dudari falutanulmányozása.* Szeged.

Lengyel András (2004. augusztus): A Szegedi Fiatalok mozgalma és Bálint Sándor. *Tiszatáj.*

Litván György (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945.* (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Budapest: Kosssuth Könyvkiadó.

Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1937.* Budapest: Gondolat.

Orosz István (2004. nyár): A debreceni és sárospataki falukutatás. *Zempléni Múzsa,* IV. évf. 2. (14.) szám.

Petrik Béla (2012): A népi mozgalom kezdetei I. *Magyar Szemle,* 3. sz.

Pölöskei Ferenc (szerk.) (2002): *A falukutatás fénykora 1930–1937.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

Lengyel András (szerkesztette és a bevezetőt írta) (1986): *Reitzer Béla válogatott írásai I–II.* Budapest: Országos Közművelődési Központ.

Sebestyén Sándor (1984): *A Bartha Miklós Társaság (1925–1933).* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Turnowsky Sándor (1929. február): Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Korunk.*

Varga Katalin (2012. június): ...akciónk egészen komoly (Szabó Zoltán levelei Buday Györgyhöz, 1934–1935). *Forrás.*

Varga Rózsa – Patyi Sándor (1972): *A népi írók bibliográfiája.* Akadémiai Kiadó.

Vörös Márton (1960): *A nagy kísérlet.* Budapest: Gondolat.

FELVIDÉK

Végh László

Szociográfiai műhelyek Szlovákiában

1967-ben érettségiztem Somorján. Egyik meghatározó diákkori olvasmányom volt Balogh Edgárnak a *Hét próbá*ja, amelyben a sarlósok mozgalmáról ír. Az érettségi után fölvettek Pozsonyba, az egyetem szociológia–politológia szakára. Mielőtt egyetemre mentem volna, részt vettem a pinci nyári ifjúsági találkozón, ezt a szlovákiai magyar egyetemisták szervezték. A pinci tábor résztvevői között volt az egyetemi hallgató Faragó Tamás is, aki nálatok ma egyetemi tanár, illetve Török Katalin, az akkori felesége, aki néprajzos. Ők bennünket falukutatásra képeztek, készítettek elő. Én ennek a témának a bűvöletében élek most már több mint negyven éve.

Mikor Pozsonyba kerültem az egyetemre, próbáltam megkeresni, hogy a magyarországi klasszikus szociográfiai munkáknak vannak-e szlovák vagy cseh megfelelői. A szociográfia egész Kelet-Európában mindenhol jelen volt, így Szlovákiában és Csehországban is. Persze országonként kis nüanszok, változások vannak.

Kutatásunk most arról szól, hogy előkeressük és értelmezzük ezeket a munkákat. Azzal kezdeném, hogy nézzük meg a lexikonokat, hogyan határozzák meg a két országban a szociográfiát.

A *Magyar Nagylexikon* (2001) szerint a „szociográfia valamely társadalmi egység (például falu, város, foglalkozási csoport) leírása. Szociológiával rokonságban álló társadalomrajz, de attól főként módszertani sajátosságai miatt különbözik. A szociológia ugyanis szigorúan tudományos, empirikus kutatási módszerekkel jellemezhető társadalomismeretre törekszik, a szociográfia inkább szépirodalmi és/vagy publicisztikai leírásokkal él, és fontosnak tartja a közvetlen mozgalmi vagy politikai cselekvést is."

Megnéztem a szlovák lexikont is. Az *Encyklopédia Slovenska* 1981-ben jelent meg; nagyon jellemzőek a különbségek. „A szociográfia kutatási irányzat a társadalmi élet vizsgálata terén. A szociográfia feladata a statisztikai adatok alapján komplex módon leírni bizonyos vagy behatárolt területen, bizonyos időben élő társadalmi csoportokat, tekintettel struktúrájukra, dinamikájukra és a földrajzi tényezőkre. A szociográfia elnevezést 1913-ban Rudolf Steinmetz holland szociológus vezette be egy olyan tudomány részére, amely lényegében a fejlett nemzetek néprajztudomá-

nyának felel meg. Szlovákiában a szociográfia két változatával találkozhatunk" – írja a lexikon. Az elsőt a marxisták, a davisták dolgozták ki. Davistának nevezzük a *DAV* című folyóirat köré csoportosuló szerzőket. Ők a magyar egyetemisták Sarló mozgalmának mintájára dolgozták ki koncepciójukat. Tehát a sarlósok előbb kezdték, a szociográfiai vándorlásaikkal a húszas évek végén, utána pedig 34-ben, a Sarló kongresszusán már egy érettebb programot fogadtak el, és ez hatással volt az akkor baloldali davistákra. A másik változata a lexikon szerint burzsoá jellegű, és Anton Štefánek valósította meg. A davisták szociográfiai tanulmányi kirándulásokon vettek részt, melyeket az ő kezdeményezésükre a prágai egyetemisták Detvan nevű egyesülete szervezett Szlovákiában. A sarlósok is Prágában tanultak nagy részben, innen a kapcsolat. A detvanosok Prágában tanuló szlovák egyetemisták, akadémikusoknak hívták magukat, Szlovákia különböző, főleg elmaradott területein, a nyári szünidő alatt szervezték ezeket, mint a sarlósok a nyári vándorlásaikat. Feladatuk volt felmérni a politikai, gazdasági, kulturális és szociológiai viszonyokat az adott területen, marxista–leninista szempontból elemezni azokat, és a politikai gyakorlat, valamint a fiatal szakemberek számára megbízható információkat szerezni. A kutatásokon 8-10-14 főből álló csoportok vettek részt, ezek a kutatások két-három hétig tartottak. Módszertani szempontból rendelkezésükre állt egy lista, amely pontokba szedve tartalmazta, mire fordítsanak figyelmet a kutatás során. Az eredményeket kollektív jelentésekben dolgozták fel, a *DAV*-ban 1933–34-ben megjelent jelentéseknek volt a legnagyobb visszhangjuk – írja a szócikk.

A Štefánek-féle változatot az általa kiadott *Szlovákia szociográfiájának alapjai* című munka jelenti, valamint több falumonográfia, melyet hallgatói szakdolgozatként készítettek. Ezek a munkák a társadalmi valóságot írják le, a Steinmetz-féle koncepció szellemében, módosítva Tönnies nézeteivel és főleg Dimitrie Gusti román szociológus kutatási gyakorlatával.

Sükösd Mihály írásából idézek egy, szintén a szociográfiai iskolák közötti különbségeket elemző mondatot: „Nyugaton a szociográfia sohasem vált számottevő műfajjá, sem a társadalomtudományban, sem az irodalomban. Közép-Európában fontos műfajjá vált az irodalom és a társadalomtudomány határán. Közép-Európában a szociográfiát egy nyers tényező: a nemzeti lét problémája szülte. Magyarországon, Romániában, Lengyelországban a két világháború között a legtágabb értelemben vett társadalomrajz, az európai fejlődésből kiesett nemzetek mélyrétegeit tárta fel, s a felzárkózás útjait kereste."

Az én feladatom főleg a szlovákiai szociográfiai munkákról beszélni. Magyarországon abban az időben nem volt szociológiaoktatás, nem voltak

szociológiai műhelyek. Legalábbis nem annak nevezték. Megjelentek viszont a falukutatók kiváló szociográfiai munkái. Szlovákiában a helyzet az volt, hogy 1918 után, amikor Csehszlovákia részévé vált Szlovákia, számos cseh vendégprofesszor részvételével nagy erőkkel megalakultak különböző tudományágak, azok képviselői természetesen itt voltak Szlovákiában mint professzorok, tanítók stb. a középiskolától kezdve az egyetemig, mindenhol, így a szociológiában is. A szlovák szociológia kezdetei – intézményesülésének szakaszai, önálló egyetemi szakká válása, saját tudományos társaság létrehozása, szakkönyvek kiadása – szorosan kötődnek a cseh szociológiához. Ezt a kapcsolatot többnyire meghatározza a nyelvi közelség, a közös államalakulat. A két világháború közötti időszakban épültek ki az országban a szociológia alapjai, Szlovákiában az akkori kutatások többsége Szlovákia területén egyszeri szociográfiai felmérésre szorítkoztak különféle társadalmi és kulturális intézmények kezdtek ilyen felméréseket, mivel erre specializálódott szociológiai intézmények nem léteztek. Az első szlovák szociológiaprofesszor Anton Štefánek volt. Ő kiemelkedik a korabeli szociológusok közül. 1907 és 1987 között élt, a társadalmi és politikai életben is aktív szerepet vállalt. Tanulmányait Bécsben folytatta – csak nagyon röviden jelzem, hogy Štefánek professzor a Pozsony melletti Záhorien született, szülei szegény emberek voltak, az apja cipészmester volt. Átköltöztek Ausztriába. Ezt követően Štefánek Bécsben járt iskolába, egyetemre is, de nem fejezte be egyetemi tanulmányait, hanem bekapcsolódott az akkor Bécsben aktív csehszlovák mozgalomba. Utána pedig 1918 előtt pár évig Pesten is működött, ahol szlovák képviselő is volt, a képviselőcsoport titkári feladatát is ellátta. Tehát Budapesten is élt, megismerte főleg a német közeget és a magyart is.

Híres munkája az 1944-ben megjelent *Szlovákia szociográfiájának alapjai,* egy korabeli honismereti könyvsorozat egyik vaskos kötete. Ha megnézzük a kötetben felhasznált irodalomjegyzéket, annak a nagy része magyar. Benne van minden, azok a magyar dolgok vannak benne, melyeket ha fellapozzuk az 1973-ban megjelent *A szociológia első magyar műhelye* című kétkötetes munkában rengeteg ilyen korabeli, tehát a századfordulón született magyar szociológiai munka, no az mind megtalálható a Štefáneknek ebben a forrás- és hivatkozásirodalmában. Ami érdekes, ami kissé konzervatívabbá teszi ezt az egészet, már az én szempontomból, az én meglátásom szerint, hogy a *Puszták népe* vagy annak a magyar korszaknak a csúcsteljesítményei nem szerepelnek benne, vagy nem foglalkozik velük. Ismerte-e ezeket, vagy sem? Ki kell majd nyomozni, hogy milyen kapcsolataik voltak. Tehát könyvében főleg a németeket, Steinmetz gondolatait idézi. Ahogy Steinmetz írta: „a szociológia, az tulajdonképpen egy

nép minden viszonyának és állapotának egy adott időpontban minden lehetséges eszközzel történő leírása". Ez mind aprólékosan fel van benne sorolva, statisztikai adattára és elemzései nagyon jók, ez az alapja. Sajnos Štefáneket nemhogy elfelejtették, hanem nem beszéltek róla. Én úgy emlékszem, hogy amíg szociológiát tanultam a hatvanas évektől a hetvenes évek elejéig Pozsonyban, fel sem merült a neve. Nem volt kötelező olvasmány, nem foglalkoztunk vele külön szeminárium keretében, mert ő akkor egy nem kívánt kutató volt, egy burzsoá szociológus volt. Persze a davistákkal (meg a sarlósokkal) foglalkoztak: ha megjelent akármilyen kis tanulmányuk a *DAV*-ban, akkor az fontos alapirodalom volt. Most kezdik újra felfedezni a szlovák szakmában Štefánek professzort, mert ő volt az intézmény alapítója, nem beszélve arról, hogy miniszter is volt az első Csehszlovák Köztársaságban, és ő az alapítója a szociológia tudományának, meg hát első professzora is volt. A kettő közötti különbség, hogy a – Erzsébet is említette, hogy a falukutató írók, szociográfusok, kiáltványokkal, ilyen ellenzéki odamondogatásokkal stb. találkozhatunk a munkájukban, most mivel ez a miniszter, egy kormánypárti ember áll egy szociológiai tanszéken íródott monográfiák, munkák, hát ugye azok nem voltak ellenzékiek vagy odamondogatók, mint Magyarországon, és hát most akik foglalkoznak ezzel a jelenséggel, fel is vetik, hogy a tudományos értékük csökkent-e vagy növekedett, hogy milyenek voltak. Štefánek szemére azt vetették elég sokáig – vagy még ma is – egyesek, hogy megrendelésre készíttetett felméréseket, tehát nem azért ment ki a terepre, hogy a kormányzati munkával fel tudja ezeket a megfigyeléseket, kutatásokat használni, hogy az egy ilyen fontos momentum volt, vagy hát a davisták, akik a párt részére készítették ezeket a felméréseiket, elemzéseiket.

Két dologról szeretnék még igazán röviden beszélni. Van a szlovák irodalomnak is egy komoly szociográfiai vonulata.

A szlovák szociográfiai munkák közül szeretnék megemlíteni egy kismonográfiát (amely szintén egy elfelejtett munka volt, vagy nem foglalkoztak vele, mert ennek az egész tudományágnak nem volt nagy megbecsülése):. *Dornkappel: Predmestie troch jazykov* – tehát *Három nyelv elővárosa.* Ezt egy Ilia Jozef Marko nevű újságíró, költő írta, 1938-ban adta ki, hogy milyen irányzatú volt, tehát szociodemokrata volt, tehát a Štefáneknél sem volt igazából és a davistáknál sem volt annyira. Pozsonyi újságoknál dolgozott, szociális biztosító stb. Még felhívnám rá a figyelmet, hogy ő többek között a szociofotónak is az egyik szlovákiai jeles alkotója, a Dornkappel – így hívták Pozsony egyik elővárosát – tele van az általa készített szociofotókkal. Nemcsak Dornkappelről, hanem Pozsonynak a többi hasonló munkáskerületéről is rengeteg fotót – szociofotókat – készített,

1974-ben meg is jelentek a *Sociálna fotografia na Slovensku (Szociofotográfia Szlovákiában)* című könyvben. A könyvben kitűnő elemzéseket olvashatunk a Dornkappel városrészről. A *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2009/4. számában Kocsis Aranka etnográfus, társadalomkutató Magyar falusiak a szlovák fővárosban, városiasodás és etnicitás a két világháború közötti Pozsonyban címmel közölt egy tanulmányt arról, hogy miért fontosak ezek a szociográfiák. Kocsis Aranka számára ez az egyik leghasználtabb forrásanyag, amely az ő témájához kapcsolódik.

Csak jelzésszerűen érintem, hogy milyen témákkal foglalkozik ez a szociográfiai munka: Dornkappel és környéke, Egy munkás előváros születése, Munkások és az Önsegély, Munka és megélhetés, Hivatalnokok tegnap és ma, Iparosok, Gyári munkások, A téglagyár, Szezonmunkások, Munkanélküliek stb. Az egész kis városrésznek – amely szegénynegyed volt, Csallóközből Pozsonyban munkát vállaló béresek, szezonmunkások, különböző elemek lakták, akik ott kaptak vagy szereztek lakást, és nagyon szegény körülmények között éltek – a leírását adja ez a könyv.

Ez az egyik dolog, amit el akartam mondani. És mi a jövő, mi az, amivel szintén foglalkoznunk kell? Van egy Pozsonyban megjelenő könyvsorozat: *Edícia Bratislava – Pressburg,* amelynek a legújabb kötete a napokban jelent meg a boltokban *Mindennapi élet és lakás Pozsonyban, a városban a 19–20. században* címmel. Ebben a könyvsorozatban több ilyen munka jelent meg egy foglalkozásról, kávéházakról, bankokról. Úgy vélem, hogy az ilyen gazdag képanyaggal illusztrált, a mindennapi élet részleteit bemutató, vonzó kivitelű könyvekben van a szociográfiai irodalom jövője.

Kövesdi Károly

A felvidéki magyarság identitásválsága és ennek szociográfiai megjelenítése

Mivel nem vagyok filológus, és a szociográfia műfajával sem foglalkoztam behatóan, inkább néhány kiemelkedő műről, jelenségről, majd a jelen állapotainkról próbálnék – természetesen a teljesség igénye nélkül – reflexiókat nyújtani. Hozzátéve: irodalmárként, újságíróként az általam gyakorolt műfajoknak megfelelő megközelítésben.

AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

A felvidéki szociográfiai irodalom az összmagyar írásbeliség kontextusában elég vékonyka szövetdarab, amely azóta talán némileg ki is rojtosodott, nem hagyott olyan mély nyomot, mint az anyaországi vagy az erdélyi. Ennek történelmi okai ismertek, nem részletezem. A Felvidéken – vagy ahogyan akkoriban nevezték, Szlovenszkón – a trianoni döntés utáni ájultságot követően először a *Szent György Körből* a húszas évek vége táján kinőtt *Sarló mozgalom* végzett szociográfiai kutatásokat. A csoport célul tűzte ki a magyar tömegek gazdasági, szellemi és társadalmi életének tanulmányozását. Nagy volt a buzgalom, a mozgalomnak elég nagy bázisa és alkotói köre is volt, ám nem alkotott olyan maradandó értéket, hogy abból valamiféle hatásában erős üzenet sugárzott volna szét. Pedig a terveik grandiózusak voltak: célul tűzték ki a hiányzó kisebbségi tudományos élet megteremtését, a fiatal csehszlovákiai magyar szakértelmiség szervezését. Mindezek érdekében fokozatosan kezdték megalapozni a tudományos szociográfiai munkát. A cserkészek falujárás közben döbbentek rá a népi élet árnyoldalaira, a szlovákiai magyar falu reális képére, nyomorára, nyomasztó társadalmi helyzetére. Ezek a felismerések azonban – talán törvényszerűen – oda vezettek, hogy a Sarló célkitűzései egyre inkább radikális, majd baloldali politikai tartalmat nyertek. Előbb a munkásmozgalom, majd a kommunista párt térítette el őket, végül a teljes polarizálódás bomlasztotta fel soraikat, úgy, hogy riportok, beszámolók, röpiratcikkek maradtak fenn utánuk, de nagy, monografikus terveiket sosem valósították

meg. Hogy a Sarló mennyire nem jelentett iránytűt a felvidéki értelmiség számára, azt Popély Gyula elemző írása tárta fel 2009-ben.

Említsük meg a két világháború közti szlovenszkói történetírás legképzettebb és legeredményesebb művelőit: SAS ANDORT, aki Pozsonnyal foglalkozott, SZIKLAY FERENCET (Kassa), GÖMÖRY JÁNOST (Eperjes), SZALATNAI REZSŐT (Lőcse), DARKÓ ISTVÁNT (Losonc), JÓCSIK LAJOST (Érsekújvár).

Az igazi áttörést FÁBRY ZOLTÁNnak *Az éhség legendája* című műve jelentette, amely toronymagasan emelkedett a tétova szellemi horizont fölé. Az egykori csehszlovákiai magyar szociográfiában olyan volt ez, mint az anyaországban ILLYÉS GYULA *Puszták népe* című műve. A tulajdonképpeni szociográfiai riportot 1932-ben írta Fábry Zoltán, de az akkor elkobzott könyv csak több mint két évtizeddel később, 1954-ben jelenhetett meg egy antológiában. E vékonyka kötet olvasása – bár idestova egy évszázada íródott – ma is tanulságos, és keserű konzekvenciák megállapítására nyújt lehetőséget. A riport az egekig magasztalt és dicsőített csehszlovák demokrácia kétszínű arcáról rántotta le a leplet. Mert míg Prágában és Pozsonyban dőzsöltek a bankok, Baťa kiépítette imperialista birodalmát, Fábry azzal az elképzelhetetlen nyomorral szembesített, amely a korabeli Kárpátalján (amely Trianon után köztudottan Csehszlovákiához tartozott) uralkodott.

Álljon itt egy sokatmondó idézet, amely különös módon a mai viszonyokkal is mutat párhuzamot:

> „A kirakatokban az épp elhunyt Schönborn Buchheim gróf képe díszmagyarban. A templomokban gyászistentiszteletek és engesztelő miseáldozatok, a szívekben béke és emlékezés, a Verhovinán éhség. Pedig itt, ennél a díszmagyarnál kezdődött minden. A gróf meghalt, de az éhség megmaradt. A latifundiumos kiskirályságot felváltotta a demokratikus földreform, és így természetes, hogy lényegében nem változhatott semmi. A céget az osztrák–magyar kiskirály helyett ezentúl az uralkodó francia–svájci banktőke jegyzi. A Latorica r.t. 40 millió koronáért fél Ruszinszkót bekebelezte, és Paul Bignon, volt francia miniszter, a markába nevethet, mert a szerződésben ott van a klauzula: a »földbirtokreform alól mentesítve«. Ami más szóval azt jelenti, hogy 1967-ig a verhovinai éhség állami és francia protektorátus alatt állandóra van biztosítva. Papiroson persze ott vannak a kötelezettségek is: beruházások és iparosítás. A gyakorlatban azonban semmi sincsen."

Ugye, milyen ismerős?
Fábry Zoltán baloldali író, publicista, kritikus volt, kommunista lapszerkesztő. Lássunk egy művet a polgári oldalról. A korszak másik jelentős

alkotása még kevésbé nevezhető szociográfiai műnek, hiszen memoár. Jankovics Marcell *Húsz esztendő Pozsonyban* című emlékirata fölött a szocializmus éveiben a kritika fanyalgott egy sort, majd maga a mű feledésbe merült. Az 1939-ben – immár Magyarországon – megjelent emlékirat a felvidéki magyarság önvédő küzdelmeit mutatja be a Trianon és az első bécsi döntés közötti időszakban. A történet színhelye Pozsony, a koronázóváros magyarságának küzdelme a megszálló cseh hatalommal, majd lassú rezignációja. Ezzel együtt az egész Felvidék magyarságának sorsát villantja fel.

Jankovics Marcellről annyit kell tudnunk, hogy a felvidéki magyarság egyik zászlóvivője volt, a szlovenszkói magyar keresztényszocialista mozgalom híve. A pozsonyi *Toldy Kör* és a *Szlovenszkói Magyar Kultúregylet* elnökeként áldozatos közéleti küldetést, szolgálatot vállalt.

Nem véletlen, hogy *Az éhség legendájá*hoz hasonlóan Jankovics *Húsz esztendő Pozsonyban*-ja sem vált hozzáférhetővé, olvashatóvá abban a közösségben, ahol íródott, a Felvidéken. Újabb megjelenésére pedig 2000-ig kellett várni. (Terjedelmi korlátok miatt Jankovicstól nem idézek, de akadt tárgykör, amelyben ugyanaz a látásmód villan fel jobb- és baloldalon. Ez is a kisebbségi lét sajátságából adódik.)

A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKA

A második világháború után a közismert politikai események hatása miatt (jogfosztottság, reszlovakizáció, deportálás, lakosságcsere, Magyarországra történő áttelepítés) nemcsak a szociográfia, de maga az irodalom, sőt az egész szellemi élet mérhetetlen sivatagban találta magát. Hiszen az állampolgárságától megfosztott felvidéki magyarságnak az iskoláit is bezárta a régi-új hatalom. Ebből az ájultságból a vonalas, a sztálinista heroizmus lépesmézéről leválva csak a hatvanas-hetvenes évekre jutott abba az állapotba, hogy megjelenhetett néhány jelentősnek nevezhető, szociografikus ihletésű regény, szociográfiai mű. Meg kell jegyezni, hogy műhelyek hiányában nálunk is az írókra hárult a „mindenes" feladatköre, amelyben helyet kapott a szociográfia is.

Ezek közül az egyik legjobb Duba Gyula irodalmi monográfiája szülőfaluja, Hontfüzesgyarmat leépülő paraszti társadalmáról. A *Vajúdó parasztvilág* (1974) volt a tulajdonképpeni első komoly magyar szociográfiai munka a szocialista Csehszlovákiában. A következő kötet, a *Haldó parasztvilág*, amely negyed évszázad múlva jelent meg (2001), már inkább regény volt, bár nem tagadható szociografikus ihletéssel. Idesorolhatjuk Mács József *Adósságtörlesztés* című regényét, amely egy Csehországba, a német határvidékre kitelepített magyar család sorsát mutatja be. Nem véletlen, hogy 1964-től 68-ig hevert a kiadói fiókban, majd megjelenése után a szerző meghurcolása következett.

Kiemelkedik a sorból Zalabai Zsigmond kétkötetes szociográfiai falumonográfiája szülőfalujáról, Ipolypásztóról (*Mindenekről számot adok* [1984], *Hazahív a harangszó* [1985]). De ebbe a vonulatba sorolható Dobos László *Egy szál ingben* című regénye, ahogyan Grendel Lajos regényei is. Említhetnék akár két novellát is: Bereck József *Vihar előtt* és Fülöp Antal *Másnaposok* című elbeszélését. Lehet, különösen hangzik, de ezek a novellák az írói vénának köszönhetően annyira át tudják adni a csallóközi falu paraszti társadalmának, illetőleg a komáromi kikötő kétkezi munkásainak miliőjét, hogy szociográfiai „besorolásuk" szinte megkérdőjelezhetetlen.

A normalizáció időszakában (és néhány évvel 1968 előtt) a tényfeltáró riportok és a publicisztika helyettesítették a szociográfia műfaját. Ezek műhelyei elsősorban a *Hét* és a *Nő* című hetilapok, illetve az egyetlen könyvkiadó, a *Madách* (a fent említett regények is mind ott jelentek meg). A publicisták közül csak néhányat említenék, vállalva az esetlegesség ódiumát: Gál Sándor, N. Gyurkovics Róza, Mikola Anikó, Dusza István, Bodnár Gyula stb.

MŰHELYEK ÉS MŰVEK – NAPJAINKBAN

Az 1989-es rendszerváltástól 29 év telt el, vagyis egy bő emberöltő. A kommunizmus bukása után csalódott, aki azt várta, hogy majd az íróasztalok zárt fiókjaiból ömleni kezdenek a féltve őrzött kéziratok. S ez érvényes a szociográfiai irodalomra is. A mai napig hiába várjuk az igazi, vérbő, irodalmi fogantatású és igényű szociográfiai művek megjelenését. Pedig sorjáznak a könyvek, ám a szociográfiai kutatás az elmúlt két és fél évtizedben nagyrészt a történeti szociográfiára korlátozódott. Ezen a téren valóban jelentek meg fontos, a szlovákiai magyar kisebbség sorsát feltérképező, szinte politikai vádiratnak nevezhető művek. Említsük meg Duray Miklós, Janics Kálmán, Gyönyör József, Vadkerty Katalin, Popély Gyula és mások munkásságát. Ezeknek a műveknek a nagy része még a pártállami idők alkonyán jelent meg, s egyre ismertebbé teszik a sötét korszak(ok) történéseit. Duray *Kutyaszorítóban* című kötete – amelynek anyagát a szerző kalandos úton juttatta ki Nyugatra – még Amerikában jelent meg Püski Sándor kiadásában, Csoóri Sándor írt hozzá előszót, és kapott miatta szilenciumot.

Az utóbbi két évtizedben ugyanakkor komoly műhelymunka zajlik a somorjai székhelyű Fórum Kisebbségkutató Intézetben, melynek kiadványait hosszan lehetne sorolni. Az intézet monográfiákat, néprajzi gyűjteményeket, folklorisztikai, szociológiai kutatások eredményeit publikálja. Munkájuk egyik legértékesebb hozadéka az *Interethnica*-kötetek sorozata. Kiemelésre méltó az intézet *Fórum Társadalomtudományi Szemle* című folyóirata. Néhány művet említenék mutatóba, vállalva az esetlegesség kockázatát: LISZKA JÓZSEF: *A szlovákiai magyarok néprajza;* POPÉLY GYULA: *Felvidék 1914–1920;* SIMON ATTILA: *Telepesek és telepesfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között;* LAMPL ZSUZSANNA: *Az ezredforduló munkaerő-piaci kihívásai Szlovákiában;* HARDI TAMÁS – LADOS MIHÁLY – TÓTH KÁROLY: *Szlovák–magyar agglomeráció Pozsony környékén;* LAMPL ZSUZSANNA: *A szlovákiai magyarok szociológiája;* MOLNÁR IMRE – VARGA KÁLMÁN: *Hazahúzott a szülőföld;* POPÉLY ÁRPÁD: *Kisebbségi nyelvhasználat Szlovákiában 1945 és 1989 között;* GYURGYÍK LÁSZLÓ: *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig;* LISZKA JÓZSEF: *Határvidékek;* GECSE ANNABELLA: *Az etnikai és társadalmi átrendeződés folyamata egy gömöri falu 20. századi életében;* KEMÉNYFI RÓBERT: *A gömöri etnikai térmozaik.*

Ugyancsak nagy lélegzetű vállalkozás volt a Kalligram kiadó részéről a *Csallóközi Kiskönyvtár* helytörténeti sorozatának elindítása, amely KONCSOL LÁSZLÓ hallatlan szorgalmát és sokoldalúságát dicséri. Ennek többtucatnyi kötete jelent meg. A sorozat azért is elképesztő munka, mert a történelmi köztudatba beemelt egy olyan régiót – a Csallóközt –, amelyről azt tartották, hogy nincs történelme. Ezt a grandiózus könyvtárat tulajdonképpen a véletlennek köszönhetjük, mert amikor Koncsol Lászlót (természetesen még a pártállami években) kiebrudalták az irodalomkritikából, helytörténészként folytatta polihisztori pályáját.

A regionalizmus talán legjelentősebb műhelye a *Gömör-kishonti Múzeum Egyesület* és annak kiadója, amely Gömör megye történelmi múltjával foglalkozik. Az egyesület tizenhat éve jelenteti meg a *Gömörország* című negyedéves folyóiratot, amely párját ritkítja az egész Kárpát-medencében. Az egyesület memoárokat, művészettörténeti, történelmi köteteket jelentet meg. Kiadója a magát gömörológusnak aposztrofáló B. KOVÁCS ISTVÁN.

Az utóbbi huszonöt évben megjelent ugyan rengeteg falumonográfia, ezek azonban nem képviselnek sem szociográfiai, sem irodalmi értéket. Egy részük inkább brosúra, mások ugyan a teljesség igényével mutatnak be egy-egy települést, ám a szociográfia műfajától eléggé távol állnak.

HIÁNYÉRZET

A szociográfia célja és küldetése – ha legjelesebb művelőit tekintjük – a társadalom jobbításának szándéka. Mi, felvidéki magyarok az egyre romló társadalmi viszonyaink között naponta feltesszük a legfontosabb, legkínzóbb kérdést: mi okozza a szlovenszkói magyarság oly mértékű identitásválságát, hogy két népszámlálásnyi idő, tehát két évtized alatt elfogyott közel százhúszezer magyar a Pozsony–Tiszacsenyő közti, mintegy ötszáz kilométernyi szakaszon? A rendszerváltás utáni hatszázezres népességünk átlépte a mágikusnak számító félmilliós határt, s ezzel országos szinten 8,5%-ra csökkent az arányunk. A kérdés, hogy vajon létezik-e egyáltalán az erdélyihez, a székelyhez hasonló szlovákiai magyar vagy felvidéki magyar identitás, amely megtartó erejű lehetne, egyébként is megválaszolhatatlan, hiszen a Felvidék sosem volt politikailag kompakt egység. A válasz sajnos negatív. Ahány régió, annyi gond és különbözőség, s talán soha nem is fog kialakulni (bár egyesek szorgalmaznák) a „felvidéki identitástudat".

Mint említettem, a rendszerváltás után ismét egy zaklatott állapot következett, s mint a politikai sorsfordulók után lenni szokott, a múlt tisztázása iránti igény került előtérbe (ki- és áttelepítés, csehországi deportálás, jogfosztottság, malenykij robot, Trianon után ártatlan magyarok legyilkolása a megszálló cseh hadsereg által stb.), és egymást követték-követik az ilyen irányú kutatások. Fontosak és hiánypótlók ezek a munkák, ám mindeközben a jelen, mint egy elszabadult tehervonat, elrobog mellettünk.

A kutatás mellett égetően hiányzik a népességfogyás okainak mélyreható feltárása. Például a mezőgazdasági szövetkezetek és a hozzá kapcsolódó feldolgozóipar becsődölése után több mint százezer magyar vált munkanélkülivé a szülőföldjén. Nem tudjuk, hány magyar földműves kényszerült például észak-magyarországi ipari parkokban dolgozni. Mekkora tömeg vált tartósan munkanélkülivé, s mennyi embert képesek eltartani a szövetkezetek jogutódjaiként alakult kft.-k, családi vállalkozások? A sok téma közül kutatást érdemelne a Magyarországon tanuló fiatalok részéről a szülőföld elhagyása, mit okoz a munkavállalás, a családfenntartás kényszere miatt a külföldi és az országon belüli migráció (családok szétesése).

A tények számbavételének hiányáról nem beszélhetünk, hiszen – főleg a fent említett Fórum Intézet kutatásainak köszönhetően – sok kiváló tudományos kiadvány lát napvilágot, amelyek szociológiai, statisztikai stb. adatközléssel követik az asszimilációs, népmozgási folyamatokat, ám hiányzik a jelenségek mélyrétegeinek invenciózus, irodalmi igényű, profánul szólva, élvezhető, közönségre-közösségre ható feltárása (visszautalva Dubára, Zalabaira).

E téren, azt kell hogy mondjam, nem várhatunk csodát. A fiatal írók nem vállalnak ilyen „közéleti" szerepet. Mi több, a mérce többségük számára a kozmopolita, posztmodern, szövegközpontú értékrend követése, amelyben a helyi lét csak esetlegesen, fakó kolorit formájában jelenik meg, ráadásul nemritkán pejoratív színezettel. Az a bizonyos illyési népért való aggódás, annak felvállalása kiveszőben van.

Csaknem egy százada folyik a vita (főleg az anyaországban) arról, hogy a vidék tartja-e meg a magyarságot, vagy a város emeli kulturálisan felsőbb szintre a vidék népét. Ezt a népi-urbánus szembenállást, amely hozzánk is importálódott, mindig álproblémának tartottam: a kettőnek szervesen kellene kiegészítenie egymást. Ezt a „görcsöt" mi is megéltük, csak másképpen. Évtizedeken keresztül aggódva figyeltük, hogyan sorvad el az egykor magyar többségű városaink magyarsága, hogyan veszítjük el a magyarság számára Kassát, Lévát, Érsekújvárt, Losoncot, Rimaszombatot, Rozsnyót. Mára azonban a vidék is veszélybe került: falvaink egy-egy régióban kezdenek kiürülni és megváltozni, míg a csallóközi, mátyusföldi falvak kezdenek formátlanná dagadni a fővárosi szlovákság kifelé nyomulása révén. A kelet-szlovákiai munkavállalók Pozsonyt csak ugródeszkának tekintik, és szétrajzanak már csaknem Komáromig. Vannak falvaink, amelyek lélekszáma egy évtized alatt megháromszorozódott, s az őslakosság törpe minoritássá vált. Lehetetlen nem látni a nemzetállami törekvés gyakorlati megvalósulását, kevesen teszik fel viszont a kérdést: a szlovák főváros expanziója miért csak dél-délkeleti irányban érvényesül? Miért nem költöznek ki a félmilliós városból a Kis-Kárpátok irányába is? A Csallóköz szívében Dunaszerdahely, lejjebb Komárom még tartja magát, de az arányok mindenütt rohamosan romlanak az őslakos magyarság rovására. A falvak azért esnek el, mert sorban szűnnek meg az iskolák. Kevés a gyermek, a szlovákiai magyar demográfiai adatok aggasztóak, borzasztó méreteket ölt a fiatalok elvándorlása a megélhetés után. Fészekrakás biztos jövőkép nélkül, az infrastruktúra elhanyagoltsága miatt nem lehetséges, ami gátolja az egészséges család- és közösségi modell túlélését.

A témák (feladatok) ugyanakkor adottak. Néhány lehetséges kutatási terület, csak ötletszerűen:

- Hány üres ház árválkodik falvainkban, és hányra tette rá kezét a végrehajtó? Jártam olyan településen, ahol a polgármester elmondása szerint a megürült – és lakott – családi házak csaknem felén van végrehajtás.
- Hogyan épülnek zenélő szökőkutak (mert arra van pályázati kiírás, támogatási lehetőség), amikor tele a falu munkanélkülivel?
- Hogyan ürül ki egy település, ahol nincs munkalehetőség? Visszatérnek-e az elvándorlók?

- Hogyan fordul meg a nemzetiségi arány az idegen ajkú beköltözőkkel? Hogyan viselkednek az újsütetű kolonisták, és milyen minőségű az együttélésük az őslakosokkal? Hogyan veszik át a politikai irányítást az új telepesek önkormányzati szinten? (Először csak szálláshelynek tekintve új otthonukat, majd kezdik birtokba venni.)
- Hogyan „szívódik fel" egy magyar család a városba költözve?
- Van-e a Felvidéken polgárosodás, s ha igen, milyen attitűdök kerülnek előtérbe?
- Vegyes házasságok esetében miért mindig a többségi nyelv lesz a domináns? A témát sokan túlságosan leegyszerűsítik, s egyszerűen annak tudják be, hogy a kisebbség nyelvváltása szinte természetes folyamat.
- Kényes téma: magasabb kultúrába olvadunk-e be? Vagy alacsonyabba?
- Mik a kitörési pontok Dél-Szlovákiában? Miért emlegetik megváltásként egy-egy régióban a falusi turizmust, miközben alig történik előrelépés e téren? Hogyan veszítették el a felvidéki magyar gazdálkodók, zöldségesek, fóliázók egykori piacaikat? (Előbb az ország kettéválása, aztán a multik megjelenése miatt.)

Az utóbbi bő egy évtizedben bejártam több száz dél-szlovákiai települést. Riportutaim során a fenti kérdésekre kerestem a választ magam is. Persze egy hetilapnak írt riport terjedelme behatárolt, akárcsak az anyaggyűjtésre szánható idő.

Végül – nem mellékesen – hadd tegyek említést a szociofotó műfajáról, amely a Felvidéken évtizedeken keresztül nagyon hangsúlyos és erős volt, s amely több figyelmet – például antologikus feldolgozást – érdemelne. Csak néhány jeles művelőjét említve: Prandl Sándor, Tóthpál Gyula, Gyökeres György, Könözsi István, M. Nagy László. Ugyanakkor a közelmúltban felüdülésként hatott két szociografikus ihletésű film is (*Szlovákmagyarok, Szomszédaink*). Készítőjük a fiatal Galán Angéla, aki bár Budapesten él, felvidéki kötődése révén fontosnak tartja a magyar–szlovák együttélés friss, fiatalos szemlélettel feldolgozott dokumentálását. Nem véletlenül nyerte el a Junior Prima díjat. Rajta kívül is több fiatal filmes bontogatja szárnyait. Kérdés: marad-e, egyáltalán megérik-e bennük az a fajta szociografikus ösztöke, ihletés, amely maradandó értékekkel gazdagíthatna bennünket?

Úgyhogy vannak magányos farkasok, vannak műfajok s nem utolsósorban műhelyek, de a szociográfia mint olyan hiányműfajnak számít mifelénk is. És hát mindeközben továbbra is foglalkoztat a kérdés: mi fán is terem az a bizonyos szociográfia? S mi a jövője a Felvidéken? Ne vegyék zokon, ha a válasszal adós maradok.

KÁRPÁTALJA

Hires-László Kornélia

Megélni? Túlélni? Jól élni?

Megélhetési stratégiák a kárpátaljai Beregszászi járásban 2013/2014 előtt és után

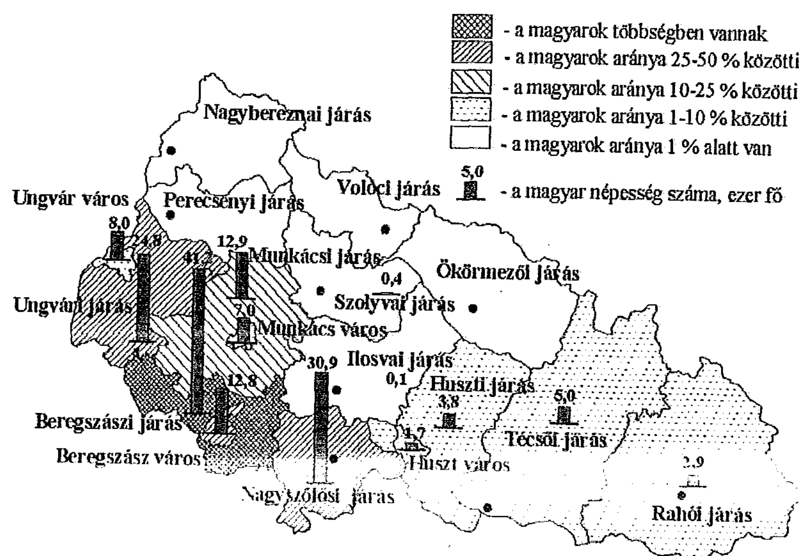
E tanulmányban arra próbálunk választ keresni, hogy jelenleg, 2017-ben milyen élethelyzetekkel, stratégiákkal élnek Kárpátalján a magyarok lakta településeken és azon belül is a Beregszászi járásban. Ez a térség jelenti a kárpátaljai magyarság gócpontját. 2013-tól az Ukrajnában uralkodó bizonytalanság egyre több családot alakított át. Az elemzésünk témája tehát, hogy 2013-at megelőzően miként élte meg a kárpátaljai magyarság a mindennapjait, és azt követően milyen változások történtek. Mindezek bemutatásához eltérő kutatási módszerekkel gyűjtött elemzésekre próbálunk meg alapozni: a 2013 előtti időszak bemutatásához elsősorban a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont[1] hanganyagtárát használjuk (2005 és 2010 között életútinterjúkat készítettek Kárpátalja-szerte), valamint a változások bemutatásához a 2016 nyarán készített fókuszcsoportos beszélgetésekből emelünk ki bizonyos részeket, főként azokat az élethelyzeteket, amelyek bemutatják, hogy az országban uralkodó helyzet miben és mennyire alakította át a kárpátaljai magyarság életét, mindennapjait.

1. BEVEZETŐ

Kárpátalja legnyugatibb csücske Ukrajnának, és a régió összesen négy országgal határos (Magyarország, Szlovákia, Románia, Lengyelország). A legutolsó népszámlálás idején, 2001-ben Kárpátalja állandó lakossága 1 254 600 fő volt, amely állami statisztikai kiadványok szerint 2012-re 1 250 759 (Molnár D. 2013: 78–79). Kárpátalja megyén belül közigazgatásilag tizenhárom járásra oszlik, melyek közül az egyik a Beregszászi járás. Kárpátalja összlakosságának 12,1%-a magyar. A kárpátaljai magyarság 27%-a lakik a Beregszászi járásban, a járás székhelyén, Beregszászon

[1] http://hodinkaintezet.uz.ua/

pedig 8%-a. A 2001-es népszámlálás szerint 151 516 fő a magyarok száma, ez az utolsó adat a terület etnikai összetételéről, amely különböző folyamatoknak köszönhetően markáns változásokon mehetett keresztül az elmúlt évek során. A legfontosabb a magyar etnikum népességszámának alakulása kapcsán a migráció, amely nem csupán a magyarokat érintette, de a tanulmányunk szempontjából ők a legfontosabbak. A kettős állampolgárság (PAPP Z. 2014) teljesen átrajzolta a kárpátaljai emberek megélhetési lehetőségeit, és míg korábban a külföldi munkavállalás vagy a teljes kiköltözés csak bizonyos személyek számára volt elérhető, úgy mára a kárpátaljai magyarok – és bizonyos esetekben a nem magyarok – körében bárki élhet a magyar állampolgárság adta lehetőséggel. Korábban a kapcsolatrendszertől vagy bizonyos alaptőkétől függött az elvándorlás lehetősége, mára szinte mindenki számára ott van az a lehetőség, hogy igényelheti a kettős állampolgárságot, amellyel garantált a külföldi munkavállalás. A 2013 decemberétől 2015 nyaráig történt események Ukrajnában markánsan átalakították az ország politikai és gazdasági helyzetét. A háború kitörését követően az emberek hétköznapjaiba már nemcsak a politikai és gazdasági instabilitás szivárgott át, hanem az is mind gyakoribbá vált, hogy a sorkatonaság, a katonai behívók elől a férfiak – legtöbbször családapák – menekültek külföldre, majd a család többi tagja is követte őket családegyesítés céljából.

1. térkép. *A magyarok aránya Kárpátalja járásaiban a 2001-es népszámlás alapján (forrás: Molnár–Molnár 2005: 28)*

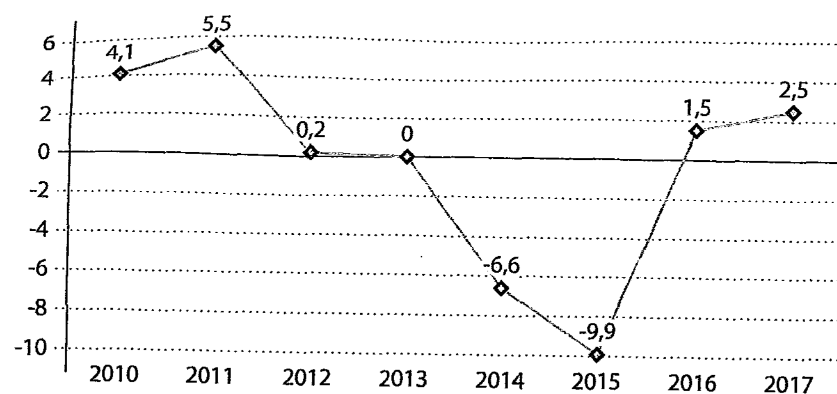
A migrációnak a korábbinál még nagyobb hullámát élte meg Kárpátalja és annak magyarsága. Az elvándorlás célországa elsősorban Magyarország, de egyre gyakoribb, hogy szinte bármelyik európai uniós országot megcélozzák (PÉTI–SZABÓ–SZABÓ 2017). A helyben boldogulás elősegítését célozta meg az Egán Ede–terv,[2] amelynek célkitűzése, hogy a kárpátaljai magyarok szülőföldjükön tervezzék jövőjüket.

2. AZ UKRAJNA FÜGGETLENSÉGE ÓTA VÉGBEMENT GAZDASÁGI FOLYAMATOK ALAKULÁSA

Hogy jobban megértsük a kárpátaljai magyarság élethelyzetét befolyásoló gazdasági tendenciákat, előtte érdemes röviden áttekintenünk Ukrajna gazdasági fejlődésének változásait. Ukrajna mint önálló jogállam függetlenségét az 1991. augusztus 24-én elfogadott Függetlenségi nyilatkozat szavatolta elsőként, majd az 1996-ban elfogadott és mai napig is érvényes alkotmány (FEDINEC–HALÁSZ–TÓTH 2016: 37). Ukrajna fokozatosan vált önálló országgá a Szovjetunió szétesését követően, és az önállóságának kialakulásakor létrejött irányítási káoszban az egykori állami tulajdon szétosztása idejében, az új nemzeti valuta kialakítása és bevezetése (1996) során az ország hatalmas gazdasági válságot élt meg. 2001–2004 között dinamikus fejlődésen ment keresztül a gazdaság: kezdett kirajzolódni a gazdasági mágnások köre az országban, illetve beindult az ipari termelés, egyre több megélhetést biztosító vállalkozás jött létre az országban, a külföldi tőke is egyre nagyobb bizalommal kereste meg Ukrajnát.[3] Ukrajna gazdasági fejlődéséről megállapítható, hogy a folyamatos eladósodás mellett 2011 óta az éves GDP-je folyamatosan csökkent, e csökkenés mélypontja a 2014-es események következtében 2015-ben volt. Ezt követően az újabb külföldi segítségeknek köszönhetően megindult a növekedés: 2017 januárjában Ukrajna 14,6 milliárd dollárral tartozik a Nemzetközi Valutaalapnak, és az újabb támogatások folyósítását több reformhoz kötötték, az egyik legfontosabb kritérium a nyugdíjrendszer átalakítása.

A globális pénzügyi válság idején, 2009-ben kismértékű visszaesés volt tapasztalható a gazdaság fejlődésében, 2010-ben azonban újra fellendült a gazdasági termelés, és egyre több külföldi befektető kereste meg Kárpátalját. „A működőtőke-befektetések ágazati megoszlását tekintve az ipar áll az élen, ahová 2011-ben az összes külföldi működő tőke több mint 78%-a

[2] http://www.eganede.com/
[3] http://vki3.vki.hu/sn/sn_94.pdf

1. ábra. *Ukrajna éves reál-GDP-je (2010–2015), évről évre százalékváltozás (forrás: Világbank,* https://www.gfmag.com/global-data/country-data/ukraine-gdp-country-report*)*

(273 millió USD) irányult" (Imre 2014). A Kárpátaljára érkező befektetések, még a magyarországi befektetések is másfél évtizeden keresztül elsősorban az Ungvári járásban keresték a befektetésekre alkalmas lehetőségeket, a megyeközpont, illetve Munkács és azok vonzáskörzete a terület legjobb infrastruktúrájával rendelkezik, illetve sokkal több szakképzett munkaerőt találtak meg ezekben a városokban és járásaikban (Imre 2014: 114–115). A magyar térséget, a Beregszászi járást tehát a legkevésbé érintették a megyébe érkező külföldi befektetések.

A magyarok által lakott térségben végzett – gazdasági tevékenységet vizsgáló – kutatás eredményei igazolják (Pataki 2016) azt a 2000–2001-ben is kimutatott tendenciát (Hires–Márku 2003), hogy a gazdasági ágazatok között a legfontosabb a mezőgazdasági tevékenység (bővebben a megélhetési stratégiákról: lásd alább).

A gazdasági elemzések arra világítanak rá, hogy több tényező hátráltatja a magyar kisvállalkozások továbbfejlődését: elsősorban a termelésük nem jár akkora hozadékkal, hogy abból nagyobb beruházást legyen módjukban kivitelezni; a zárt kapcsolatrendszerük miatt a nagyobb, országos piacokra nem tudnak betörni; az emberi kapacitás hiányában nem képesek nagyot lépni előre (Pataki 2016: 190–191). Általános tendencia, hogy az ukrán állam nagyon sok szempontból megnehezíti a vállalkozások működtetését (Pataki 2016), ám a magáncégek alkalmazottai mindig nagyobb bérezésben részesültek/részesülnek, mint az állami szektorban foglalkoztatottak. 2010–2014-ben Ukrajna megreformálta a vállalkozások adózási rendszerét

az európai jogrendszerhez igazodva, és ennek következményeként növelte a vállalkozások adóterheit. 2015 januárjában Petro Porosenko, Ukrajna elnöke újabb rendeletet adott ki *2020 – Fenntartható fejlődési stratégia* címmel, melynek célja az adózás egyszerűsítése lett volna, ám ennek bevezetése után is az utolsó helyen van az adófizetési rangsorban (Szemjon 2016). A következő lépés a vállalkozások teljes ellehetetlenítésében az volt, amikor 2016. december 27-én Petro Porosenko elfogadta azt a törvényt, amelynek értelmében minden vállalkozás – függetlenül attól, hogy mekkora jövedelmet termel – egy meghatározott összeget köteles befizetni, illetve a rezsiköltségeket is duplájára emelte a vállalkozások számára. A vázolt nehézségek következménye az lett, hogy még az év elején tömegesen zárták be a hivatalosan is működő vállalkozásukat Ukrajna-szerte és Kárpátalján egyaránt.[4] Ukrajna a korrupció országaként közismert,[5] és mivel a vállalkozásokat is mostohaként kezeli, így az országban és a régióban a szürkegazdasági tevékenység a leginkább jellemző termelési forma.

A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy milyen megélhetési formák jellemzik a kárpátaljai magyarokat a bemutatott Ukrajnában jellemző gazdasági tendenciák mellett, és arra külön figyelmet fordítunk, hogy érzékeltessük, a 2013–2014 közötti időszakban megélt változások milyen hatással voltak a mindennapokra.

3. A 2013/2014-ES ESEMÉNYEK RÖVID ISMERTETÉSE

2012-ben az oroszbarát Viktor Janukovics nyert az elnökválasztáson, így a korábban Nyugat-barát és nacionalista szemléletű Viktor Juscsenkót váltotta le. Janukovics az orosz kisebbség érdekeit vette figyelembe elsősorban az irányításában, ilyen lépése volt a kisebbségbarát 2012-es nyelvtörvény megalkotása és elfogadtatása. Ez a rendelet a szélsőséges nacionalista ukrán értelmiségi körökben többször felháborodást keltett. 2013-ban a politikai elitnek döntenie kellett, hogy Oroszország vagy az Európai Unió gazdasági és politikai integrációja mellé teszi le a voksát az ország. A 2013. november 21-ei vilniusi EU keleti partnerségi csúcson meghiúsult az oroszbarát poli-

[4] http://karpathir.com/2017/01/21/harom-het-alatt-kozel-160-ezer-vallalkozas-szunt-meg-ukrajnaban/

[5] Egy 2007-ben, 2009-ben, 2011-ben és 2015-ben megismételt, korrupciót vizsgáló nemzetközi kutatás utolsó, idősoros országos elemzésének zárógondolatában is arra a következtetésre jutnak, hogy a lakosoknak a mindennapos rutinjává vált a korrupció, és az annak megszüntetéséért tett kísérletek eredménytelennek bizonyultak. Forrás: http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20ENG.pdf

tikai erők miatt Ukrajna csatlakozása feltételeinek elfogadása. Néhány nap elteltével Kijevben a Függetlenség terén (Euromajdan) hatalmas létszámban tüntetők jelentek meg. Az eleinte békés tüntetés a rendőrség támadását követően több áldozatot is követelt. 2014. január 19-én kezdetét vette a „gerillaháború": a demonstrálók mellett megjelentek a szélsőjobboldali felfegyverkezett erők. Február 18-án ismeretlen „fekete ruhás" fegyveres erők jelentek meg, akik mesterlövészekként a tüntetőkre és a rendőrökre egyaránt lőttek (FEDINEC–HALÁSZ–TÓTH 2016: 99–108). Ez utóbbi eseménysorozat a „méltóság forradalma"-ként lett közismert, melyet többen vitatnak. A heves zavargások közepette Janukovics disszidált az országból, helyét első ízben Olekszandr Turcsinov, majd Petro Porosenko vette át, ő nyert a következő választásokon (2014. október 26-án), és jelenleg is Ukrajna államfője. A Krím félsziget elvesztését az ideiglenesen és önkényesen hatalomra jutó Arszenyij Jacenyuk egyik intézkedése váltotta ki, ugyanis a 2012-es kisebbség- és oroszbarát nyelvtörvény eltörlésének felvetésére a félsziget népszavazás ellenében, a terület autonóm parlamentjének önkényes kikiáltásával, valamint Oroszország hadseregének segítségével függetlenné vált. Az orosz nyelvű keleti országrészben lakók szintén nem kívántak az oroszellenes politikai berendezkedés áldozatává válni, így az elcsatolásuk érdekében fegyvert ragadtak (2014. április 7-én létrehozták a Donecki Népköztársaságot, április 24-én a Luhanszki Népköztársaságot). A hidegháború az országban ekkor kezdődött, és Kijev elindította a terroristaelhárító hadműveletet az érintett térségekben (közismert neve: ATO), elkezdődött a hadsereg megerősítése (minden egykor szolgált katona mozgósítása), és megalakult a nemzeti gárda. Az ország keleti részében zajló háború megfékezése érdekében az Európai Unió küldöttei igyekeztek kikényszeríteni a fegyverszünetet, de a harcok különböző intenzitással a mai napig tartanak (2017. ősz). Végül Ukrajna 2014. június 27-én aláírta az Európai Unióval a társulási és szabadkereskedelmi megállapodást (FEDINEC–HALÁSZ–TÓTH 2016: 109–111).

A 2013–2014-es események sorozatának következményeként az egész országban és egyben Kárpátalján is politikai és gazdasági instabilitás alakult ki. 2014 tavaszán az ukrán pénznem teljesen elértéktelenedett, és a gazdaságban a külföldi kereskedelem (import/export) egy rövid ideig leállt. Két-három hónap után erősödött a hrivnya, és újból beindult a kereskedelem, de stabilnak azóta sem mondható a helyzet. A kisebbségek helyzete mindinkább problematikus, ugyanis az újonnan hatalomra került erők a nacionalista ukrán államépítést kívánják követni, és ebben a folyamatban az oroszok asszimilálása, valamint a kettős identitásúak körében az ukránnyelv-használat kikényszerítése mellett az ukrán nemzeti tudat kialakítása a cél. 2017. szeptember 5-én fogadták el második olvasatban azt az oktatási törvényt, amely pró: kötelezővé teszi az ukrán nyelvet minden közoktatási intézményben, kontra: minden kisebbségi anyanyelvű tanintézményben 2018-tól fokozatosan át kell térni a kizárólagosan az ukrán nyelvtannyelvre. Annyi engedményt tesz a törvény, hogy az óvodai nevelésben és az elemi iskolákban engedélyezett a kisebbségek nyelve.[6] Ezzel a törvénnyel az összes kisebbség teljes asszimilálását kívánják elérni az országban (a 2008-as rendeletekhez hasonlóan[7]), és a kárpátaljai magyarság teljes létbizonytalanságba kerülhet (bővebben lásd FEDINEC–CSERNICSKÓ 2017).[8]

4. A KÁRPÁTALJAI MAGYAROK MEGÉLHETÉSI ALTERNATÍVÁI KÜLÖNBÖZŐ EMPIRIKUS ADATOK ALAPJÁN

Kárpátalján a rendszerváltást követő időszakban folyamatosan szűntek meg az állami munkahelyek, és a megélhetésük biztosításában az emberek kényszerhelyzetbe kerültek – a sok mindent megélt kárpátaljaiakra és azon belül a jelenleg kisebbségi sorsban élő magyarokra egyre több nehézség várt. A sorozatos nehézségeket végül a 2014-ben az országban bekövetke-

6 Bővebb elemzését lásd: http://hodinkaintezet.uz.ua/van-mit-veszitenunk-porosenko-alairta-az-oktatasi-torvenyt/; http://hodinkaintezet.uz.ua/alkotmanyos-e-az-uj-oktatasi-torveny-7-cikkelye/

7 Julija Timosenko – a narancsos tábor kormányfője (2007–2010) – több olyan törvényt és törvénytervezetet dolgozott ki, amelyeket az ukrán nemzeti öntudat megerősítésének előmozdításáért, az ukránnyelv-használat elterjedése érdekében alkottak meg. Ezek a rendeletek, törvénytervezetek gyakran a kötelező ukránnyelv-használatot írták elő bármely nyelvhasználati színtéren. Elsősorban az orosz, valamint a többi kisebbség (és egyben a magyar) nyelvhasználatának kiszorítása volt a cél szélsőséges nyelvi nacionalizmuson keresztül. A legradikálisabb hatású a 2008. május 26-án kelt, 461. számú rendelet volt, amely szerint az ukrán nyelv oktatásának javítása „érdekében" 2008. szeptember 1-től a nemzetiségi nyelven oktató iskolák 5. osztályaiban anyanyelven és ukránul párhuzamosan kell oktatni Ukrajna történelmét, ennek oktatása a 6. osztályra már csak ukránul zajlik. A 6. osztályban a földrajzot, a 7. osztályban a matematikát kell két nyelven oktatni, majd mindkettőnél a következő évben teljesen át kell térni az államnyelvre (CSERNICSKÓ 2009b: 29–30). A rendeletet végül átalakították, ám az a pontja érvényben maradt, amely arról szól, hogy bevezetik az egységes kötelező ukrán nyelvű érettségit, és ezt követően az érettségi vizsgák felvételiként fognak funkcionálni. A kisebbség, a kárpátaljai magyarság oktatási rendszere leértékelődött 2008 és (2010) 2012 között – lényegében a hatalomváltásig – a magyar nyelv presztízsének csökkenése következtében (Hires-László 2011).

8 http://hodinkaintezet.uz.ua/van-mit-veszitenunk-porosenko-alairta-az-oktatasi-torvenyt/, http://hodinkaintezet.uz.ua/miert-nem-jo-az-uj-ukrajnai-oktatasi-torveny-karpataljai-magyaroknak/, http://hodinkaintezet.uz.ua/egy-eldontendo-kerdes/, http://hodinkaintezet.uz.ua/elterelo-hadmuvelet-vagy-ovatos-visszavonulas/

zett háborús helyzet tetézte, amikor a politikai és gazdasági válság miatt újabb nehézségekkel szembesültek a kárpátaljai magyarok.

2000 és 2001 körül néhány gazdasági jellemzőkre is kitérő vizsgálat alapján a következő általánosításokat fogalmazták meg a Beregszászi járásra vonatkozóan:

- A kárpátaljai magyarságra általában jellemző, hogy mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak.
- A rendszerváltást követő időszakban ez nagyon sokáig nem a klasszikus értelemben vett farmergazdálkodást jelentette, hanem sokkal inkább a háztáji gazdálkodás volt jellemző, átlagosan 4 hektár területen gazdálkodtak.
- A vállalkozások esetében a Beregszászi járásban például 20 főnél több alkalmazott nem volt egy vállalkozás esetében sem, ennél több alkalmazott csak az állami szférában fordult elő.
- Általános tendencia volt, hogy minden egyes ágazatban munkaerő-felesleg alakult ki. Ennek volt köszönhető az is, hogy főként közeli ismerősök vagy rokoni kapcsolatok alapján keresték az újabb munkaerőt (Hires-Márku 2003).

2003-ban indult az a kutatás, melyet a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont[9] hanganyagtárának kialakításaként indított el az intézet. A gyűjtés legfontosabb célkitűzése volt, hogy félig strukturált életútinterjúval minden magyarlakta településről minimum három adatközlő kerüljön be a lekérdezésbe. Ezzel a gyűjtéssel nem csupán a nyelvhasználat szempontjából elemezhető anyagot gyűjtöttek össze, hanem az aktuális életviszonyoktól kezdve a visszaemlékezésig tartalmaz olyan információkat, melyek a kárpátaljai magyarság jelenét és múltját is feltárják. A következő idézet a hanganyagtár egyik adatközlőjétől származik, akinek az életét vázlatos formában, pontokba szedve próbáltuk meg összegezni azzal a céllal, hogy érzékeltessük, milyen nehézségeken ment keresztül az illető, kiszolgáltatva az éppen aktuális történelmi eseményeknek vagy épp az uralkodó ideológiák kihívásainak.

- Hatgyermekes családból származó *(Bene).*
- Tehetsége miatt átirányították a Magyar Királyi Gimnáziumba *(Beregszász).*
- 1944-ben elhurcolták édesapjával együtt „malenykij robotra" *(Szolyva).*

[9] www.hodinkaintezet.uz.ua

- Felvételizett az orvosira, az eredménye megfelelt, de az életrajzában feltüntette a *lágert,* így elutasították.
- A donbászi elhurcolásoktól menekülve kezdett el tanítani *(Sárosoroszi).*
- Édesapját letartóztatták, mert nem volt hajlandó bevonulni a kolhozba – kényszerből lemondott az iskolában, és átkerült *Técsőre* tanítani, ahonnan eltanácsolták végzettséghiány miatt.
- Elvégezte a *huszti* tanítóképző főiskolát.
- *Aknaszlatinai* gyermekotthonban/árvaházban tanított (szörnyű élményeket élt át).
- Áthelyezték *Alsó-Vereckére* tanítani.
- *Ungváron* elkezdte a magyar szakot, amit időközben bezártak, végül orosz szakon végzett.
- Visszakerült *Benébe* először könyvtárosként, majd magyar szakos tanárként dolgozott.

„Aztán hosszú évekig csak magyart tanítottam, azt hiszem, vagy húsz évig csak magyart. Közben voltam hat évig helyettes igazgató, ugye, az se tetszett, mert ugye a múltam, kisült aztán, volt egy túl, ö... hogy mondjam, éber járási pártelvtárs, és az, az, az..., na, nem is bántam, mert aztán anyagilag jobban jártam. Nem voltam lekötve, *és tanítás mellett gazdálkodtam,* ilyen díszített, szép kertem volt. Abból többet értem: építkeztem, gyarapodtam anyagilag" (D57-Anytr-Bene-Férfi).[10]

Ahogy az idézetből is kiderül, az állami munkahely csak mint szimbolikus jövedelemforrás jelenik meg az emberek életében, a haszna a minimális jövedelem mellett az, hogy a nyugdíjalap finanszírozásához szükséges aktív kereséssel járó évek számát tudják fenntartani és gyarapítani. A hivatalos munkahely mellett az igazi megélhetést és többletet a mezőgazdasági, háztáji gazdálkodás vagy az árucseréből/csencselésből származó bevételek jelentették.

[10] Az idézett interjúrészlet *A nyelv társadalmi rétegződése* című kutatás anyagaiból lett kiválasztva. A kutatás részletes leírását lásd Beregszászi–Csernicskó 2004: 174–177; Csernicskó–Hires-László–Márku (szerk.) 2009; Hires-László 2010. Az idézet végén zárójelben az interjú azonosító számát és fontosabb adatait közöljük.

4.1. Körkörös migrációnál is vizsgált jelenségek, tendenciák

A külföldi munkavállalás a rendszerváltást követő évtizedben jelent meg. A rendszerváltást követő gazdasági válságban – melynek tetőzése és legnehezebb időszaka az 1995–96-os években volt – az emberek a munkahelyek megszűnését követően a mindennapos megélhetési gondjaik miatt rákényszerültek a különböző jövedelmeket biztosító tevékenységi formák keresésére. Az első és legfontosabb volt a *csencselés:* a Beregszászi járásban az ukrán–magyar határátkelőkön keresztül történt. A legnagyobb jövedelmet a cigaretta és az üzemanyag csempészése jelentette, de mellette időszakosan különböző fogyasztási cikkek, alkoholtermékek, ruhák oda-vissza szállítása is jellemző volt. Ez a tömegeket érintő tevékenység, mely nemcsak a Kárpátalján élő magyarokra volt jellemző, hanem a szláv lakosokra is, korszakváltáson ment keresztül, amikor Magyarország az Európai Unióba lépett, és bevezette a schengeni övezetre kiterjedő magas fokú határvédelmet és -ellenőrzést. A szigorításnak köszönhetően a tömegeket érintő csencselés visszaesett, így egyre többen újabb megélhetési forrást kerestek, de a folyamat és a forgalom a mai napig is jelen van. A csencselés mellett a nagyobb hálózattal rendelkező helyi mágnások az emberkereskedelemmel is foglalkoztak, és mondhatjuk, még jelenleg is zajlik a csencselés.

A másik kitörési pont volt jövedelemforrásként a legnehezebb időkben a külföldi munkavállalás, mely eleinte főként feketemunkát (nem bejelentett munkaviszonyt és egészségbiztosítást) jelentett elsősorban Magyarországon, illetve a már a Szovjetunió idejében is működő belső-ukrajnai vagy oroszországi munkák, illetve gyakran Kazahsztán. Ezeket a külföldi munkavállalásokat a körkörös migráció (Castles–Ozkul 2014) kutatásaiban is mérték, melyekben vizsgálták a Magyarország egész területére kiterjedő munkavállalás mellett a tömegeket érintő, a határ menti térségben jellemző szezonális, elsősorban kertészeti munkákban részt vevőket (bővebben lásd még Balcsók–Dancs 2001; Caglar–Sillo–Jóźwiak–Hires-László 2011; Berghauer 2012; Sik–Surányi [szerk.] 2015). Az utóbbi öt-hat évben újabb jövedelemforrásként jelent meg a különböző technikai eszközök „áfázása" a határátkelőkön, amelyben a visszaigényelt összeg jelenti a jövedelmet. Az ukrajnai áruforgalom korlátozására bevezetett szigorítások miatt indult el a *tőkesúly, pidzsákolás* – az egy főre jutó maximálisan behozható áruk behozatalára szakosodtak azok a két határ között várakozó személyek, akik bizonyos összegért az árukat szállító teherjárműbe a megfelelő létszám biztosítása érdekében szállnak be.

4.2. A kárpátaljai magyarságra vonatkozó változások 2013 környékén

A kettős állampolgárság teljesen átrajzolta a kárpátaljai emberek megélhetési lehetőségeit, és míg korábban a külföldi munkavállalás vagy a teljes kiköltözés csak bizonyos személyek számára volt elérhető, úgy mára a kárpátaljai magyarok – és bizonyos esetekben a nem magyarok – körében bárki élhet a magyar állampolgárság adta lehetőséggel. Korábban a kapcsolatrendszertől vagy bizonyos alaptőkétől függött az elvándorlás lehetősége, mára szinte mindenki számára ott van az a lehetőség, hogy igényelheti a kettős állampolgárságot, amellyel garantált a külföldi munkavállalás.

Kárpátalján 2014-ben az emberek zöme nem feltétlenül csak a külföldi munkavállaláshoz, esetleg tanulmányok folytatásához, nyugdíjak megszerzéséhez, jobb egészségügyi ellátás igénybevételéhez, az olcsóbb nyugati autók megszerzéséhez használta az újonnan megszerzett magyar okmányokat, hanem azért, hogy a férfiak meneküljenek a sorozások elől. Az ország keleti részében dúló harcokhoz eltérő módszerekkel és intenzitással próbálták a sorkatonaságra kötelezett fiatalokat, valamint az egykor katonai szolgálatot teljesítő férfiakat besorozni. Az ország politikai és gazdasági instabilitása teljesen átrajzolta a kettős állampolgárság birtoklásának előnyeit. A nemzeti érzelmeken túl a gazdasági és egyéb pozitív előnyökkel járó, immáron kettős állampolgárság egyes férfiaknak a háború elöli menekülést jelentette. Akik a háború kitörésének idejéig nem igényelték és kapták meg az állampolgárságot, azok számára a magyarországi külképviseletek gyorsított eljárásban igyekeztek elbírálni az állampolgársági kérelmet. Ezt követően az útlevél megszerzésében is hasonló segítséget nyújtottak. Olyan személyek kényszerültek külföldi munkavállalásra ebben az időszakban, akik korábban sosem dolgoztak külföldön, és nem is tervezték sem a saját, sem a családjuk jövőjét máshol a világban. De a sorozások elől menekülő férfiak először csak munkavállalás céljával indultak útnak, hogy ne tartózkodjanak az országban, s ne tudják kézbesíteni számukra a behívókat, ám ezt követően többen vitték magukkal az egész családjukat. Így a legtöbb esetben az eleinte kényszerből indult körkörös migráció (Castles–Ozkul 2014) végül az egész család teljes kiköltözését eredményezte. A Nyugaton tapasztalható magasabb életszínvonal sokakat csábított el.

A következő idézet abból a 2016 nyarán Beregszászon végzett fókuszcsoportos beszélgetésből való (Hires-László 2017), amelyet a hétköznapi etnicitás vizsgálatához készítettünk. Az idézetben két, egymással élesen szemben álló véleményt olvashatunk az elvándorlás kényszeréről és az itthon maradás egyéni megoldásáról. A beszélgetőpartnerek az eddig bemutatott eseményekre és tendenciákra is utalnak.

Marianna: Ez szerintem nagy probléma, a legnagyobb probléma manapság. Itt ezt mindenki megérzi, aki valamivel foglalkozik, és hogy mennyire mennek el az emberek, mert nem tudnak megélni az itteni fizetésből. Ez szinte siralmas már, ez [nevet], ezt nem is tudom. Nem is a magyarok meg az ukránok közötti valami feszültség vagy más, nem. Szerintem nem ez a főtéma, hanem az, hogy mennek el innen az emberek [nevet]. Erről lehetne egy akkora disszertációt írni, hogy csak na.

Anna: Mert azt gondoljuk, hogy hozzánk fog igazodni például Beregszász, meg hozzánk fog igazodni a város meg a fizetés, és közben lehet, hogy fordítva kellene. Tisztázni kellene, hogy mik a lehetőségek, és nekünk igazodni. Én ezt így képzelem el, hogy nekünk kellene igazodni ahhoz, hogy mit lehet ebből a városból kihozni. Akkor úgy valószínű meg lehet élni, hogyha azt gondoljuk, hogy mennyit lehet ebből a városból kihozni. Hogyha mindenki úgy áll hozzá, hogy magasak az elvárásai, közben meg nem lehet annyi mindent kihozni [mosolyog], vagy legalábbis azt hiszi, hogy a város érte él, közben pedig mi vagyunk a városért, legalábbis én így képzelem el, hogy...

Marinna: Nahát, ez egy másik szempont, ezt meg lehet érteni, csak, ugye, csábító az, hogy külföldön a sokszorosát lehet megkeresni. Nem is az a baj, be lehetne osztani szerintem az itteni keresetet is, csak, ugye, ott a nagy csábítás. (Fcs01/2016. 05. 26.)

Az interjúk készítésekor még csak a kettős (ukrán–magyar) állampolgárságon keresztül tudtak a legegyszerűbben utazni, illetve külföldön munkát vállalni az ukrán, 2017 nyarára már vízummentesen utazhatnak az ukrán állampolgárok az Európai Unió országaiba, illetve egyre több kedvezményt adnak a külföldi munkavállalás terén is azok számára, akik csak ukrán állampolgársággal és az új biometrikus útlevéllel rendelkeznek.

Az elvándorlás kényszerhelyzetét nemcsak a katonaköteles férfiak és azok családjai élték/élik meg, hanem azok a magyarországi nyugdíjban részesülők is, akik igényelték a sokkal magasabb összeggel járó magyarországi nyugdíjat, de lényegében életvitelszerűen Kárpátalján tartózkodtak. Erre azért kényszerülnek a kárpátaljai nyugdíjasok, mert az ukrán állam által folyósított nyugdíj összegének legtöbbször akár a hat-nyolcszorosát is megkapják. Az ukrajnai nyugdíjakból csak azok tudnak megélni, akik mellette dolgoznak, esetleg háztáji gazdálkodással foglalkoznak, vagy a többgenerációs együttélésnek köszönhetően a fiatalok segítik az idősek megélhetését. A magyarországi nyugdíjfolyósításhoz szükséges, hogy az illető életvitelszerűen az adott országon belül tartózkodjon. Ennek ellenőrzésére korábban kisebb hangsúlyt fektetett a magyar bürokrácia, de az egyre több nyugdíjast érintő kettős életvitel miatt minden lehetséges módon ellenőrzik az adott helyen tartózkodás tényét. Vagyis az a személy, aki állandó lakcímmel és magyarországi nyugdíjjal rendelkezik, a szigorítások miatt kénytelen valóban életvitelszerűen a bejelentett címen tartózkodni. Az ellenőrzés különböző módon történik: részben a helyi postás vagy a helyi polgármesteri hivatal dolgozói tanúsítják, hogy valóban gyakran jelen van-e az illető személy a településen, illetve mindezek mellett olykor a bejelentett lakcíme szerinti szomszédait is megkérdezik. Leginkább az ukrán–magyar határ menti övezetben jellemző ez az erős szigorítás, de Magyarország többi régiójára is kiterjesztették az ellenőrzést, viszont nem olyan intenzitással, mint a szabolcsi régióban. A szigorítás miatt több nyugdíjas kénytelen első ízben ideiglenesen több időt tölteni Magyarországon, majd ezt a hosszabb kint tartózkodást, körkörös migrációt gyakran követi a végleges költözés.

Az aktuális magyar kormány egyre több stratégiát dolgoz ki a migráció megfékezése érdekében.[11] Ezek a „segítségek" különböző irányúak és célúak. Egy részük a magyar tannyelvű oktatáson keresztül valósul meg (oktatási-nevelési támogatás a magyar iskolába, óvodába járó gyermekek után, a magyar tannyelvű oktatási-nevelési folyamatban részt vevő pedagógusok bérkiegészítése), valamint ennek részeként dolgozták ki a magyar kulturális értékeket erősítő történelmi egyházak, civil szervezetek, színházak, felsőoktatási intézmények támogatását. A kárpátaljai magyarok támogatásán túl a régió infrastrukturális fejlesztésében is markáns összegű befektetésekkel (úthálózat javításának támogatása, kórházak fejlesztése, korszerűsítése, magyarul tudó egészségügyi dolgozók bérpótléka[12] stb.) próbálja javítani a megélhetési feltételeket. A gazdaság fellendítésére és a kárpátaljai magyarok helyben boldogulására dolgozták ki 2014-ben az Egán Ede-tervet.[13] A terv kidolgozását helyi szakemberekre bízták, és egy esettanulmányban fogalmazták meg a legfontosabb kitörési pontokat a gazdasági ágazatok közül. A prioritás, mint látható, az agrár-, turisztikai és vállalkozások fejlesztése, ezek megvalósulási módjait külön-külön kidolgozták. 2016–2017-ben több nyertes pályázó is részesülhetett a támogatásban – az eredmények mindig nyilvánosak.

[11] Erre a feladatra nevezték ki Grezsa Istvánt, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja fejlesztési feladatainak kormányzati koordinációjáért felelős kormánybiztost.

[12] A migrációs hullámnak köszönhetően az egészségügyben dolgozók is tömegesen hagyták el a térséget, ennek megfékezésére alakították ki a támogatást.

[13] https://www.eganede.com/egan-ede-terv.pdf

2. ábra. *Az Egán Ede-tervben megfogalmazott legfontosabb gazdasági ágazatok a kárpátaljai magyarok helyben maradása érdekében*

A pályázati formában igényelhető támogatások a vállalkozások fejlesztésére fókuszálnak, így a térségben rohamosan nő a vállalkozások indítása – ezzel is előmozdítva a gazdasági tevékenységek legalizálását Ukrajnában. Erről a növekedésről számol be Kárpátalja kormányzója hivatalos hírportálján közzétett írásában: a Beregszászi járásban 2017-ben 371 természetes és 25 jogi személyt jegyeztek be vállalkozóként, közülük 160-at júliusban és augusztusban.[14]

ÖSSZEFOGLALÁS

Ukrajna 25 éve független, és függetlensége óta a gazdasági fejlődésében alacsonyan teljesített, a Szovjetunió utolsó éve (1990) gazdasági mutatóinak csak a 73%-át érte el. A gazdasági instabilitás mellett a politikai instabilitás jellemzi az ország irányításának menetét, ezt jelzik, mutatják a folyamatos forradalmi hangulatok, forradalmak és az itt keletkezett indulatok fegyve-

[14] http://moskal.in.ua/?categoty=news&news_id=2956

res összetűzésekbe torkolló eredményei. A legnehezebb időszakot a 2014-es háborús események miatt élte meg a lakosság. A sok gazdasági krízisen keresztülmenő kárpátaljai magyarságnak több nehéz időszakot kellett átélnie: első ízben a rendszerváltás utáni gazdasági átalakuláshoz volt kénytelen adaptálódni, majd az újonnan létrejött államrendszer irányítási elveinek elsajátítása mellett a legújabb államnyelv (időrendben ezeket a nyelveket használták államnyelvként az elmúlt 100 évben a kárpátaljai magyarok – cseh, orosz után az ukrán) elsajátítása mellett a piaci átalakulásban jellemző tendenciákhoz is kénytelenek voltak alkalmazkodni. A több kihíváshoz alkalmazkodó kárpátaljaiak nem kívántak részt venni az országban uralkodó politikai káosz ellen tiltakozó felvonulásokon és lázadásokban. A két legfontosabb forradalmat (*narancsos, EuroMajdan*) távolról szemlélték, idegenkedve végigkísérték, ám következményeit elszenvedőkké váltak. A legutóbbi forradalom legsúlyosabb következménye lett a hidegháborús helyzet, ezen belül a kényszerítő sorkatonaság. A háborús helyzetet sokan sokféleképpen élték meg, azon minimális számú magyar ajkúak, magyar felmenőkkel rendelkezők, akik az ukrán nemzetépítésbe betagozódtak, aktívan vettek részt a harcokban, de a legtöbben a magyarok közül nem kívántak részt venni a harcokban több kárpátaljai ukrán honfitársukkal egyetemben. Az idegen, államhatalmi harcokat az ukrán oligarchák által kompromittált és támogatott háborúnak tekintették.

A legnagyobb kihívás a jövőben a magyarság megmaradása szempontjából – az Ukrajnában uralkodó káosz mellett – az elvándorlás. A migráció nemcsak a magyarokat érinti: Ukrajna aktív lakosságának 9%-a az európai országok valamelyikében dolgozott 2014–2015-ben (1,6 millió).[15] Tehát a migráció az egész ország megmaradásának létkérdése, és a kárpátaljai magyar kisebbségben az ukrán szélsőséges erők érvényesüléseinek köszönhetően mindig inkább megfogalmazódik az elvándorlás lehetősége.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Balcsók István – Dancs László (2001): A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán. Szeged: Földrajzi Konferencia. Forrás: http://geography.hu/mfk2001/cikkek/BalcsokDancs.pdf

Beregszászi Anikó – Csernicskó István (2004): *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Ungvár: PoliPrint.

[15] http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_eng_10_10_press.pdf

Berghauer Sándor (2012): *A turizmus mint kitörési pont Kárpátalján (?). (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében).* PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola. Elérhető: http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_berghauer_nv.pdf

Caglar, Ayse – Sillo, Tibor – Józwiak, Ignacy – Hires-László, Kornélia: *Circular Migration Patterns Migration between Ukraine and Hungary.* http://www.eui.eu/Projects/METOIKOS/Documents/CaseStudies/METOIKOSCasestudyUkraineHungary.pdf

Castles, Stephen – Ozkul, Derya (2014): Circular Migration: Triple Win, or a New Label for Temporary Migration? In Battistella, Graziano (ed.): *Theoretical Perspectives on Asian Migration.* Springer, Cham., 27–50. Forrás: http://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9783319083162-c1.pdf?SGWID=0-0-45-1472503-p176805946.

Csernicskó István (2011): Narancsos kacsa: a narancsos forradalom nyelvi ideológiája. In Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban: a 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Budapest–Beregszász: Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 193–203.

Csernicskó István (2013): *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010).* Budapest: Gondolat Kiadó.

Csernicskó István – Márku Anita (szerk.) (2007): *Hiába repülsz te akárhová… Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához.* Ungvár: PoliPrint.

Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Márku Anita (szerk.) (2008): *„Hogy a magyarság ne vesszen el nyomtalanul ezen a vidéken". A kárpátaljai magyarság 20. századi története és mai helyzete mélyinterjúk tükrében.* Ungvár: PoliPrint.

Csernicskó István – Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.) (2008): *„Hogy a magyarság ne vesszen el nyomtalanul ezen a vidéken". A kárpátaljai magyarság 20. századi története és a mai helyzete mélyinterjúk tükrében.* Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete – PoliPrint Kft.

Fedinec Csilla – Csernicskó István (2017): A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio,* 3, 278–300.

Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály (2016): A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram.

Hires Kornélia – Márku Anita (2003): Miből élünk? Adalékok a kárpátaljai magyarság munkaerő-piaci helyzetének leírásához. In Fábri István (szerk.): *A Kárpát-medence munkaerő-piaci kihívásai.* Budapest: Lucidus Kiadó.

Hires-László Kornélia (2010): *„Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni": a nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben.* Ungvár: PoliPrint.

Hires-László Kornélia (2011): A kárpátaljai magyar identitás módosulásának lehetősége az egyensúlyozó identitás elméletében. In *XII. RODOSZ Konferencia.* I. kötet. Kolozsvár–Temesvár: Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége, 325–337.

Hires-László Kornélia (2017): Etnikai kategóriák a beregszásziak mindennapi diskurzusaiban. In Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III.* Ungvár: „RIK-U", 121–136.

Imre Gabriella (2014): Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján? *Tér és Társadalom,* 3, 110–125.

Ludvig Zsuzsa (2004. december 21.): Ukrajna gazdasága az elnökválasztás tükrében. *Vélemények, Kommentárok, Információk/94.*

Papp Z. Attila (2014): Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio,* 1, 118–155

Pataki Gábor (2016): Kárpátaljai vállalkozások helyzetértékelése a magyarlakta területek mentén. *Limes,* 3.

Sik Endre – Surányi Ráchel (szerk.) (2015): *Határhatások.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar (ETárki Társadalomkutatási Intézet Zrt.). Forrás: http://tatk.elte.hu/file/Hatarhatas_2015.pdf

Szemjon Viktória (2016): Az ukrán adórendszer fejlődésének sajátosságai. *Limes,* 3, 204–210.

Péti Márton – Szabó Balázs – Szabó Laura (2017): A Kárpát-medence országaiból Magyarországra áttelepült népesség területi mintázata. *Területi Statisztika, 2017,* 57(3), 311–350; DOI: 10.15196/TS570304.

Internetes hivatkozások

http://www.eganede.com/

http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20ENG.pdf

Magyar Ifjúságkutatás 2016 eredményei. Gyorsjelentés a Kárpát-medencei fiatalokról.

ERDÉLY

Cseke Péter

A magyar szociográfia erdélyi ágának eszmetörténeti háttere

A két világháború közötti Erdélyben a szociográfiai tényfeltárást ugyanúgy megelőzi a szociológiai, akárcsak Magyarországon. Részben a még elevenen élő hagyományokra, elsősorban Braun Róbert és Turnowszky Sándor meg-megismétlődő kísérleteire, másrészt a Dimitrie Gusti professzor vezette bukaresti szociológiai iskola ösztönző hatására[1] gondolunk, de nem feledkezhetünk meg a pozsonyi Sarló, a Szegedi Fiatalok és a budapesti Bartha Miklós Társaság ilyen irányú munkásságáról sem.[2] Annál is inkább, mivel az *Erdélyi Fiatalok* (száz-százhúsz főnyi) faluszemináriumának hallgatói – Demeter Béla, Jancsó Béla, Mikó Imre és Venczel József közreműködésével – a felvidéki falvak, a szegedi tanyavilág agrársettlementkutatásiprogramjának a József Attila meg Fábián Dániel által összeállított BMT-kérdőívével[3] a zsebükben indultak az erdélyi magyar, illetve vegyes lakosságú falvak felfedezésére. Ennek az érdeklődésnek az első reprezentatív eredménye Mikó Imrének az *Erdélyi Fiatalok* kiadásában 1932-ben megjelent – máig idézett, a korabeli román sajtóban is élénk visszhangot keltő – falufüzete volt, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.*[4]

Az 1926-ban indult *Korunk* kezdettől behozta látómezejébe mind a tudományos vértezetben jelentkező, mind a szépírói eszközöket „mozgósító" *tényirodalmat.* Ám értékítéletei a nemzetközi kommunista mozgalom váltakozó ideológiai premisszáit követték. Az alapító Dienes László nevével fémjelzett korszakban (1926–1929) például teljesen nyitottnak mutatko-

[1] BALÁZS SÁNDOR (1976): Dimitrie Gusti monografikus szociológája. In DIMITRIE GUSTI: *A szociológiai monográfia.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó; LENGYEL ANDRÁS (1990): Egy „gustiánus" erdélyi szociológus. Vázlat Venczel Józsefről. In uő: *Törésvonalak.* Budapest: Tekintet Kiadó, 9–42.

[2] CSEKE PÉTER – DR. LÁSZLÓ FERENC (szerk.) (1976/1990): *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940).* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó; TASI JÓZSEF (1995): *József Attila és a Bartha Miklós Társaság.* Budapest: Ecriture–Galéria.

[3] Ki a faluba. Lásd in FÁBIÁN DÁNIEL (1974): *József Attiláról.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

[4] MIKÓ IMRE (1932): *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.* Kolozsvár.

zott a valóságkép-formálás tudományos és szépírói alakzatai iránt, ám a dogmatikus beszűkülés idején (1929–1935) kimondottan a teljes elutasításban volt részük a közvetlen valóságfeltárásra vállalkozó műhelyek (Sarló, Bartha Miklós Társaság, Erdélyi Fiatalok, Szegedi Fiatalok stb.) kísérleti vagy időtálló alkotásainak, hogy aztán a harmincas évek második felében, az ún. népfrontpolitika érvényesítése idején valódi jelentőségükhöz méltó elismerésben részesüljenek a „népi szociográfia" legreprezentatívabb művei.

Gaál Gábor ekkor már „ellenzéki műfajnak" tekintette a szociográfiát. G. G. monográfusa, Tóth Sándor mutatta ki egyik tanulmányában, hogy 1936-tól kezdve a *Korunk* hasábjain húsznál több igényes tanulmány és közel félszáz könyvbírálat foglalkozott a népi szociográfia jelenségkörével.[5]

Az 1936-ig tartó baloldali értetlenség mögött az a gyanú állt, hogy a szociografizálás nem más, mint *figyelemelterelés.*[6] *Az Alföld parasztsága, A tardi helyzet,* a *Puszták népe* kritikai fogadtatása[7] – nyomban a művek megjelenése után – már a *figyelemfelkeltést* exponálja. Azt, ami ebben a műfajban a „regénynél érdekesebb". Vagyis: a *szociográfia* műveléséhez a kívülállás tárgyilagos szemlélődését biztosító *világtávlat* és a feltárt mikrovilág bensőséges ismerete szükségeltetik. A Sarló mozgalmat az egykori Csehszlovákiában elindító Balogh Edgár 1937 elején azt értékeli a *Korunk* hasábjain, hogy a Kárpát-medencében úttörő szerepet vállaló fiatal magyar szociográfusnemzedék „nemzeti és szociális eszmélkedésében egy mindenképpen korszerű realizmus tör magának utat", amely átalakítja az irodalmi ízlést és az irodalmi tudatot.

Gaál Gábor a klasszikus irodalmi formák szétesésérõl beszél a népi szociográfia előretörése kapcsán, és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában a műfaj – azóta is sokat idézett – meghatározására vállalkozik. Ő már nem azt mondja, amit fél évvel korábban Veres Péter állított, hogy a szociográfiának nincs szociológiai érvényessége, ellenkezőleg: *a szociográfia jóval több, mint csupán szociológiai diszciplína.* Hiszen „meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt"; vagyis: *társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás.*[8]

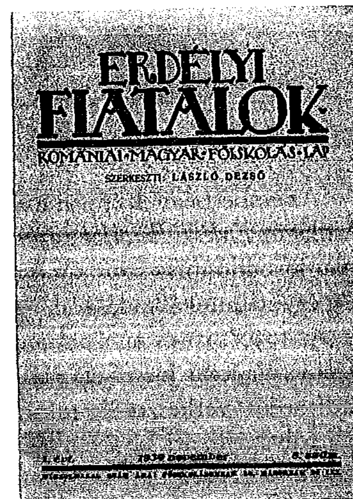
[5] Tóth Sándor (1980): A szociográfia és a régi Korunk. In uő: *Rólunk van szó.* Kriterion Könyvkiadó, 248–261.

[6] Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia (1930–1938).* Budapest: Gondolat Könyvkiadó, i. m. 69–70.

[7] Jeszenszky Molnár Erik és Remenyik Zsigmond írásai a *Korunk* 1936. áprilisi, július–augusztusi és szeptemberi számában jelentek még.

[8] Gaál Gábor (1937): A mai magyar szociográfia és az irodalom. *Korunk,* 5, 406–410. Újraközölve in uő: *Válogatott írások I.* Szerk. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1964, Irodalmi Könyvkiadó, 607–613.

Ezt követően egészen 1939 őszéig alig volt olyan lapszám, amelyben a *Korunk* ne hallatta volna szavát a szociográfiai tényfeltárás kapcsán. *A legnagyobb magyar falu* (Darvas József), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre), a *Futóhomok* és a *Parasztok* (Erdei Ferenc), a *Számadás* (Veres Péter), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán), a *Magyar város, magyar falu* (Erdei Ferenc) mind-mind méltó elismerésben részesült. Ugyancsak rendkívül lényeges, hogy a szerkesztőség kiállt a Magyarországon perbe fogott fiatal szociográfusok mellett; szorgalmazta, hogy a nagy visszhangú *Magyarország felfedezése* könyvsorozat betiltását követően induljon be az *Erdély felfedezése.*

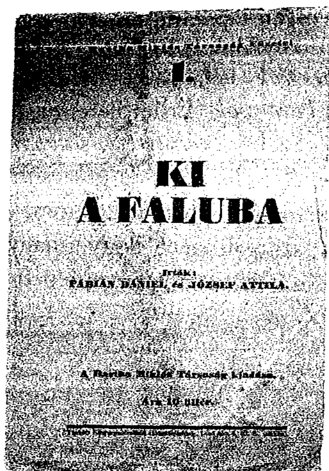

Ezt tette egyébként az *Erdélyi Fiatalok* is. Önálló magyar egyetem híján az Erdélyi Fiatalok generációs mozgalma, illetve ennek folyóirata válik (1930 és 1940 között) a két világháború közötti értelmiségnevelés műhelyévé. Ennek a szellemi műhelynek a világnézetek- és vallásfelekezetek-fölöttisége biztosítja megkülönböztetett eszmetörténeti jelentőségét. Kisebbségi helyzetben eszmélkedtek, értelmiségi pályára készültek, és ennek létalapját elsősorban a falu világában látták; öntudatosan törekedtek a kisebbségi életkeret megismerésére, illetve egy jövőformáló kisebbségi életstratégia megteremtésére. „Ha a többségi nép fiai ilyen öntudatosan fordulnak a falu felé – írta Fogarasi Géza joghallgató a lap hasábjain –, annál inkább kell azt nekünk tenni. A mi létünk vagy nemlétünk kizárólag az erdélyi faluhoz van kötve."[9]

Ennek kapcsán fejti ki az *Erdélyi Fiatalok* spiritusz rektora, Jancsó Béla: „A kisebbségi sors a több munkát követeli tőlünk, és mi, íme, annyit sem tudunk dolgozni a faluért, mint a többségiek."[10] Demeter Béla Bukarestben kezdte tanulmányait, Dimitrie Gusti professzor bukaresti szociológiai intézetében szerezte a falukutatással kapcsolatos alapismereteit. Nem véletlen, hogy társai őt választották meg az Erdélyi Fiatalok faluszemináriuma

[9] Fogarasi Géza (1932): A román ifjúság falumunkájáról. *Erdélyi Fiatalok,* 5, 77–78.

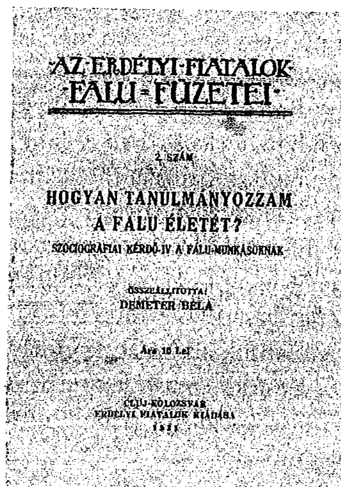
[10] Jancsó Béla (1933): Gusti professzor és tanítványainak falumunkája. *Erdélyi Fiatalok,* 2. Ua. in uő: *Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok.* Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó, 273, 321–325.

elnökének. És az sem, hogy az *Erdélyi Helikon* ifjúsági pályázatán feltűnt falurajongó joghallgató Venczel Józsefet titkárnak. A felvidéki Sarló önszerveződéséről, falukutatásairól Mikó Imre, később pedig maga Balogh Edgár tudósítja a lap olvasóit.

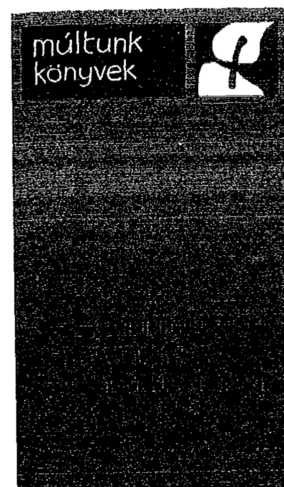
Jancsó Béla és Buday György barátságának köszönhetően a Szegedi Fiatalok agrársettlement-mozgalmának az eredményei is ismertekké váltak Kolozsváron. Akárcsak a Bartha Miklós Társaságé: a József Attila meg Fábián Dániel által összeállított kérdőív *(Ki a faluba)* eleven inspirációt jelentett az erdélyi magyar, illetve vegyes lakosságú falvak felfedezésére indulók számára.

„Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk" – idézi József Attilát az *Erdélyi Fiatalok* 1930. évi októberi számában Jancsó Béla. „A magyar jövendő sorsa szorosan összefügg a valóságos nép s a növekvő értelmiség együttmunkálkodásával."

Az 1930/1931-es tanév elején Demeter Béla és Venczel József előadás-sorozatot indított; a szerkesztőség minden nyárra falupályázatot írt ki; évenként frissített kérdőívekkel segítette a szülőföldjük felméréséhez hozzáfáló, vidékenként szervezett munkacsoportokat; az eredmények értékelésére pedig a legnevesebb személyiségeket (Kós, Szentimrei, Berde Amál) kérte fel. Az *Erdélyi Fiatalok* faluszemináriumának tagjai tehát nemcsak elméleti szinten foglalkoztak a „falukérdéssel", a nyári vakációkra indulva magukkal vitték a 400 pontot tartalmazó kérdőívet is[11] (Demeter [1931]: Hogyan tanulmányozzam a falu életét? *Erdélyi Fiatalok Falu-Füzetei*, 2. sz., Kolozsvár). Hadd emeljük ki: a füzet műfaji megjelölése ez volt: *szociográfiai kérdőív*. Ennek fejezeteire épült 1934-ben a brassói ÁGISZ által kezdeményezett falumonográfiasorozat-terv is.

[11] Demeter Béla (1931): Hogyan tanulmányozzam a falu életét? *Erdélyi Fiatalok Falu-Füzetei*, 2. sz., Kolozsvár.

A kérdőív fejezetei a kérdések számának feltüntetésével: Történelmi, földrajzi, gazdaságföldrajzi kérdések (30), Népességi viszonyok (14), Birtokmegoszlás (13), Mezőgazdaság (30), Ipar és kereskedelem (19), Életmód (32), Közösségi érzék (10), Műveltség, szokások (29), Világnézeti, vallási és erkölcsi kérdések (28), Népművészet és az ezzel szoros összefüggésben lévő néprajzi kérdések (76), Háziipar (20), Népegészségügyi kérdések (110).

Tehát igyekeztek feltárni szülőföldjük történelmi, gazdaságföldrajzi, népesedési, etnikai, vallási, művelődési, néprajzi, népművészeti, népegészségügyi stb. viszonyait. Ennek az érdeklődésnek az első szerény eredménye magának Demeter Bélának *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok* című falufüzete[12] volt. Előszavában a faluszeminárium elnöke kifejezetten *szociográfiai kutatásokról* beszél (három év alatt negyven településen végzett felméréseket a vegyes lakosságú Borsa völgyében). Ugyanennek a kiszállásnak és báró Bánffy Ferenc anyagi támogatásának köszönhetően látott napvilágot Mikó Imre úttörő munkája, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, amely a korabeli román sajtóban is élénk visszhangot keltett.

A kötet 1932-ben látott napvilágot az *Erdélyi Fiatalok* kiadásában. Két évvel később jelenik meg Nagy Lajos *Kiskunhalom* című munkája, 1935-ben pedig Illyés Gyula *Pusztulása*. A szakirodalom ma már ezektől a művektől számítja a magyar szociográfia megjelenését.

A műfaj frontáttörő térhódítása a harmincas évek második felében következik be (1936–1939). Nagy szerepet játszott ebben a *Válasz* műhelye, illetve a *Magyarország felfedezése* programját kidolgozó Sárközi György.

Erdélyben ugyanekkor Balázs Ferenc, Bözödi György, Tamási Áron tolla munkált a műfaj „nagykorúsítása" érdekében. Balázs Ferenc 1936-os könyvének (*A rög alattnak*) az *Erdélyi Fiatalok* volt a bölcsője, Bözödi 1938-as kötetének *(Székely bánja)* a kiadását a második erdélyi írónemzedék tagjai vállalták, akik ezzel akarták megalapozni a tervezett *Erdély felfedezése* sorozatot, a többszörös Baumgarten-díjas Tamási műve *(Szülőföldem)* leginkább alighanem a *Válasz* műhelyének köszönheti a kiforrását.

[12] Kolozsvár, 1932.

Az *Erdélyi Fiatalok* már 1934 nyarán közreadja a lap alapító-főmunkatársa, az első erdélyi szociográfiát író Balázs Ferenc készülő könyvének egyik fejezetét,[13] amikor Jancsó Béla – ugyanabban a lapszámban – a falumonográfiák „fölöttébb szükséges voltáról" értekezik. Az alkalmat *Tizenegyek*-beli társának, a *Brassói Lapok* főszerkesztőjének vállalkozása kínálja, aki munkatársaival felhívást tesz közzé az erdélyi magyarság „állapotrajzának" a rögzítésére – az *Erdélyi Fiatalok* kérdőívének a kibővítése alapján.[14] Az 1935. évi téli szám *A rög alatt* legemlékezetesebb fejezetét, az *Isten völgyét* hozza.[15]

Amire már akkor felfigyel az *Erdélyi Fiatalok*at szerkesztő László Dezső, az mai szempontból is rendkívül érdekes: 1) Balázs Ferenc könyve nem csupán szociológiai „helyzetfelvételt" nyújt, hanem *társadalomépítési modellt* is teremt; 2) *világtávlat*ból tekint a megoldandó kisebbségi gondokra, és nem valamely ideológia egyoldalú *propagandisztikus* célzatával; 3) munkája nem meríti ki valamely par excellence szépirodalmi műfaj – a regény – fogalmát, ám minden sorából kiérződik, hogy *írói kényszerből* született *alkotás;* 4) nem is kimondottan tudományos szempontokat érvényesítő mű, és mégis azt érezzük, hogy a szerző a világfolyamatok egyetemes összefüggésrendszerébe beágyazottan vizsgálja az általa is alakított „életdarabot". Munkája ekképpen válik – alapvető céljainak megfelelően – jövőnek feszülő, korszerű életformát kimunkáló, az értelemre és az érzelmekre egyaránt ható, meggondolkoztató írássá.

Balázs Ferencet búcsúztatja az 1937. évi nyári szám. Sokatmondó tény, hogy ebben már a két világháború közötti korszak olyan – szociális és nemzeti lelkiismeretet ébresztő – alapműveiről olvashatunk, mint a *Puszták népe* (Illyés Gyula), *A tardi helyzet* (Szabó Zoltán), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre). László Dezső itt már a fiatal szociográfusok egymás után felzárkózó nemzedékéről beszél, és műfajukat egyértelműen szociográfiának nevezi. Ennek lényegét a szociális lelkiismeret ébresztésében és a nemzetnevelés gondjainak felvállalásában látja. „Lehetetlen – írja *A néma forradalom* kapcsán –, hogy ennyi jel nyomtalanul és eredménytelenül meredjen el a magyar élet felelős tényezőinek szemei közé. Mert ha így van és így lesz, akkor elkerülhetetlen az a magyar forradalom, amelynek előrevetődő árnyékát különösen Kovács Imre könyve mutatja meg. [...] Az Illyés Gyulák, Féja Gézák, Kovács Imrék, Matolcsy Mátyások ma már frontot és határozott irányt jelentenek: szociális tartalmú új magyarságot. Mögöttük új márciusi ifjúság sorakozik. Tévesen ítélnek azok, akik bennük egységbontókat látnak; ők képviselik ma a legszélesebb, legkomolyabb, legerkölcsösebb és ezért a legtartalmasabb magyarságot, ma ők az igazi nemzetnevelők, a jövőre nevelők."[16]

[13] Balázs Ferenc (1934): Népuralom vagy párturalom? *Erdélyi Fiatalok,* II, 56–61.

[14] Dr. Jancsó Béla (1934): Falu-monográfiák. *Erdélyi Fiatalok,* II, 68–71. Ua. kötetben in uő: *Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok.* Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó, 317–320.

[15] Balázs Ferenc (1935): Isten völgye. *Erdélyi Fiatalok,* IV, 111–116.

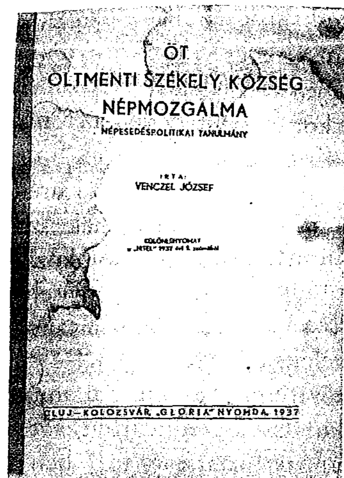
Az *Erdélyi Fiatalok* továbbra is nyomon követi mind a romániai, mind a magyarországi szociológiai/szociográfiai kutatások eredményeit, sőt a Gusti-féle monográfiai iskola példájára és annak biztatására 1937-ben a székelyföldi Siklódra falukutató munkatábort is szervez – amely az akkori politikai bizalmatlanság okán egyértelműen kudarcba fulladt[17] –, ám ettől kezdve nagyobb figyelmet szentel az írói/újságírói szociográfiáknak. Meglepő azonban, hogy az ilyen jellegű erdélyi munkák műfaji megítélésében még mindig tart a bizonytalanság. Jancsó Béla például a tudományos vidékmonográfia szempontjainak érvényesítését kéri számon a *Székely bánja* írójától.[18] Ez pedig abból is adódik, hogy Bözödi György méltán híressé vált könyvében a közvetlen ténytfeltárás aránya valóban eltolódik a történelmi adatfeldolgozás javára. Jancsó esztétikai judíciumában nem is csalatkozhatunk – a *Nyugat*ot szerkesztő Osvát Ernő egyik nagy felfedezettje volt! –, mert a *Szülőföldem* megjelenése után rögtön ráérzett arra, hogy Tamási „új műfajt" teremtett, „valami sajátos szociográfiát", „melyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu mai életének minden vonatkozására mélyre ható pillantást tud vetni". „A *Szülőföldem* tiszta művészet és mély emberi hitvallás. Benne Tamási, akinek annyi közéleti harcával nem tudtunk egyetérteni, megtalálta a nem öncélú, de a közösségért való irodalom útján és eszközeivel a leginkább nekivaló módját."[19]

[16] L. D. [László Dezső] (1937): Kovács Imre: A néma forradalom. *Erdélyi Fiatalok,* 2, 13.

[17] Lásd az *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)* vonatkozó dokumentumait és azok jegyzeteit.

[18] Dr. Jancsó Béla (1938): Az első tudományos vidék-monográfiánkhoz. *Erdélyi Fiatalok,* 2, 7–10.

[19] J. B. [Jancsó Béla] (1939): Szülőföldem. *Erdélyi Fiatalok,* 1, 13.

Az Erdélyi Fiatalok köréből kivált fiatalabb évjárat Makkai Lászlóval az élen 1935-ben elindítja a Széchenyi István szellemiségét fölvállaló *Hitelt*. Makkai távozása után Venczel József és társai negyedévi folyóiratként indítják újra 1936-ban. 1941 és 1944 között Venczel egyetemi tanár, a Teleki Pál Intézet keretében működő kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa. Ő szervezi meg és vezeti a legnagyobb szabású, monografikus igényű komplex tájkutatást Erdélyben. Venczel és munkatársai nem a priori tételek igazolását, hanem a társadalom egészének a megismerését tűzték ki célul, a település életmegnyilvánulásainak és társadalmi jelenségeinek a rögzítésére törekedtek. Abból a felismerésből indultak ki, hogy a részletkérdésekkel foglalkozó kutatónak is mindig az egészre kell hogy legyen rálátása.

Venczel számolt azzal, hogy a kérdőíves felmérés egyoldalúsághoz vezet, megmerevíti a kutatást, önállótlanságra szoktatja a kérdezőt. Világosan elkülönítette tehát az informatív és az objektív anyaggyűjtést. A módszertani előfeltevések, a társadalomvizsgálati formák, a kutatási technikák „helyzetadekvát" alkalmazásával a szociológiai monográfiakészítés folyamatát akarta éreztetni tanítványaival. Venczelnek köszönhetően a *Hitel* a szociológiai módszerekkel feltárható társadalomismeretnek adott teret, fogalomtisztázó kritikáival a szociográfiai valóságábrázolás szempontjainak és módszereinek a kikristályosodását is elősegítette.

Az *Erdélyi Helikon* ugyancsak azt tudatosította, hogy a népi írók miként avatták „nemzeti műfajjá" a szociográfiát a harmincas évek második felében. A méltató elismerések mellett jogos kritikai észrevételeknek is hangot adott. Erre annál is inkább szükség mutatkozott, mivel a valódi értékek mellett a negyvenes évek elején gombamód elszaporodtak a műfajt óhatatlanul diszkreditáló felszínes „falumunkák", a konjunkturális „álszociográfiák". Az erdélyi szociográfia előképét megteremtő Kós Károly figyelmeztetése ma is helytálló: „Az író tudjon ne csak írni, de tudjon *igazat* írni." (Néhány szó a fiatal írók valóság-irodalmához. 1940/1.)

A szépirodalmi folyóirat nagy érdeme, hogy nyomatékosan felhívta a figyelmet a magyar szociográfia erdélyi értékalakzatainak a társadalmi és nemzeti jelentőségére. Molter Károly telitalálat-értékű kifejezésére, az *otthonirodalom*ra. gondolok.

Mivel sem *A rög alatt,* sem a *Székely bánja,* sem a *Szülőföldem* szerzője nem tüntetett fel semmiféle műfaji megjelölést, a kortárs értelmezők elsősorban a műfaj rendhagyó jellegét érzékelték. Nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a műkonstituálásból fakadó – Tamási esetében kimondottan *esztétikai* jellegű – jelentéstöbbletnek. Molter a társadalmi és nemzeti önazonosság-tudat megjelenítése mellett ezt is igényelte.

Rostás Zoltán

Dimitrie Gusti monografikus szociológiája

MIÉRT A GUSTI-ISKOLA?

A Dimitrie Gusti alapította Bukaresti Szociológiai Iskola monografikus falukutatásainak rövid ismertetését véleményem szerint meg kell előznie egy még rövidebb bemutatkozásnak. A mai társadalomtörténeti megalapozottságú Gusti-iskola-kutatás, noha magányos vizsgálódásként indult Bukarestben, az utóbbi tíz-tizenöt évben „szövetkezetté" alakult, amelynek honlapja is van (www.cooperativag.ro). A zömében volt doktoranduszaimból összeverődött „(szabad)csapat" nem akadémiai vagy egyetemi támogatottságú csoportosulás. Azért vettük kiindulópontként a Gusti-iskolát, mert ez sokkal nagyobb és több, mint egy szociológia tanszék, a két világháború közötti szellemi életet meglepően mélyen behálózta, sokkal nagyobb volt a befolyásuk, mint a rendszerváltás óta oly gyakran emlegetett íróké, filozófusoké, esszéíróké. A másik ok pedig az volt, hogy meg kellett haladni a román szociológia hatvanas években történt rehabilitációjakor kialakult – eredendően hamis és az ezredfordulóig elfogadott – képet a Gusti-iskoláról.

GUSTI SZÍNRE LÉPÉSE

De mi is tulajdonképpen a Bukaresti Szociológiai Iskola, más néven Dimitrie Gusti professzor monografikus szociológiai mozgalma? Ez egy, a román tudományban példa nélküli csoportosulás, amely együttműködése formáját tekintve kimeríti a szociológiai iskola fogalmát (ROSTÁS 2005). Persze nemcsak iskola volta miatt tekintjük kutatásra érdemesnek, hanem a társadalmi valóság közvetlen kutatási módja miatt is.

De ennek bemutatása az előzmények ismeretét is feltételezi. A 20. század első évtizedéig a román szociológia még az „előfutárok" lelkes, de műkedvelő világának a műfaja volt. A két ókirályságbeli román egyetemen nem is tekintették a többivel egyenrangú tantárgynak. Az 1900-tól tíz évig német és francia egyetemeken tanuló Dimitrie Gusti látszólag csupán

enciklopédikus társadalomtudományi tudásra törekedett, de már 1909-ben megjelentette saját szociológiai-politikatudományi-etikai rendszerének vázlatát egy német folyóiratban (GUSTI 1909). Ezt az eklektikus rendszert fejlesztette tovább a monografikus szociológia irányába (VULCĂNESCU 1936). Többéves bürokratikus huzavona után, 1910-ben foglalta el docensi állását a jászvásári egyetemen. Ettől az évtől kezdve Gusti munkásságában szervesen összefonódott az elméleti munka és egy általános reformpolitikai törekvés (amely az első években főleg az egyetem- és tudományszervezés területén mutatkozott meg). Ezt az összefonódást már első nyilvános fellépésekor, az 1910 áprilisában tartott *bevezető előadás*ában kifejtette. Számára a szociológiai megismerés végső célja a társadalmi reform. Nem véletlenül nevezte első egyetemen kívüli szervezetét 1918 tavaszán Asociaţia pentru Ştiinţa şi Reforma Socialănak (Társadalomtudomány és Reform Társasága), egy évvel később indított folyóiratát pedig *Arhiva pentru Ştiinţa şi Reforma Social*ănak (Társadalomtudomány és Reform Archívuma). Számára azonban a szociológia és a többi tudomány önmagukban még nem reformtényezők. Ezért dolgozott saját szociológiai rendszer kialakításán, hogy korrigálja azokat a rendszereket, amelyek szerinte egyoldalúak voltak, képtelenek a konkrét társadalmi valóság részletes (monografikus) megragadására.

Gusti monografikus szociológiája fokozatosan alakult ki, felhasználta elődei munkásságát, de eredeti szellemi konstrukciót hozott létre. A fokozatosság azt is jelentette, hogy a tereptapasztalatok elméleti hozadékát megpróbálta beépíteni rendszerébe (HERSENI 1934). Itt azonban különbséget kell tenni a Gusti-féle monografikus szociológiai rendszer és a szociológiai monográfiák gyakorlata és eredményei között. Az előbbi kiépítése az 1910-es években kezdődött, az utóbbi folyamata pedig az 1920-as évek közepén startolt. A két folyamat között jelentős különbség van, mert Gusti elméletalkotása magányos folyamat volt, a monográfiák gyakorlata pedig nagyon korán a közvetlen munkatársak (Henri H. Stahl, Traian Herseni, Mircea Vulcănescu, Anton Golopenţia) irányítása alá került, a kutatási technikák kidolgozása, a tanulmányok írása és irányítása úgyszintén. Valószínű, hogy ha nem kezdeményezi 1925-ben az – 1931-ig évente megismételt – nyári falukutatásokat, rendszeralkotói törekvése feledésbe merül.

E szociográfiának szentelt konferencián minden bizonnyal a monografikus kutatás *gyakorlata* érdekli a résztvevőket, és ez is egy sajátos, társadalmat leíró folyamat. Ennek ellenére nem lehet megkerülni e szociológia elméleti indíttatását. Dimitrie Gusti úgy próbálta a társadalom fogalmát tisztázni, hogy ez ne csak elmélkedés, hanem empirikus kutatás útmutatója, tárgya is lehessen. Ennek leszögezése azért is fontos, mert mind

a kutatás előkészítését, mind magát a kutatást, sőt részben a publikált eredményeket is befolyásolta. Nem lehet ennek az előadásnak a feladata Gusti elméleti konstrukciójának az elemzése, de tény, hogy monografista csoportosulása kialakulásának ez volt az egyik feltétele. A másik, nyilván, a professzor karizmatikus alkata volt, az, hogy kutatásra tudta buzdítani tanítványait, még egy oly elvont modell alapján is.

Nehéz röviden leírni a kiindulópontul szolgáló elméletet, de hadd idézzem Gusti legátfogóbb definícióját: „A társadalom vagy a társadalmi valóság nem más, mint a társadalmi élet autonóm totalitása, vagyis a társadalmi egység, amelynek lényege a társadalmi akarat, potenciálisan a kozmikus, biológiai, pszichikai és történelmi keretet feltételezi, négy – gazdasági, szellemi, politikai és jogi – megnyilvánulásban aktualizálódik paralel módon, és állandóan fejlődik a társadalmi viszonyokon és folyamatokon keresztül, a fejlődés pontos perspektívájának megfelelően" (Gusti 1976: 416, Gusti 1968: 164). Noha ebből a bonyolult definícióból kibontható a román szociológus – már kortársai által is bírált – egész társadalomkutatói felfogása, de mi ezúttal azokat az elemeket vesszük szemügyre, amelyek ténylegesen jelen voltak a szociológiai monográfiák gyakorlatában.

Nyilván a *társadalmi egység,* amely e definíció központi eleme, tekinthető a Gusti-féle kutatás „terepének". Ezen a szerző olyan emberi kollektivitást ért, amely hosszú ideje konkrét társadalmi interakcióban él. Társadalmi egység lehet település, család, szakmai vagy sportegyesület, klub stb. Annak, hogy Gusti a falut választotta (bár programértékű írásaiban a város is szerepel), számos oka van, de itt csak kettőt említek: egyrészt a falu volt Románia legsúlyosabb problémája, másrészt a falu volt a legalkalmasabb az első terepkutatások szervezésére (Stahl 1980, Rostás 2000).

Egy társadalmi egység, egy falu monografikus kutatása biztosította azt a követelményt, hogy egyszerre, párhuzamosan vizsgálják a település társadalmának *kereteit* és az azon belül érvényesülő *megnyilvánulásokat.* Gusti négy keretet tételez: a kozmikust, a biológiait, a történelmit és a pszichikait. A kozmikus kereten a professzor tulajdonképpen a társadalmi egység földrajzi föltételeit érti, a biológiai tényezőn az ember létezését, a történelmi keret a konkrét emberi társadalom múltjára utal, végül a pszichikai tényező valamiféle társadalom-lélektani keretét nyújtja a vizsgált társadalmi egység életének. Gusti ugyancsak négy – gazdasági, szellemi, politikai és jogi – megnyilvánulást tételezett, amelyek nélkül nem beszélhetünk társadalmi egységekről.

Ezen keretek és megnyilvánulások vizsgálatának nemcsak az volt feladata, hogy leírja az adott valóságszeletet, hanem főleg az, hogy mérlegelje az ezek közötti összefüggéseket, illetve azok mértékét. Például azt, hogy a kozmikus keret mekkora hatással lehet a gazdasági és esetleg a többi megnyilvánulásra.

A sokat vitatott párhuzamosság törvénye azt szögezte le, hogy a társadalmi egységben felmért keretek és megnyilvánulások csakis egyidejűleg hatnak a közösség életére, de nem zárja ki kölcsönös kapcsolatukat, és azt sem, hogy egyes esetekben – de csak időlegesen – az egyik tényező túlsúlyba kerül a másikkal szemben. A párhuzamosság törvényének hangsúlyozása nemcsak elvi jelentőségű volt, hanem alapvetően kihatott a módszertanra is.

Bár itt nem bocsátkozik technikai részletekbe, de Gusti körültekintő alapossággal kidolgozta a szociológiai kutatás általános elveit, szabályait és eljárásait. Kitapintható ezeken a lipcsei és berlini kísérleti pszichológiai és kriminológiai tanulmányainak hatása, és ezek nagy része ma is érvényesnek tekinthető (Gusti 1971).

Gusti monografikus szociológiai rendszerét úgy építette fel, hogy az bármely kultúrában alkalmazható legyen. Ez az eklektikus és nyitott rendszer Gusti szerint is főleg továbbfejlesztendő kiindulópont volt azok számára, akik szociológiai monográfiák révén szándékoznak megismerni a társadalmi valóságot.

Amikor a húszas évek elején a bukaresti egyetemen, a Gusti által létrehozott szociológiai szemináriumban felmerült a falukutatás gondolata a professzor modellje alapján, eleve csoportkutatást képzeltek el. A keretek és megnyilvánulások egyidejűleg történő vizsgálata előnybe helyezte a magányos kutatóval szemben a csoportkutatást. Elvileg legalább annyi munkatársra volt szükség egy szabályos falumonográfián, ahányat az illető társadalmi egység keretein és megnyilvánulásain belül azonosított tényezők vizsgálata megkövetelt. Ez azt jelentette, hogy a Gusti-féle monografikus csoport multidiszciplináris volt (ami a húszas években nem volt jellemző). (Stahl 1936.)

Persze a csoportos falujárás vágya a bukaresti szeminárium középosztálybeli hallgatóinál erősebb volt, mint a pontos munkamegosztáson alapuló, tervszerű kutatómunka előkészítése (Butoi 2015). Gusti is hajlott arra, inkább induljon el amatőr szinten a falukutatás, és a terepen szerzett tapasztalatból szűrjék le a tanév folyamán a módszertani tanulságokat. Így került sor az 1925. évi húsvéti vakáció során az első ötnapos kiszállásra az olténiai Goicea Mare községben. Azért ott, mert ebben a faluban szolgált ortodox lelkészként Gusti egyik tanítványának az édesapja. Nyilván sem akkor, sem később nem tekintették másnak, mint egyszerű tudományos kirándulásnak az 1925-ös kiszállást. Ha nem is volt közlésre méltó hozadéka ennek az első szemináriumi kirándulásnak, annál fontosabb az a ta-

pasztalat, amelyet elemezni lehetett a továbbiakban. A legfontosabb eredménye az első kérdőív volt, amely nem is hasonlított a mai kutatási eszközhöz, tulajdonképpen témaemlékeztetőül szolgált az 1926-os és 1927-es monografikus kutatásokhoz.

A munténiai Ruşetu községben végzett 1926-os monografikus kutatás már kezdett közeledni ahhoz az elképzeléshez, amelyet végül sikerült kialakítani. Immár két hetet töltött a Duna menti faluban a 18 tagú csapat. Minden részvevőnek pontos feladata volt, és ekkor honosodott meg az a szokás, hogy a csapat tagjai minden este – Gusti jelenlétében – beszámoltak az aznap elvégzett munkáról, és útbaigazítást kaptak a következő napra. Itt merült fel először (és végig vitatott maradt) a parasztgazdaság vizsgálatának modellje, amely szembeállította a közgazdasági szemléletet a társadalomtörténetivel. Noha új kérdőívvel vonultak ki falura, a 18 résztvevő még nem fedezhette fel a keretek és megnyilvánulások valamennyi szegmensét.

E két – 1925-ös és 1926-os – kutatás színhelyét még ötletszerűen döntötték el, de 1927-ben a vranceai hegyekben meghúzódó Nerej falut azért választották, mert jellegzetesen archaikus szabadparaszti („răzeş") települést szándékoztak átvizsgálni. Bővült a szakembergárda is, egy orvoscsoport csatlakozásával (Ţone 2012). Újdonság volt az egyetemet végzett vagy még hallgató nők bevonása a monografista csoportba, mert belátták, hogy családszociológiai, gyermekgondozási, háziipari témájú kutatásban alkalmasabbak, mint a férfiak (Văcărescu 2010). Noha ez alkalommal az egész falu vizsgálat alá került, még voltak, akik Le Play útmutatása szerint egy család vizsgálásából akartak következtetni az egész falu gazdasági életére. Ennek a kutatásnak az alkalmával ébredtek rá arra, hogy a csapatnak el kell fogadtatnia magát a faluval, és ekkor dolgozták ki a „şezătoarea monografiştilor" nevezetű ünnepélyes találkozót a faluval (a „şezătoare" – fonó – nevezetű népszokást a két világháború között beemelték a hivatalos népművelési munkába). A nereji monografikus kutatás eredményesnek mondható, mert számos tanulmányt közöltek a vizsgálatból, sőt ezután vette kezdetét a pótkutatások gyakorlata.

Az 1927-ben a bukovinai Fundul Moldovei nevezetű községbe (1918 előtt a Monarchia része) egy hónapra kiszállt monografista csapat újabb lépést tett a sajátos módszertan tökéletesítése felé. Ezúttal, folytatva a korábban meghonosított eljárásokat, sikerült a Gusti-rendszer minden szegmensének kutatására külön kis csoportot kialakítani. Ekkor csatlakozott a monografista csapathoz a Bartók-barát Constantin Brăiloiu, aki a szociológusok hatására új utat nyitott az etnomuzikológiában. Ennek a kutatásnak a során honosították meg azt a módszert, hogy a kutató a nap folyamán nem füzetbe jegyzi le a begyűjtött információt, hanem űrlapra, s azt a tárgynak megfelelő közös dossziék egyikébe helyezi el. Ekkor tisztázódott egy igen fontos belső szabály: 1. a monografikus kutatáson gyűjtött információkat dossziékban tárolták, és azok a szeminárium könyvtárának tulajdonát képezik; 2. a gyűjtött anyagból készült tanulmányt a szerző írja alá, de lábjegyzetben a gyűjtő nevét is meg kell adnia; 3. Gusti öt-hat legközelebbi munkatársa, külön egyezség alapján, a közösen írt tanulmányoknál sem tüntette fel mindenki nevét. Minthogy Gusti nemcsak fejleszteni akarta a monográfia módszertanát, hanem intézményesíteni is ezt a törekvést, kezdeményezésére Fondul Moldoveien létrejött a Monografista Szövetség, amely aztán a már említett Román Társadalmi Intézetbe tagolódott be. Látható tehát, hogy a monográfia nemcsak módszertani szempontból gazdagodott, de szervezési gyakorlata is fejlődött.

Minden forrás szerint a legsikeresebb monografikus kutatásra 1929 nyarán az Olt folyó bal partján elterülő Draguson kerül sor. Nyilván nemcsak azért, mert a legnépesebb kutatótábor alakult ki a Fogarasi-havasok lábánál meghúzódó faluban, hanem mert már jórészt gyakorlott csoportok dolgoztak. Itt merült fel először egy gustista szemléletű, de a nyári falukutatások tapasztalatait rendszerbe foglaló módszertani tankönyv megírásának gondolata. Ugyancsak itt készült el a szociológiai monográfia első dokumentumfilmje is, majd ezt követte az 1931-es cornovai és az 1936-os újradnai film, ezek ma is hozzáférhetőek a bukaresti Filmarchívumban. Minthogy ezen a kutatáson mintegy 90 tagból állt a falura kivonuló csoport, felvetődött a tényleges kutatás és kutatónevelés különválasztásának gondolata, mert az utóbbi megnehezítette az igazi vizsgálódást. Tény, hogy mind a résztvevők emlékezetét, mind pedig a publikációk mennyiségét nézve a dragusi kutatás hagyta maga után a legfeltűnőbb nyomot. És ezután szervezték meg a legtöbb pótkutatást is, a harmincas években.

Az 1930-ban az olténiai Runcuban és 1931-ben a besszarábiai Cornován zajló, egyébként sikeres falukutatást már jóval kevesebb (de főleg gyakorlott) kutatóval szervezték, ám módszertani újítás már nem történt (Stahl 1981).

Mindent összevetve, ez alatt a hét év alatt évről évre gazdagodott és stabilizálódott a monografista kutatási módszer, és nemcsak nyaranta került szóba, hanem bukaresti szemináriumokon, tudományos összejöveteleken is, sőt 1930-tól egyetemi tantárggyá vált: Traian Herseni tanította a monografikus szociológia elméletét (Gusti elméleti munkássága nyomán), Henri H. Stahl pedig a monografikus szociológiai technikát (a tereptapasztalatokat feldolgozva).

A szociológiai monográfia elkészítése tekintetében Stahl módszertani szintézise hozott valódi áttörést. Nem tette ugyan zárójelbe professzora

elméleti konstrukcióját, de jelentős hangsúly-átrendeződést eszközölt a kutatási technikák árnyalása érdekében. Röviden: sokkal árnyaltabbak a társadalmi megnyilvánulások vizsgálatához nyújtott eligazítások, mint amennyi teret szentel a keretek elemzésének. Mondhatni: a keretek vizsgálati módszertanát (a történelmi keret kivételével, mert annak ő volt a szakértője) a természettudósokra bízta. Jellemző, hogy Stahl útmutatását a tulajdonképpeni kutatás elkezdése előtti gondok számbavételével kezdi. Azzal, hogy miként kell ezt a bonyolult társadalmi egységet, a falut megközelíteni, mi a különbség a társadalmi tény és annak megfigyelése között. Nagy gondot fordított a közlések űrlapon (és nem füzetben) történő regisztrálására, az elkészített rajzok, begyűjtött tárgyak, dokumentumok rendezésére. A tényrögzítés után külön kitért a vélemények értelmezésére és lejegyzésének mikéntjére. A monografistának már a kutatás előtt tudnia kellett az osztályozás, a rendszerezés, sőt a múzeumszervezés szabályait is. A kutatómunka, véli Stahl, nemcsak szándéka szerint, de ténylegesen csapatmunka kellene hogy legyen. Ennek megfelelően külön fejezetet szentel a csapatmunka megszervezésének. Stahl módszertani útmutatója, bár tiszteletben tartja Gusti elvi kitételeit, nem visszhangozza azokat. Feltűnő, hogy a falu gazdasági, jogi és szellemi megnyilvánulásai vizsgálatának kevés oldalt szentelt, annál többet a porta és a család elemzésének (Costa Foru, 1945). Mondhatni, mikroszkopikus elemzési technikát dolgoz ki a család belső életének és külső kapcsolatainak feltárására. A családra vonatkozó útmutatóból derül ki, mennyire fontos társadalmi egységnek tartja azt. A végeredmény az, hogy ennek a módszertannak a segítségével a faluról, a falusi viszonyokról árnyaltabb kép alakulhat ki (Stahl 1934). Az is könnyen ellenőrizhető, hogy a módszertani szabályok, technikák tulajdonképpen pusztán ajánlások voltak, mert a Gusti-iskola kiadványaiban számos más módszerrel készült tanulmány jelent meg.

VÁLASZÚTON (?)

A hét év falukutatás célja, nyilván, szociológiai monográfiák megjelentetése volt. De Gusti, úgy tűnik, fontosabbnak vélte a szakma népszerűsítését, a terepmunka begyakorlását, és beérte azzal, hogy munkatársai zöme legfeljebb részeredményeket közölt. A harmincas évek közepén megváltozott a helyzet, intézményesült a social work fogantatású falumunka, amikor 1934-ben a leköszönő parasztpárti kormány volt oktatásügyi minisztere, Dimitrie Gusti átvette a „Károly Herceg" Királyi Kulturális Alapítvány vezetését (Rostás 2013). (Csak ettől a momentumtól beszélhetünk a Gusti-

iskola királyi támogatásáról, a korábbi 15 év anyagi fedezetét alapítványok, magánszemélyek, bankok adakozása biztosította.) Anélkül, hogy lemondott volna a szociológiai monográfiák készítéséről, a professzor új módszert vezetett be a falusi művelődés terén. A hagyományosan esetleges „felvilágosító"-munka helyett bevezette a rendszeres és sokoldalú falumunkát. Ennek érdekében létrehozatta az úgynevezett „királyi diákcsapatok" mozgalmát. (E királypárti diákmozgalomnak burkolt feladata volt a fasiszta Vasgárda propagandisztikus munkatáborainak ellensúlyozása.) Tehát az alapítvány új kezdeményezése értelmében minden év nyarán egy-egy faluba kiszáll egy hét-nyolc tagú (különböző szakmát képviselő) önkéntes diákcsapat (echipă), s a falu vezetősége bevonásával hónapokon át tevékenykedtek a „munkakultúra", az „egészségügyi kultúra", az „észkultúra" és a „lelki kultúra" javításán. Ezt a négy irányt fejlesztették évről évre az egyre több faluba küldött diákcsapatok révén. Ezeknek a csapatoknak minimális kutatási feladatot is adhattak (tehát nem monográfiakészítést!), csak annyit, amennyi a falugondozás nehéz feladatához elengedhetetlen volt (Rostás 2009). Ezt a gyakorlatot próbálta meghonosítani az Erdélyi Fiatalok mozgalma is (és nem a szociológiai monográfiát), amelyről a román kultúra ezekben az években értesült (Salamon 2014, Telegdy 2016).

Ugyanebben az időben újraindították a monografikus kutatásokat, és 1935–36-ban Újradnán gyűlt össze a szociológiai monográfia csapata, de ugyanabban az időben falumunkát végzett egy királyi diákcsoport is. Ezt a Henri H. Stahl vezette monografikus kutatási helyszínt látogatta meg Németh László, Keresztury Dezső és Boldizsár Iván, miután Bukarestben Gusti professzor és fiatal munkatársai vendégei voltak (Németh 1935). Látható volt, hogy a Gusti-iskola válaszút elé került. Gusti ragaszkodott ahhoz, hogy minden faluról készüljön majd részletes monográfia, de ugyanakkor bővíteni szándékozott a királyi diákcsapatok számát és falumodernizáló hatékonyságát is. Az iskolán belül kialakult vita során Anton Golopenția vetette fel az úgynevezett „vázlatos monográfiák" (monografie sumară) bevezetésének az ötletét. Ez a gyorsjelentésszerű monográfia nem anynyira leíró jellegű akart lenni, mint inkább problémafeltáró (Golopenția 2002). Még történt egy szembefordulás Gusti tanaival a vasgárdistává vált csoport részéről, de ezt Stahl, Herseni és Golopenția nyilvánosan visszautasította. Végül a salamoni megoldás győzött: maradt a részletes Gusti-féle monográfia, és Golopenția is véghez vihette tervét. Két nagy horderejű körülmény lendítette mind a két változat megvalósulását. 1937-ben (miközben Gusti a párizsi világkiállítás román pavilonjának kormánybiztosa volt) a Nemzetközi Szociológiai Intézet ugyancsak ott zajló kongresszusa úgy döntött, hogy a következő, 1939-es szociológus-világtalálkozóra Buka-

restben kerüljön sor. Ezt a lehetőséget Gusti hívei – érthető módon – úgy értelmezték, hogy két év múlva alkalmuk nyílik tudásuk, eredményeik bemutatására a szakma színe-java előtt. Új lendületet kapott tehát a monografikus kutatás, mégpedig úgy döntöttek, pótkutatásokkal elkészülhet Stahl irányításával a vranceai Nerej-monográfia és Herseni irányításával a Fogaras vidéki Dragus-monográfia. Meglepő módon az is pozitívan hatott a munkára, hogy közben II. Károly személyi diktatúrát vezetett be 1838 elején, ami megerősítette Gusti befolyását. Az ő javaslatára létrehozták a Társadalmi Szolgálat intézményét, amely kötelezővé tette a falumunkát minden végzős egyetemi és főiskolai hallgató számára. Megnövekedett a Királyi Kulturális Alapítvány költségvetése is, Golopenția diákcsapatai 60 helységben végeztek falumunkát, és egyúttal készítették a vázlatos monográfiát is.

1939 augusztusában a háború szele mindent félbeszakított. A nemzetközi szociológiai kongresszust elhalasztották, a Társadalmi Szolgálat intézményének működését felfüggesztették, Gusti lemondott megbízatásairól. A csapások ellenére a nagy készülődés nem volt eredménytelen: sorra megjelent a kongresszusra beküldött külföldi és román dolgozatok nagy része, Stahl példaértékű monográfiája, Golopenția 60 faluról készült vázlatos monográfiáinak kötetei. (Megjelent ugyan még két monográfia a dél-dobrudzsai Ezibeiről és a Hátszeg környéki Klopodiváról is, de ezek tudományos értéke elmaradt a Stahlétól.) Nem készült el a Hersenire bízott Dragus-monográfia, sem a többi monografikus kutatás végleges változata.

TÚLÉLÉS ÉS SORVADÁS

1939 őszén úgy tűnt, hogy a háború kirobbanása megpecsételte a Gusti-féle szociológiai monográfia sorsát. Valójában azonban a háború alatt minden tervbe vett mű megjelent, sőt a felfüggesztett folyóiratok, az *Arhiva...* és a *Sociologie Românească* összevont számai is napvilágot láthattak. Igaz, nem szervezhettek monografikus kutatásokat, de a bukaresti Központi Statisztikai Intézet – lényegében gustista szociológusokból álló – tanulmányi csoportja, Anton Golopenția vezetése alatt, felmérte a Bug folyón túli ukrán területeken élő román közösséget. Ez a parancsra, harctéri körülmények között készült felmérés nem tekinthető ugyan szociológiai monográfiának, de értékes adatokat szolgáltatott egy addig ismeretlen román településláncolatról (Golopenția 2006). Az 1944. augusztus 23-i román átállás a szövetségesek oldalára Dimitrie Gustit a Román Akadémia elnöki székében találta. Szerintem jó érzékkel nem a monografikus kutatások újraindítását sürgette, hanem olyan intézmény létrehozását, amelyben – ezúttal a Román Akadémia égisze alatt – a szociológiai monográfia is helyet kapna. Másrészt a háború alatt megszakított nemzetközi kapcsolatok újraélesztésén fáradozott. Ellátogatott az Amerikai Egyesült Államokba, Franciaországba, de megfordult a moszkvai és leningrádi akadémiai intézetekben is. Noha a nagy egyetemi tisztogatások idején nem róttak fel semmit a személye ellen, 1947-ben hirtelen mégis nyugdíjazták, majd 1948-ban – a Román Akadémia átalakításával – törölték a tagok névsorából, a szociológiai tanszéket megszüntették, sőt lakását is rekvirálták. Tanítványai is megszenvedték a hatalomváltást. Nagy részük felkészültségétől távoli, alacsonyabb állásokban helyezkedett el, sokat közülük koholt vádak alapján (vagy azok nélkül) letartóztattak, hárman a börtönben haltak meg az orvosi gondozás megtagadása miatt.

Mindezek ellenére Sztálin halála után a Statisztikai Intézetben meghúzódó Gusti-hívek, a szociológia szó és a mester nevének említése nélkül, kitalálták a gazdasági monográfia módszerét, s ezzel úgymond visszacsempészték a kutatásba a szociológiát. 1956 után – már Gusti 1955-ben történt halálát követően – az akadémia Gazdaságkutató Intézete még nagyobb kerettel folytatta a munkát, és már a professzor nevét is leírták, egyelőre meg nem bocsátva idealista alapállását. Meglepő módon 1958-ban, amikor a Szovjetunióban és a többi szocialista államban már lépések történtek a szociológia feltámasztására, Bukarestben nyilvánosan elítélik (most már nem börtönre) a szociológia és Gusti pártfogóit. Csak 1962-ben – diszkréten – kezdték újratervezni a szociológiai kutatások beindítását, de még mindig Gusti és a monográfia említése nélkül. 1964-ben elkezdődik Gusti rehabilitálása, 1965-ben hivatalosan is elismerték a szociológiai kutatások és a szakoktatás fontosságát. Ám a monográfia háttérbe szorult, egyrészt mert a folyamat irányítói mellőzték a Gusti-tanítványokat, másrészt a Nyugat felé nyitás az akkor érvényben levő kvantitativista szociológia meghonosítása mellett szólt.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Butoi, Ionuț (2015): *Mircea Vulcănescu. O microistorie a interbelicului romanesc.* [Mircea Vulcănescu. A két világháború közötti román világ microstoriája.] București: Editura Eikon.

Costa Foru, Xenia (1945): *Cercetarea monografică a familiei.* [A család monografikus kutatása.] Fundația Regală „Mihai I".

GUSTI, DIMITRIE (1909): Sozialwissenschaften, Soziologie, Politik und Ethik. Prolegomena zu einer System ihrer Einheitlichen Zusammenhanf. In *Zeitschrift für Politik.* III. Band.
GUSTI, DIMITRIE (1968): *Opere.* (Művek.) Vol. I. Studiul întroductiv de Conf. Univ. Dr. Ovidiu Bădina. Texte stabilite, comentarii, note Ovidiu Bădina şi Octavian Neamţu Editura Academiei RSR, Bucureşti.
GUSTI, DIMITRIE (1971): *Opere.* (Művek.) Vol. V. Fragmente autobiografice. [Önéletrajzi töredékek.] Texte stabilite, comentarii, note, documente Ovidiu Bădina membru al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice şi Octavian Neamţu, Editura Academiei RSR, Bucureşti.
GUSTI, DIMITRIE (1976): *A szociológiai monográfia.* Válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt írta és a függeléket összeállította Balázs Sándor. Téka sorozat. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
GOLOPENŢIA, ANTON (2002): *Opere Complete.* [Összegyűjtött művek.] Vol. 1. *Sociologie.* Ediţie alcătuită şi adnotată de prof. dr. Sanda Golopenţia, Editura Enciclopedică, Bucureşti, Studiu întroductiv de prof. dr. Ştefan Costea, Editura Enciclopedică, Bucureşti.
GOLOPENŢIA, ANTON (2006): *Românii de la est de Bug.* [A Bug folyótól keletre élő románok.] Vol. I–II. Volum editat, cuntroducere, note şi comentarii de prof. dr. Sanda Golopenţia, Editura Enciclopedică, Bucureşti.
GOLOPENŢIA, ANTON ET AL. (1941): *60 de sate româneşti cercetate de echipe studenţeşti în vara anului 1938.* [60 román falu – diákcsapatok kutatása 1938 nyarán.] Vol. I–III. Bucureşti: Institutul de Ştiinţe Sociale ale României.
HERSENI, TRAIAN (1934): *Teoria monografiei sociologice.* [A monografikus szociológia elmélete.] Institutul Social Roman.
NÉMETH LÁSZLÓ (1935): Magyarok Romániában. *Tanú.*
ROSÁS, ZOLTÁN (2000): *Monografia ca utopie. Interviuri cu Henri H. Stahl.* [A monográfia mint utópia. Beszélgetések Henri H. Stahllal.] Bucureşti: Editura Paideia.
ROSTÁS, ZOLTÁN (2005): *Atelierul gustian. O abordare organizaţională.* [Gustiék műhelye. Szervezetelméleti megközelítés.] Bucureşti: Tritonic.
ROSTÁS, ZOLTÁN (2009): *Strada Latină nr. 8. Monografişti şi echipieri gustieni la Fundaţia Culturală Regală „Principele Carol".* [Latin utca, 8 sz. Gustiánus monografisták és falugondozó hallgatók a „Károly Herceg" Királyi Kulturális Alapítványnál.] Bucureşti: Editura Curtea Veche.
ROSTÁS, ZOLTÁN (2014): *A fost Dimitrie Gusti (doar) tehnician în guvernul ţărănist?* [Csupán szakember volt Dimitrie Gusti a parasztpárti kormányban?] *Sociologie Românească,* Vol. XII, 1–2.
ROSTÁS, ZOLTÁN (2016): Contextul cristalizării Şcolii Sociologice de la Bucureşti în anul 1936. [A Bukaresti Szociológiai Iskola kikristályosodási feltételei 1936-ban.] *Revista Română de Sociologie,* nr. 5–6.
SALAMON, MARTIN LADISLAU (2014): *Un aliat uitat. Relaţiile româno-maghiare în sociologia interbelică.* [Elfelejtett szövetséges. A két világháború közötti román–magyar szociológiai kapcsolatok.] Bucureşti: TracusArte.

STAHL, HENRI H. (1934): *Tehnica monografiei sociologice.* [A monografikus szociológia technikája.] Editura Institutului Social Român.
STAHL, HENRI H. (1939): *Nerej. Un village d'une région archaique.* Vol. I–III. Bucarest: Institut de Sciences Sociales de Roumanie.
STAHL, HENRI H. (1980): *Dimitrie Gusti. Studii critice.* [Dimitrie Gusti. Kritikai tanulmányok.] Bucureşti: Editura stiintifica.
STAHL, HENRI H. (1981): *Amintiri si gânduri din vechea scoala a „monografiilor sociologice".* [Emlékek és gondolatok a „szociológiai monográfiák" régi iskolájából.] Bucureşti: Editura Minerva.
STAHL, HENRI H. (1992): *A régi román falu és öröksége.* Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Miskolczy Ambrus. Az utószót írta Rostás Zoltán. Encyclopaedia Transylvanica. Források és tunulmányok. Budapest: ELTE, Román Filológiai Tanszék.
TELEGDY, BALÁZS (2016): *Cazul József Venczel. Destinul unui sociolog gustian maghiar ardelean.* [A Venczel József-ügy. Egy erdélyi magyar gustiánus szociológus sorsa.] Presa Universitară Clujeană.
ŢONE, FLORENTINA (2012): *Evoluţia problematicii sănătăţii în cadrul şcolii gustiene.* [Az egészségügy kérdése a Gusti-iskola kutatásaiban.] Teză de doctorat.
VĂCĂRESCU, THEODORA-ELIZA (2010): *Femeile în cercetare sociologică şi intervenţie socială din România în anii 1920–1930.* [Nők a romániai szociológiai kutatásban és szociális munkában 1920 és 1930 között.] Teză de doctorat.
VULCĂNESCU, MIRCEA (1936): Dimitrie Gusti, profesorul. In *Omagiu profesorului D. Gusti, XXV ani de învăţământ universitar (1910–1935).* Vol. II. Anul XIV. Editura Institutului Social Român.

Veres Valér[1]

Az erdélyi terepkutatások hagyománya a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen: a szociológia és a szociográfia találkozása

A tanulmány célja, hogy a jelenleg is létező erdélyi falu- és terepkutatásokat és azok hagyományának kialakulását feltárja, választ keressen arra, hogy ezek a hagyományok mikor, hogyan, milyen hatásra alakultak ki, mennyire szerves/megszakított e hagyomány tovább élése, valamint hogy ezek milyen módon kapcsolódnak az erdélyi szociográfiai hagyományokhoz.

A terepkutatások legkorábbi, hagyományos formája Erdélyben a falukutatás, a falukutató táborok.

Az erdélyi falukutatás gyökerei összetettek a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, különösen magyar vonatkozásban, de erdélyi kitekintésben a falukutató monográfiai módszeren és az ehhez kapcsolódó „falumunkán", valamint Venczel József munkásságán keresztül tudjuk megragadni a kialakuló kapcsolódási pontokat. E falukutatási hagyomány tudományos bázisa a bukaresti Gusti-féle szociológiai iskola monografikus módszerére vezethető vissza.

Az erdélyi falukutatás kezdeteinek és a Bolyai Tudományegyetemen, valamint a BBTE-n zajló falukutató terepkutatásokkal való kapcsolatoknak a feltárásában, megírásában nagy segítségemre szolgált a Venczel József születésének centenáriuma alkalmából 2013. november 8-án Kolozsváron, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében megrendezett emlékkonferencia. Az ennek előadásai alapján készült tanulmányokból kiadott kötet (lásd Veres–Magyari 2014) olyan új aspektusokat hozott felszínre a venczeli életműből, különösen a Gusti-iskolával való kapcsolatairól és a kolozsvári egyetemen kifejtett munkásságáról, amelyek korábban ismeretlenek voltak, vagy nem voltak kellőképpen feltárva.

[1] Tanszékvezető egyetemi docens, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

Magyari Tivadar e kötet bevezető tanulmányában rámutat arra, hogy az erdélyi magyar, fiatal nemzedék, amely érdeklődik az erdélyi falu élete, fejlődése iránt, három tényező miatt követhette a Gusti-féle bukaresti szociológiai iskola módszereit (azonkívül, hogy ez a maga idejében világhíres lett). Az első az, hogy a Gusti-féle falukutató munka és falumozgalom törekedik valamiféle semlegességre az akkori román politikában.

A második tényező: a módszer valójában egyszerűen felfogható, nagyon empíriaorientált, bár ugyanakkor társadalomelméleti alapvetésű is.

A harmadik tényező, amely a jelen tanulmány szempontjából központi jelentőségű, hogy maga a Gusti-iskola is összekapcsolja a falukutatást a „falumunkával", azaz a falvak és népességük érdekében kifejtett fejlesztőmunkával, beleértve művelődési otthon építését vagy az útjavítást is (lásd Magyari 2014: 15).

A falumunka, ahogy akkor nevezték (ma inkább a korszerűbb „vidékfejlesztés" kifejezést használják a tudományokban) vonzó és lelkesítő feladat volt az 1930-as években az erdélyi fiatal magyar értelmiség egy része számára. Ehhez még Magyari szerint hozzájárul, hogy mérvadó magyarországi értelmiségiek méltatják Gustiék munkáját (Magyari 2014: 15–16).

A Gusti-féle monografikus falukutató módszer első magyar hatásai Venczelt megelőzően a Bukarestben tanuló erdélyi magyar egyetemisták – mint például Bakk Péter – által érvényesül, de a kolozsvári diákok is érdeklődnek, például Mikó Imre veszi fel először a kapcsolatot magával Dimitrie Gustival, akit meghívnak Kolozsvárra, hogy találkozzon *az Erdélyi Fiatalok* köréhez tartozókkal, aztán a találkozóra Bukarestben kerül sor, mivel Gusti közben oktatási miniszter lett.

Venczel József egyébként az 1930-as évek közepén egy egész félévet tanult Bukarestben Gusti műhelyében, ahol többféle hatás érhette a bukaresti értelmiségi környezetben (lásd Rostás 2014: 29–40). A Gusti által vezetett egyik terepmunka kutatócsoportjának is tagja lett a Beszterce megyei Újradna melletti Sánc faluban.

A Venczel-féle falukutató hagyomány kialakulását Telegdy Balázs elemzése alapján világítjuk meg, aki összehasonlítja a Gusti-féle falukutató kérdőív (Rostás 2003: 13) szerkezetét két erdélyi magyar adaptációval, a Demeter Béla- és a Venczel-féle kérdőívekkel. A két erdélyi, egy időben készült kérdőív közötti jelentős eltérés abban áll, hogy míg a Venczel-féle változat sokkal inkább az aktív szemlélő perspektívájával jellemezhető a passzív, a tudományos objektivitásra törekvő megismeréssel szemben, addig a Demeter Béla-féle kérdőív jóval közelebb áll a Gusti-iskola által képviselt „objektív" adatgyűjtéshez (Telegdy 2014: 69–85). Venczel falumunkával kapcsolatos szociográfiai írásai is mutatják, hogy a viszonyítás

az értékelés, és viszonyulásra, sőt „mozgósításra" szólítja fel a falukutatás iránt érdeklődő diákokat. Amikor Venczel a házak típusának a besorolását tisztázza, rámutat a hagyományosan felhalmozott értékekre a régi (öreg) ház és az új ház összevetésével, a hagyományos és az új ötvözésének szükségességéről: „egy bizonyos elhatározás kell hogy felébredjen lelkében, mely kijelenti: *az »öreg« házat kell megőrizzem...* [...] annak *a szépségét mint tartalmat* beletöltöm abba a keretbe, amit az új típusú ház praktikus oldala hoz" (Venczel 1980: 18).

Telegdy további két másik lényeges különbséget állapított meg az *„Erdélyi Fiatalok"*-falukutatás és az eredeti Gusti-iskola között. Az egyik, hogy míg a Gusti-iskola módszerének a súlypontja a kulturális egységből kiválasztandó „ideáltipikus" eset, a község minél alaposabb megismerése, weberi értelemben való „megértése", addig a Venczel-féle kolozsborsai falukutatás során mintegy kilenc falut vontak be a vizsgálatba. A harmadik jelentős eltérést a munka egyéni versus kollektív jellegében látja Telegdy. Az *„Erdélyi Fiatalok"*-falukutatást az egyéni kutató előtérbe helyezése jellemezte, szemben a Gusti-módszer rendszerével, amelynek esetében az adatgyűjtés és a helyzetfeltárás kollektív munka eredménye, míg a részterületek kutatócsoportjai rendszeresen frissítik a gyűjtött információkat, majd egyeztetik a többi kutatócsoport eredményeivel (Telegdy 2014: 69–85).

Venczel munkásságában a Gusti-féle monografikus módszer az 1935. évi bukaresti tanulmányút után konkretizálódik. Ennek szakmai-tudományos hátteréről tájékoztat az a tény, hogy Venczel az egyik erdélyi tudományos kiadványban, az *Erdélyi Múzeum* 4–6. számában milyen Gusti-műveket ismertet (recenziót ír róluk): Dimitrie Gusti: *Sociologia monografică, ştiinţă a realităţii social[e];* Bevezető tanulmány Traian Herseni *Teoria monografiei sociale* című munkájához; Henri H. Stahl: *Tehnica monografiei sociologice.* Telegdy szerint Venczel – módszertani értelemben – ennek a három műnek a hatására fordult végérvényesen a Gusti-féle monografikus módszer felé (Telegdy 2014: 75–76).

Miután megjelenik a *Falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom* című írása, Venczel és a Román Társadalmi Intézet, valamint általában a bukaresti Szociológiai Iskola közti viszony még szorosabb lesz.

A második bécsi döntést követően Venczel József folytatta a Gusti-féle monografikus módszer továbbgondolt, adaptált változatának alkalmazását, bár elképzelhetjük, hogy a korábbi román szakmai kapcsolatok a gyorsan fasizálódó, háború alatti közhangulatban nem számítottak pozitívumnak. Ebben az időszakban kerül sor egy falukutató tábor megrendezésére Bálványosváralján (az erdélyi Mezőség északi felében, ma Kolozs megye). A falukutatásra 33 egyetemi hallgatót vittek ki több szakról. A kutatást

maga Venczel vezette, akinek immár pénze is, státusza is volt hozzá, mert a kolozsvári székhelyű Erdélyi Tudományos Intézet[2] tanára, majd igazgatója lett, és erőforrások fölött is rendelkezett. A diákoknak – akik közül nem mindegyiknek voltak előzetes társadalomkutatási módszertani ismeretei – több előadást tartottak a tábor elején egy héten keresztül. A monografikus módszer szellemében Venczel mellett – aki a társadalomkutatás alapelveiről, módszereiről tartott előadást – több tudományterületet képviselő, jó nevű szakértők tartottak előadást, így Hantos Gyula (földrajz), Makkai László történész, Szabó T. Attila (helynévgyűjtés, nyelvészet) Kovács László (néprajzi gyűjtés), Bónis György (jogi néphagyományok), Csík Lajos (biológia), Lőrincz Ferenc (népegészségügy), Ludány György (népi táplálkozás), Pálosi Ervin (falutörténész), Martonyi János (közigazgatási hagyományok), Schneller Károly (statisztikai módszerek). (Venczel 1993: 218–219.)

Venczel egyetemi tanári munkássága 1945. október 1-től kezdődik, amikor kinevezik a Bolyai Tudományegyetem (kinevezésekor még nem így hívják az intézményt) Közgazdasági és Jogi Karának statisztika- és szociológiaprofesszorává. Több tárgyat oktat, de ami fontosabb, hogy a nyomtatott jegyzetet is írt az egyik előadásához, amely által beleláthatunk, mit hogyan tanítottak akkoriban szociológia cím alatt az egyetemen Erdélyben (Venczel 1945). 1950-ben politikai okokból bebörtönzik, Márton Áronnal és más vezető értelmiségiekkel együtt (Vincze 1999), és szabadulása után sem kerül vissza egyhamar az egyetemi életbe. Venczel részleges szakmai rehabilitálásában és az egyetemi kutatómunkához való visszatérésében többen segítenek. Elsősorban Gáll Ernő és Imreh István, Kallós Miklós, George Em. Marica. Ez utóbbi közvetíteni tudja valamelyest a korábbi román szociológiai kutatások tradícióit, jelesül a Gusti-féle monografikus hagyományt. Marica is kegyvesztett lett a kommunista diktatúra megerősödésével, ő sem taníthat az egyetemen, de a Román Akadémia keretében vezethet egy kutatócsoportot. Venczel a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen létrejött Szociológiai Laboratórium (amely a tanszék része maradt) kutatócsoportjának munkatársa lesz, szociológiai, statisztikai kutatómunkát végez (Magyari 2014: 21–23).

A Szociológiai Laboratóriumban még ebben az időszakban dolgoztak olyan kutatók, akik megismerkedtek a gustiánus falukutató hagyománnyal, és felkarolták azt, mint Ion Aluaş, aki egyúttal a kutatólaboratórium

2 Az intézet társadalomtudományi területen kutató- és főiskolai rangú oktatótevékenységet fejtett ki, és munkaközössége képezte az alapját az 1945-ben megalakuló (későbbi nevén) Bolyai Tudományegyetem tanári karának társadalomtudományi területen (amíg a kommunista tisztogatás el nem kezdődött).

igazgatója is lesz. Venczelnek egy másik kollégája Traian Rotariu, ő ugyancsak erősen empirikus beállítottságú, a kutatásmódszertan és a demográfiai módszerek szakértője; 1992 után Aluaşt váltja a Szociológia Tanszék vezetői tisztségében.

Mind Aluaş, mind pedig Rotariu nagy szakmai tisztelettel beszéltek Venczel Józsefről, nem titkolva azt sem, hogy a falukutatások során tanultak tőle.

A BBTE Szociológiai Laboratóriumának egy fontos falukutató tábora alkalmával zajlott az 1969. évi csákigorbói kutatás, amely többnyire monografikus módszereket alkalmazott. A kutatás empirikus anyagát részlegesen feldolgozzák – maga Venczel is jelentősen kiveszi a részét a munkából (lásd 1. ábra).

A kutatóműhely keretében később, a Venczel halála (1972) utáni években még néhány hasonló falukutató programra kerül sor, de ezek sorsa a feldolgozatlanság lesz, részben azért, mert a diktatúra egyre kevésbé tűri a tényfeltáró munkát, részben az alkalmazott monografikus módszer nehézkessége miatt (Magyari 2014: 21–23).

Érdekességként: korunk egyik élő szociológusa, Rostás Zoltán diákként vett részt ezen a csákigorbói falukutatáson, személyesen találkozott Venczellel, és élményeit elmesélte az e kötet alapjául szolgáló budapesti szociográfiai konferencián. Elmondása szerint Venczel precíz, komoly szakember volt, nagy tisztelet övezte, és emberileg kedves, segítőkész volt.

A romániai kommunizmus bukása után, a kilencvenes években az útkereső pályakezdő fiatal oktatókból, kutatókból alakuló Magyar Szociológia Tanszék tagjai közül kiemelném Horváth István és Magyari Tivadar nevét, akiknek életkorukból adódóan Venczeltől nem, de a vele együtt dolgozó Ion Aluaştól és Rotariu Traiantól mint tanáraiktól volt alkalmuk tapasztalatot átvenni, együttműködtek velük, és ők maguk is részt vettek a Szociológiai Laboratórium által szervezett falukutatásokon, dolgoztak a korábbi anyagok feldolgozásán is. Már korábban a Szociológiai Laboratóriumban dolgozott Neményi Ágnes is, aki részt vett a laboratórium falukutatásaiban.

Magyari értelmezésével egyetértve, az 1990 utáni új, empirikus, tehát tulajdonképpeni szociológia sem mutathat mindenben folytonosságot a venczeli idők kutatásaival: „csak nagyon általános keretben vethető össze azokkal: ami közös, az az empirikus mivolt és a kisebbségi társadalom felé való fordulás" (Magyari 2014: 26).

Egy vonatkozásban azonban van folytonosság, mégpedig a szociológiai képzéshez szervesen kapcsolódó, annak részét képező, komolyan előkészített terepkutatások szervezése terén, amely a korábbi időszakból átha-

A CSÁKIGORBÓI KUTATÁS KÖRÉBŐL

A vándorlás, az agrárnépsűrűség, az „álló" és „mozgó" népfölösleg azoknak a ténykérdéseknek a köréhez tartozik, amelyeket a nem csökkenő idősszerűség jellemez. A területi és társadalmi mobilitás jelenségei időről időre újszerű összefüggésekben, a vonzás-taszítás korábban [illegible] ismert csomópontjain állanak elő, de ez nem fakítja, sőt eleveníti a régebbi kutatáseredmények értelmező gondolatmeneteit. Ma is tájékoztató értékűek azok a háztartási-termelési mérlegek, amelyek a két világháború között (a földreformok után!) a teljes foglalkoztatottság és a kielégítő életszínvonal szempontjából optimális (életképes) mezőgazdasági birtoknagyság-modellek leírását adták. Ezekben a „föld és nép" szembesítésekor a *népsűrűségi mutatót* egyfelől a vetésforgóban szereplő játszó termőterület tipikus munkaerőszükséglete és az agrártermelés[illegible] egységterületenként különböző eltartóképessége, másfelől a tényleges népesség és a közepes fogyasztási normák határozták meg.

Természetesen az agrárnépsűrűséget elemző tanulmány más a múltban, amikor *egyensúlybontó aránytalanságok* megállapításával kellett foglalkozni, és más ma, amikor az agrártermelés szocialista-szövetkezeti átépítésével az *átrétegződés* üteme felgyorsult, sőt mind jellegzetesebb arányokban a *foglalkozásváltás* minősített formái lépnek előtérbe. [illegible] valóságos viszonyok felmérése ugyan már évtizedekkel előbb elvezetett az *„álló" népességi többlet* kimutatásához, de akkor azt is meg kellett állapítani, hogy ez — normális lehetőségek hiányában — csak elenyésző mértékben lehet a társadalmi mobilitás alkateleme: ma viszont az a társadalomszerkezeti változás, amelynek potenciális méreteit a harmincas-negyvenes években körülírták, általánosságban már túl is van első alapvető fázisán. 1950 és 1969 között — a szocialista iparosítással összefüggő tervszerű népesség-átszervezés következtében — az agrárnépesség 74-ről 51 százalékra csökkent, és ez világosan mutatja, hogy az addig halmozódó „álló" agrárnépfölösleg folyamatosan és fokozatosan áramlott az ipari és szolgáltatási foglalkozások körébe. Egy emberöltővel előbb a viszonylagosan nagy és mozdulatlanságában nyomasztó agrárnépsűrűség, ma *az ütemesen kisebbedő agrárnépességi többlet mennyiségileg* [illegible] *és minőségileg mind változatosabb formákban* kibontakozó mobilitása a főkérdés. A társadalmi alapstruktúrára közvetlenül ható összetett folyamat ez, és tanulmányozása a konkrét szociológiában éppen a ma idő*szerű* legfontosabb tárgykörök egyike.

KISÉRLET A DEMOGRÁFIAI ALAP KISZÉLESÍTÉSÉRE

A kolozsvári Babeş—Bolyai Tudományegyetem filozófiai és szociológiai tanszéke mellett működő Szociológiai Laboratórium az agrárnépesség átrétegződésének tanulmányozását — Ion Aluaş professzor vezetésével — 1969-ben, a Szilágy megyei Csákigorbón a folyamat módszeres megismerhetőségének kitapasztalása végett kezdeményezte, s a kutatás elsődleges munkafeladataként olyan demográfiai anyag összeállí-

148

1. ábra. *Venczel József csákigorbói kutatásról szóló egyik írásának első kiadása magyar nyelven. Forrás:* Venzel *(1980): Az önismeret útján. 148.*

gyományozódott az 1990 utáni kolozsvári magyar szociológiai műhelyre is. A szociológus, antropológus diákokat az egyetemi képzés alatt legalább kétszer elvitték terepre, ahol falukutató vagy ifjúságkutató táborokban vettek részt, és erre a tevékenységre jegyet kaptak, kötelező tárgyként. Ezek a kutatótáborok több vonatkozásban hasonlítottak a korábbi, venczeli, Gusti-féle falukutató táborokhoz, gondolunk itt a tábor alatt tartott előadásokra a kutatásvezetők és a meghívott előadók részéről. Továbbá több kisebb munkacsoportra osztják fel a résztvevőket, akik több szempontból vizsgálják a közösség életét, és a tábor alatt a munkacsoportok eredményeiket, tapasztalataikat megosztják a többiekkel. Ezen túlmenően viszont – a szociológia elméleti és módszertani fejlődésével, a szakterületek specializációjával összhangban – a 21. századi terepkutatások technikai részleteikben már nem hasonlítanak a 20. század első felének falukutató táboraihoz és az ahhoz kapcsolódó falumunkához.

A teljesség igénye nélkül néhány ilyen terepkutatásról fogok írni a továbbiakban, ez alapján az olvasók beleláthatnak ennek a munkának a részleteibe.

Már az 1990-es években is sor került több falukutató tábor megrendezésére, amelyek részben a román tanszékkel közösen, részben önállóan szerveződtek, de kisebb volumenűek voltak.

2. ábra. *Pillanatkép a gyergyócsomafalvi falukutató tábor életéből (2015). Forrás:* http://bbteszociologia.ro/terepkutatasok/318-szakmai-tapasztalat-es-videkfejlesztes.html

Az első, közvetlenül a BBTE magyar szociológiai tanszéki közössége által kezdeményezett és az oktatók többsége által is felvállalt falukutató táborra 2003-ban Gyergyóalfaluban került sor. Ezt követte az Ördöngösfüzesi falukutató tábor, amely méreteiben a legnagyobb volt a rendszerváltás óta, megszervezésében öt egyetem vett részt három országból, fő szervezője Letenyei László a BCE képviseletében.

Ezt követően voltak hasonló táborok, újabban például 2014-ben a Bihar megyei Székelyhídon szerveztek meg egy nagyszabású terepkutatást, amelyben ugyancsak meghívottként vettek részt diákok a budapesti BCE-ről (Szántó Zoltán vezetésével).

A táborok közül egyet mutatunk be részletesebben. A gyergyócsomafalvi falukutató táborra 2015. július 14–21. között került sor. A kutatást a BBTE Szociológia Tanszéke szervezte, és meghívta a Budapesti Corvinus Egyetem falu- és terepkutatási szakértőit is (Juhász Pált, Letenyei Lászlót). A falukutatás célja, a hallgatók szakmai tapasztalatszerzése mellett: hozzájárulni a település társadalmi-gazdasági fejlesztésének szakmai megalapozásához. A falukutatás főkoordinátora Csata Zsombor volt, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem adjunktusa.

A falukutatás során a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem hallgatói és oktatói által megfogalmazott kutatási eredményeket felhasználták a község fejlesztési stratégiájának megalapozásához.

A BBTE szociológia és antropológia szakos hallgatói, valamint a településfejlesztésben érdekelt szociológiai mesterképzés hallgatói és oktatói komoly munkát végeztek a községben, többfajta felmérésre is sor került. A Budapesti Corvinus Egyetem résztvevőivel együtt összesen 24 hallgató és 6 oktató vett részt a táborban. Az erdélyi hallgatók mellett egy magyarországi és egy barcelonai diáklány is érkezett Gyergyócsomafalvára, és ők is aktívan részt vettek a kutatásban.

A tábor első napjaiban kérdőívezés zajlott, ezt követően munkacsoportokat alakítottak ki, amelyek keretében az oktatók és hallgatók különböző témákban mélyültek el. Külön kutatócsoportok vizsgálták a község gazdasági helyzetét, a sportéletet és az ifjúsági szabadidő-használatot, a vidéki turizmust, a formális és informális politikai/hatalmi hálózatokat, a családi életet, a gyermekvállalási mintákat és a kulturális életet. Az eredményekből kutatási jelentés, fejlesztési stratégia és dokumentumfilm is készült (lásd bbteszociologia.ro, gyergyocsomafalva.blogspot.ro).

A hajdani falukutató táborokból – az új szabadidő-eltöltési és kulturális fogyasztási minták kialakulásához adaptálódva – a BBTE Szociológia Tanszékén kialakult egy új terepkutatási hagyomány: az ifjúságkutató táborok, amelyek különböző ifjúsági rendezvények résztvevőinek többoldalú,

terepközeli vizsgálatát jelentették. A hagyomány kialakulásában jelentős szerepet játszott az is, hogy Gábor Kálmán magyarországi ifjúságkutató elkezdte vizsgálni a Sziget Fesztivál-jelenséget, és ebbe bevont erdélyi fiatal szociológusokat, diákokat is a BBTE Szociológia Tanszékéről (lásd erről Sólyom–Veres 2015: 177–280).

Az első ilyen erdélyi fesztiválkutatás-sorozat 2005-től indult, és utána rendszeresen, évente megszervezték, egészen a rendezvény megszűnéséig (2013). A vizsgálat érdekes és izgalmas terepnek bizonyult, az ifjúságszociológia kérdéskörein túlmenően számos (elsősorban fiatalokat érintő) kérdést vizsgáltak. A többéves terepmunka keretében sor került a kérdőíves adatfelvételre, részt vevő megfigyelésre, interjúzásra, kép- és hanganyagok felvételére.

A terepkutatás fő célja a Félsziget Fesztiválon részt vevő fiatalok fogyasztói profiljának megrajzolása, szociológiai jellemzése és a változások megfigyelése. A kutatást vezető csapat tagjai: Veres Valér (aki egyben a diákok hivatalos szakmaigyakorlat-vezetője a BBTE irányában), Szabó Júlia, Ercsei Kálmán, Kiss Zita, Plugor Réka. A kutatást jogilag a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány szervezte, a fesztivál szervezőinek beleegyezésével, támogatásával.

3. ábra. *Munkálatok a Félsziget Fesztivál-kutatás egyik napján (2007).*
Forrás: http://bbteszociologia.ro/terepkutatasok/183-a-felsziget-fesztival-kutatasok.html

A Félsziget Fesztivál mint rendezvény megszűnésével más ifjúsági fesztiválok kutatására is sor került. Egymást követő két évben a bonchidai Bánffy-kastély udvarán megszervezett Electric Castle Fesztivál-kutatás (2015–2016), valamint a Sziget Fesztiválon az Antropológiai expedíció (2014-től) nevet viselő terepkutatás megszervezésében vett részt a BBTE Magyar Szociológia Tanszéke, ez utóbbi a Budapesti Corvinus Egyetem főszervezésében zajlik harmadik éve, de fókuszáltan a BBTE–BCE közös antropológiaképzés diákjai számára nyújt antropológiai kutatási terepet. Ezek a kutatások mind „élesben" zajlottak, nem csupán kutatásdidaktikai célokat szolgáltak, azaz eredményeikre igényt tartottak a rendezvények szervezői is. A terepkutatás kezdeményezői Letenyei László, Altschach László és Veres Valér, a terepmunka főkoordinátora Nagy Szidónia (BCE).

KÖVETKEZTETÉSEK

A Gusti-iskola falukutató monográfiai módszerének erdélyi, azon belül erdélyi magyar adaptációjában kulcsszerepet játszó Venczel József életműve az 1980-as évektől 1993-ig rendre újra megjelenik összefoglaló kötetekben, magas szakmai szinten megírt bevezetőkkel ellátva, különösen Imreh István és Székely András Bertalan tollából (lásd Venczel 1980, 1988, 1993). Venczel munkásságának hagyományát, utókorra való hatását tükrözi az a kis kötet, amelyet a BBTE Magyar Szociológia Tanszékén tartott emlékkonferencia előadásai alapján adtak ki születésének 100. évfordulója alkalmából (Veres–Magyari 2014).

Mint a tanulmányban kifejtésre került, a venczeli falukutató hagyomány és falumunka, annak szociológiai és szociográfiai aspektusai nem tudtak eredeti formájukban tovább élni az 1990-től formálódó BBTE magyar szociológia tanszéki közösség kutatómunkájában, különösen a szociológia elméleti-paradigmatikus és módszertani fejlődésének hatására, és az ahhoz való felzárkózásra erős törekvés volt érzékelhető a kolozsvári szociológusok körében.

A BBTE Szociológiai Laboratóriumában (amelynek folytonossága a 2000-es évekig fennállt) kifejtett falukutató munka a kommunista börtönöket megjárt Venczel számára is lehetőséget nyitott az immár más keretek között működő kolozsvári, Babeş–Bolyai egyetemi közegbe való be-, illetve visszakerülésre, tudásának továbbadására (bár oktatni nem engedték). Így Venczel a (viszonylag korai) halála előtt néhány évvel részt vett egy nagyszabású falukutató tábor munkájában Csákigorbón. A falukutatásban több olyan fiatal kutató és diák is dolgozhatott vele (Aluaş, Rotariu,

Rostás), akik közvetlenül vagy tanítványaik által (az 1980-as évek második felében diákoskodó Horváth István, Magyari Tivadar) az 1990 után végzett szociológusnemzedékeket tanították, és a maguk idejében tanszékvezetői, dékáni/dékánhelyettesi pozíciójukból fakadóan (is) a szociológiai képzéshez szervesen kapcsolódóan falukutató táborokat is szerveztek, továbbadva a szociológiai falu- és terepkutatás hagyományait.

Az 1991 után kialakuló kolozsvári magyar szociológusképzésbe szervesen beépült ez a terepkutatás- és empíriaorientált szemlélet, amely a Gusti- és Venczel-féle falukutatási tradíciókat, a helyi közösségek fejlődése, fejlesztése iránti elköteleződés legnemesebb hagyományát viszi tovább.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Magyari Tivadar (2014): Venczel József élete és munkássága. In Veres V. – Magyari T. (szerk.): *Tanulmányok Venczel József munkásságáról.* Kolozsvár: Kisebbségkutató Intézet Kiadója, 11–28.

Rostás Zoltán (2003): *Sala luminoasă. Primii monografi şti ai şcolii gusti ene.* Bucureşti: Paideia.

Rostás Zoltán (2014): Venczel József: Egy bukaresti szemeszter környezete. In Veres V. – Magyari T. (szerk.): *Tanulmányok Venczel József munkásságáról.* Kolozsvár: Kisebbségkutató Intézet Kiadója, 29–40.

Sólyom Andrea – Veres Valér (2015): Az erdélyi szociológia eredményeinek szintézise (2002–2013). In Péntek J. – Salat L. – Szikszai M. (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között.* 2. kötet. Kolozsvár: Ábel Kiadó, 177–280.

Telegdy Balázs (2014): Hogyan hatott a bukaresti Szociológia Iskola Venczel József falukutató módszertanára? In Veres V. – Magyari T. (szerk.): *Tanulmányok Venczel József munkásságáról.* Kolozsvár: Kisebbségkutató Intézet Kiadója, 69–86.

Venczel József (1945): *Fejezetek a társadalmi statisztika köréből (egyetemi jegyzet).* Kolozsvár: Bolyai Tudományegyetem.

Venczel József (1980): *Az önismeret útján.* Bukarest: Kriterion.

Venczel József (1988): *Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Válogatott írások.* Budapest: KJK.

Venczel József (1993): *A falumunka útján.* Székelyudvarhely: Orbán Balázs K. E.

Veres Valér – Magyari Tivadar (szerk.) (2014): *Tanulmányok Venczel József munkásságáról: az erdélyi magyar szociológiai társadalomkutatás kezdetei.* Kolozsvár: Kisebbségkutató Intézet Kiadója.

Veres Valér (2014): Venczel *Társadalmi statisztika* című egyetemi jegyzete a Bolyai Tudományegyetemen. In Veres V. – Magyari T. (szerk.): *Tanulmányok Venczel József munkásságáról.* Kolozsvár: Kisebbségkutató Intézet Kiadója, 41–56.

Vincze Gábor (1999): *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Csíkszereda: Státus.

http://bbteszociologia.ro/terepkutatasok/317-gyergyocsomafalvi-falukutato-tabor.html (Letöltve: 2017. 09. 17.)

http://gyergyocsomafalva.blogspot.ro/ (Letöltve: 2017. 09. 17.)

http://bbteszociologia.ro/terepkutatasok/183-a-felsziget-fesztival-kutatasok.html

VAJDASÁG

Kollár Árpád

Szociográfia helyett és helyén

A valóságábrázolás, avagy a couleur locale követelménye, az azzal való szakítás identifikációs szerepe az úgynevezett vajdasági magyar irodalomban az Új Symposion *folyóirat és a* Symposion*-mozgalom indulásának időszakában*

Az egyetemes magyar irodalom azon territoriális elven szerveződő alrendszerében, melyet korszakoktól és ideológiai megközelítésektől függően „délszlávországi", „jugoszláviai", „vajdasági" vagy „délvidéki" magyar irodalomnak is neveztek, történetileg kitüntetett irodalomszociológiai szerepe volt a couleur locale, magyarul helyi színek elméletének. A helyi színek programja az első világháborút követően az esztétikai mezőn túlmutató elvárásokat fogalmaz meg a térség magyar irodalmával szemben, identifikációs szerepét elsősorban nem a műalkotás megformáltságából, hanem társadalmi funkciójából eredezteti.

A helyi színek jelentéstartalma ráadásul a politikai és társadalomtörténeti viszonyok változásának függvényében számos elmozduláson ment keresztül. Témánk szempontjából érdemes hangsúlyozni, hogy ez a szemléletmód a térségben született szépirodalmi művektől a kisebbségbe került magyarság életének, mindennapjainak, helyzetének valósághű, szociográfiai tükrözését várja el. Mindez a szépirodalom és a szociográfia közti határának cseppfolyósításaként is felfogható, mely azonban a korszak irodalmi gondolkodásában egyáltalán nem számít helyi sajátosságnak, sőt a szociográfia mint műfaj formai és tartalmi keretrendszerének rugalmassága miatt ez a szemléletmód mind a mai napig tetten érhető.

Jelen írás ugyan vállaltan javarészt a második világháborút követő időszak szépirodalmi, nem pedig szociográfiai mozgásaira fókuszál, amikor is az irodalom valóságábrázoló, szociografikus funkciója fokozatosan háttérbe szorul, az ellenhatásból is fakadó változás azonban tanulságokkal szolgál az irodalmi szociografikus szemléletmód korabeli helyzetével kapcsolatban is. A jelenség megértésének érdekében azonban mindenekelőtt érdemes áttekinteni, hogy az első világháborút követően a valóságábrázolás követelményét előtérbe állító couleur locale fogalma minként vált a térség magyar irodalmának központi kategóriájává, mivel ez a folyamat áttételesen a későbbi korszakokban is nagy hatást gyakorolt, nemcsak a szépirodalmi mezőre, de a szélesebb értelmiségi, politikai diskurzusokra is.

A húszas években a helyi irodalom szerepére és helyzetére rákérdező couleur locale vita a felszínen egy önmagát részben autonómnak gondoló irodalom létjogosultsága körül folyt. A fókuszában pedig az állt, hogy egyáltalán legyen-e vajdasági magyar irodalom, és ha igen, annak milyen legyen az egyetemes magyar irodalomhoz való viszonya. Kimondva vagy kimondatlanul azonban a régió irodalmának provincializmusa (minoritása) vagy egyetemessége (majoritása) volt a tétje. Közkeletű felfogás, hogy ebben az összefüggésben az előbbi velejárója a couleur locale követelményének elfogadása, az utóbbié pedig annak tagadása, holott az oppozíció korántsem ilyen egyértelmű. A vajdasági magyarság politikai, szellemi életében a couleur locale vita sok tekintetben hasonló dramaturgia alapján zajlott, mint az erdélyi transzilvanizmusvita, melyet a vajdasági magyar irodalom főideológusa, Szenteleky Kornél is nyomon követett, és több vargabetű után győzelemre is vitt.

A couleur locale mint politikai program tudomásul veszi az új hatalmi struktúrákat, sőt az úgynevezett vajdasági irodalom létjogosultságát is azokból eredezteti. Az irodalom egyik legfontosabb feladatának a térség – Erdélyhez és ahogy akkor nevezték, Szlovenszkóhoz képest – jóval szegényesebb hagyományának számbavételét tekintette. Sokkal inkább etikai, mintsem esztétikai célok kerülnek kijelölésre ebben a számvetésre, a valóságábrázolásra fókuszáló funkcionalista irodalmi felfogásban. A szépirodalmi művek szerepe ezek szerint elsősorban a kisebbségi helyzettel számot vető kulturális identifikációra, a magyar nyelvű közösség önazonosságának megőrzésére, megerősítésére, illetve újrafogalmazására szorítkozik. A szerzőkkel szemben támasztott elvárások tartalmi és nem formai jellegűek, a helyi színek követelménye szerint ugyanis a helyi íróknak sajátosan „délszlávországi" szellemű alkotásokat kell létrehozniuk.[1]

Szenteleky programja szerint a műveknek a környezet, a kultúra és a társadalmi viszonyok összhatásából fakadó geopszichológiai jellemzőket kell tükrözniük, bármit jelentsenek is ezek. „Így tehát egyedül a környezet hatását vizsgálhatjuk, a természet, a kultúra, a társadalmi viszonyok hatását az emberre. Ebben a hatásban keressük az egységet" – írja Szenteleky az Ákácok alatt című programadó írásában.[2] Milyen helyi jellegzetességgel kell dolgozniuk az itteni íróknak? Szenteleky meglehetősen borús képet fest a helyi társadalmi, kulturális viszonyokról. Jellemzésében a vajdasági

[1] Szenteleky Kornél (2000): Ákácok alatt. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 190–195.

[2] Szenteleky Kornél (2000): Ákácok alatt. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 192.

magyar közösséget a tanya, a falu és a kisváros elemeiből összegyúrt kulisszák közé helyezi, olyan köztes imaginárius térbe, melyben az agrártársadalmi dimenziók dominálnak. Szenteleky perspektívájából szemlélve a térségnek történelmi okokból nincsenek kiemelkedő kulturális hagyományai. Amikor hagyományhiányra panaszkodik, célzottan nem számol a helyi közösségekben ekkor még jelen lévő paraszti hagyománnyal, talán azért sem, mert programjának látens célja éppen e lokális kultúra sztereotip módon értelmezett „falusias" elemeinek meghaladása. „Városainkba benyomul a tanya, a falu, nincsenek nagy, kőrengetegbe ágyazott iparttelepeink, ahonnan ez a vidéki levegő kiszorulna. A magyarság polgári rétege is – az általános viszonyok következtében – elproletarizálódik. A városok nem jelentenek komoly kulturális központokat, a magyar tanítók egyre fogynak, iskoláink mind államiak."[3] A természeti környezetről sincsen jobb véleménnyel. „A tájkép alig változik. Egyik helyen erősebb a búza, másutt silányabb, de mindenütt búza, kukorica, a lankásokon, a homokos területen szőlő, az országutak mellett nyiszlett eperfák, a csatornák és a folyók mentén szegényes, szomorú akácok."[4] A közeget mindezek ellenére alkalmasnak tartja arra, hogy annak jellegzetességei sajátos helyi irodalmi alkotásokat inspiráljanak. „Ez vázlatosan az a környezet, amelyben élünk, mely hatással van ránk. Ebben a hatásban keresem azt a szervesen egységes szellemet, amely minden egyéniségen, világszemléleten, írásművészeten túl összefogja e föld magyar elbeszélőit."[5]

A couleur locale elméletének „jellegzetes" és „sajátos" kettős követelményéből következik, hogy a műnek arra kell fókuszálnia, ami helyben általános, ugyanakkor más helyekhez képest különleges. Talán nem nehéz belátni, hogy a Szenteleky által összegyűjtött földrajzi és társadalmi jellemzők a Kárpát-medencében nem egyediek, ahogy arra az elmélet korabeli kritikusai is rámutatnak. A Bácska, mint művészi és szellemi egység című írásában Szenteleky ennek ellenére mégis azt állítja, hogy a térség sajátos szellemiséggel bír. „A bácskai lélek, a bácskai szellemi egység gondolatát tehát nem lehet futó mosollyal elintézni, mert ilyen egység – minden nyelvi, faji, vallási, néprajzi, kulturális ellentét ellenére – nemcsak elkép-

[3] Szenteleky Kornél (2000): Ákácok alatt. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 193.

[4] Szenteleky Kornél (2000): Ákácok alatt. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 193.

[5] Szenteleky Kornél (2000): Ákácok alatt. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 193.

zelhető, hanem fel is lelhető."[6] Az általa gyakran hivatkozott „sajátos szellemiség" pontos meghatározásának nehézségeit mutatja, hogy írásaiban rendszerint a körülírás logikája mentén közelít tárgyához, a „hely szellemét" nem definiálja, lévén az természetéből adódóan nem definiálható kategória. A couleur locale programja azonban ambiciózusan többet kíván nyújtani a sztereotípiák gyűjteményénél, de a realista ábrázolásmódnál is, azzal együtt, hogy erősen hivatkozik a valóság megjelenítésének, feltárásának, megértésének szükségességére, ennyiben erősen szociografikus vonásokkal is rendelkezik. Nem véletlen, hogy a második világháborút követően rövid időre a szocialista realizmus sajátítja ki magának a fogalmat. Majd az újvidéki *Új Symposion* folyóirat köré csoportosuló írók céltáblájává válik, talán ennek is tulajdoníthatóan egy időre háttérbe szorulnak a szociografikus ihletésű szépirodalmi munkák a térség magyar nyelvű irodalmában. Annak ellenére, hogy a vajdasági magyarság különféle csoportjait, főként a fiatalok helyzetét, ezzel összefüggésben az oktatás, a kultúra állapotát értelmező szociográfiai, szociológiai jellegű írások, viták rendszeresen jelen vannak a folyóirat hasábjain, vagyis nem állja meg a helyét az a közkeletű legenda, hogy a symposionisták nem számoltak volna saját társadalmi kontextusukkal.

A második világháborút követően a vajdasági magyar társadalmi, kulturális, irodalmi mező alapvető változásokon ment keresztül. A nyilvánvalóan tekintélyelvű, ugyanakkor a szocialista országokhoz képest kétségkívül sokkal nyitottabb *Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban* (1963-tól *Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztárság*) fokozatosan kiépültek az ismételten kisebbségi helyzetbe került magyarság máig meghatározó kulturális intézményei. Sinkó Ervin, az újvidéki *Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék* első vezetője 1959. október 21-én tartotta meg székfoglaló beszédét az *Újvidéki Egyetemen*. Sinkó mentorként és pártfogóként fontos szerepet játszott egy új irodalmi nemzedék indulásában, melynek gyűjtőhelye, mintegy szellemi centruma kezdetben az újvidéki *Ifjúsági Tribün*, majd az *Új Symposion* folyóirat volt. A *Symposion* első száma 1961. december 21-én jelent meg az *Ifjúság* irodalmi mellékleteként, főszerkesztője az ekkor mindössze huszonegy éves Tolnai Ottó volt. A *Népi Ifjúság* tartományi vezetőségének hetilapjában egy olyan nemzedék kapott lehetőséget, melynek tagjai már az *Ifjúsági Tribün* vitaestjein is keményen ostorozták a vajdasági magyar könyvkiadást, irodalompolitikát és a Vajdaságban megjelenő lapok szerkesztéspolitikáját.[7] Beleértve a mellékletet később befogadó *Ifjúságé*t is, melynek szerzője éppen a *Symposion* indulásának évében jellemző gunyoros hangnemben érzékelteti, hogy az ott gyülekező fiatalok szerint „ami eddig volt, az a vacaknál is vacakabb, szemétnél is szemetebb, mert hát a mi kis szűk vajdasági szellemi égtájunk alatt, úgymond mindent kiadnak, amit csak a lelkiismeretlen csapnivaló pennaforgatók megírnak, rang, kor, tudás és nemtudásra való tekintet nélkül – mivel kritikátlanok, ostobák, gügyék, talpnyalók meg miegymások vagyunk".[8]

[6] Szenteleky Kornél (2000): Bácska, mint művészi és szellemi egység. In uő: *Új lehetőségek – új kötelességek.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 135.

A *Symposion* első száma nem hirdet tételes programot. A szerkesztők célkitűzéseit ezért a szakirodalom rendszerint mind a *Symposion,* mind az *Új Symposion* esetében a programadó jellegű írások és a szimbolikus közlések alapján rekonstruálja. A melléklet történetével foglalkozó írásban Németh Ferenc úgy véli, céljaik többségében megegyeztek azoknak a fiatal horvát íróknak a céljaival, akiknek a kiáltványát a *Symposion* csaknem egy teljes oldalon közölte.[9] Az eredetileg a *Književnik* című zágrábi folyóiratban közzétett kiáltványt Duško Car, Vlado Gotovac, Stanko Juriš, Vesna Krnpotić, Ivan Kušan, Tomislav Ladan, Slobodan Novak, Ivan Slamnig és Antun Šoljan jegyezte, akiknek a szeme előtt egy, a társadalmi kötelezettséget vállaló, a tekintélyelvűséggel, a kispolgári ízléssel szakító irodalmi eszmény lebegett. A kiáltvány nyelvezetét kettős logika uralja, mely egyszerre többirányú elhatárolódást, illetve vállalást tesz lehetővé. „Az akarjuk, hogy a mai korszerű irodalmunk megtartsa kontinuitását a hagyományokkal, a múlt tagadhatatlan értékeivel, de hogy ugyanakkor lépést tartson a jelen világirodalmának céljaival és megvalósulásaival. Legyünk modernek, de a magunk módján modernek. [...] Ellenezzük a hazug modernizmust, amely elnagyolt és értelmetlen szerkezetekben, badar és megkésve importált formalista kísérletezésekben éli ki magát, ellenezzük az esztelen elembertelenedett absztrakciót. De ugyanakkor ellenezzük a szocialista realizmus előírta lakkozott hősöket, »az emberi lelkek mérnökeit«, általában az irányított irodalmat."[10]

A *Symposion*-melléklet bő három év után, 1965 januárjában *Új Symposion* néven önállósult Bosnyák István főszerkesztőségével, azonban kiadója továbbra is a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat maradt. A lap első cím-

[7] Németh Ferenc (2009): Az Ifjúság című lap Symposion melléklete és a Symposion első nemzedéke (1961–1964). *Pro Minoritate,* 4, 81.

[8] Szűcs Imre, *Ifjúság,* 1961. november 16., 47. sz., 4.

[9] Németh Ferenc (2009): Az Ifjúság című lap Symposion melléklete és a Symposion első nemzedéke (1961–1964). *Pro Minoritate,* 4, 83–84.

[10] *Symposion,* 1962. február 15., 8. sz., 9.

lapján – mondhatni jelképesen – Lukács György sokat hivatkozott Taktika és etika[11] című esszéje szerepelt. Az esszét a szerkesztők többek között a következő megjegyzéssel publikálták: „Azt a pillanatot rögzíti, amikor Lukács György egy személyes erkölcsi dilemma leküzdése után, elméleti-emotív síkon a kommunizmus elkötelezettje lesz."[12] Bosnyák István, aki három lapszám után lemondott a főszerkesztőségről, és egy időre kivonult a lap életéből, 1964-ben a következőképpen határozta meg az *Új Symposion* koncepcióját egy, az *Újvidéki Rádióban* elhangzott írásában: „A langyosság, a mozdulatlansággal felérő mértékletesség és megállapodottság nekünk nem konveniál. Hogy ezt elérjük, kerülnünk kell a kompromisszumkötést mindazzal, ami tőlünk idegen. Csak így produkálhatunk valamit, csak így nyerhet ténykedésünk az egyénitől általánosabb értelmet: csak így valósíthatjuk meg eredeti célkitűzéseinket, ti. a provinciális bezárkózottság, a templomtorony-perspektíva radikális felszámolását és egy új, a jugoszláv szellemi élet vérkörében keringő magyar kultúra megteremtését."[13]

Az ország relatív nyitottsága valóban meghatározta a folyóirat szemléletmódját és lehetőségeit, jelentős szerepet játszik abban, hogy az *Új Symposion* markánsan különbözhetett a korszak többi magyar nyelvű irodalmi folyóiratától. (A nyitottságra való hivatkozás nem mellesleg az egyik legmeghatározóbb toposz az *Új Symposion* történetével foglalkozó szakirodalomban.) Azzal a megszorítással, hogy a vajdasági tartományi hatalom függvényében a kisebbségi magyar nyilvánosság következetesen zártabbnak bizonyult a többségi nemzetek nyilvánosságánál. Illetve mind a jugoszláv központi államot, mind vele összefüggésben az egyes köztársaságokat irányító funkcionáriusok a belső politikai hatalmi játszmáktól és az erőviszonyok változásától, valamint a gazdasági folyamatok alakulásától sem függetlenül időről időre súlyos támadást indítottak bizonyos, a kortárs szellemi áramlatokra nyitott művészeti, értelmiségi csoportosulások és folyóiratok, többek között a ljubljanai *Problemi*, a zágrábi *Praxis* vagy a szintén zágrábi *Krugovi* ellen. Miként Virág Zoltán fogalmaz a *Margó vándorai* című tanulmányában, a bürokratikus államhatalom ezekben az erős kritikai attitűdöt képviselő fiatal értelmiségiekben, a szocialista, kommunista tradíció, az internacionalizmus, a világ proletárjainak egyesülése, a testvériség és egység szólama nevében könnyedén megtalálta a belső ellenséget.[14] E tények úgyszintén

[11] Lukács György (1965. január 15.): Taktika és etika. *Új Symposion*, 1. sz., 1.
[12] *Új Symposion*, 1965. január 15., 1. sz., 1.
[13] Bosnyák István (1994): Bevezető helyett. In Csorba Béla – Vékás János: *A kultúrtanti visszavág. A Symposion-mozgalom krónikája 1954–1993.* Újvidék, 4.
[14] Virág Zoltán (2005): A margó vándorai. *Híd*, 6, 50.

rányomták a bélyegüket a több alkalommal is betiltott folyóirat sorsának alakulására. (Az 1969 nyarán Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regénye kiváltotta tekintélyuralmi beavatkozás, az 1972. január 19-i újvidéki ügyészségi vádemelés Tolnai Ottó fő- és felelős szerkesztő, Rózsa Sándor és Miroslav Mandić ellen, a felfüggesztett börtönbüntetések, a hosszú elhallgattatás és az 1974-től Danyi Magdolna főszerkesztésével készült lap tematikus számait becsmérlő, az erotikus szám nyomtatását pedig 1979-ben letiltó hatalmaskodás kezdeti lépései után az 1980-tól Sziveri János főszerkesztésével készült lap pornográfiával való megbélyegzése, majd nyomtatásának leállítása szigorítja a folytatást Balázs Attila elbeszélése és Fenyvesi Ottó költeménye miatt 1981-ben, hogy végül a Radics Viktória színházi írása és a szerb költőbarát Gojko Đogot megszólító Tolnai Ottó-versszöveg elleni 1982-es vádak pecsételjék meg az *Új Symposion* sorsát.)[15]

A lap szerkesztői a háború utáni Jugoszláviában a marxizmus, titoizmus, szocialista forradalmiság szellemiségében szocializálódtak. A háború előtti magyar nemzedékek társadalmi, kulturális, politikai és kisebbségi léttapasztalatai, közösségi dilemmái, problémái, konfliktusai azonban ettől jellemzően eltérőek voltak. Mindez a folyóirat és annak szűkebb társadalmi közege között több alkalommal is látványos ellentétet generált, melyet a szerkesztők felvállaltak, sőt számos konfliktuskereső írás tanúsága szerint maguk is generáltak. Az *Új Symposion* ugyanis több kívánt lenni folyóiratnál, a mozgalom tagjait nemcsak esztétikai, de szociológiai szempontok is mozgatták, aktivista szemléletmódjukat jellemzi, hogy hatással kívántak lenni a vajdasági magyar szellemi közegre. Az útkeresés során negatív előjellel a kisebbség, a provincializmus, a hagyomány, pozitív előjellel pedig a jugoszlavizmus, a baloldaliság, a modernség fogalmai mentén artikulálták mondanivalójukat.

A folyóirat identitását nagyban meghatározta a valóságábrázolás követelményéhez köthető couleur locale irodalmi programjának szinonimájaként is értelmezett provinciális bezárkózással szemben vállalt antagonisztikus ellentét. „A provincializmus szelleme mindenekelőtt az egyöntetűség szelleme, a kész megoldásé, a kész mintáé, a szigorúan meghatározott formáé."[16] A provincializmussal szemben vállalt küzdelem a hívószavak szintjén is látványosnak bizonyult, az úgynevezett „megcsontosodott hagyománnyal", a „kisebbségi sündisznóreflexekkel", a „templomtorony-perspektívával" való szakítás összhangban állt a korszellem szocialista mo-

[15] Virág Zoltán (2005): A margó vándorai. *Híd*, 6, 51.
[16] Radomir Konstantinović: *A vidék filozófiája.* Budapest: Kijárat Kiadó, 8.

dernizációs ethoszával is. A provincializmus tehát olyan jól címkézhető gyűjtőfogalom volt, melynek segítségével a magukat nonkonformistaként definiáló pályakezdő írók számára könnyedén artikulálhatóvá váltak a kisebbségi léthez kapcsolt szigorú minták és elvárások. Miként arra Thomka Beáta is rávilágít, a nonkonform magatartás-mintázatok is a művészi, irodalmi program artikulálását szolgálták. „A hatvanas évek a hiteles formák fellelése jegyében telnek, ami Tolnainak és nemzedéktársainak esetében is többet jelent, mint csupán szellemi és művészeti keresést. Igen sok szó esik a vidékiességről, konformizmusról, bírálatuk pedig egy elszánt nonkonformizmus, egy rossz általános közérzet és baloldali ellenzékiség nevében hangzik el, olyan életforma-lehetőségek nyomozása közben, amely ellentéte lenne a megmerevedett, establizálódott életvitelnek. A lázadás során a beatnik, a csavargó, a peremre sodort, tiltakozó embertípus mutatkozik alkalmasnak az azonosulásra."[17] (A legendagyártáshoz maguk a szerzők is aktívan hozzájárultak. Az öndizájn, az imázsépítés, a generációs márkázási stratégia végtére is igen sikeresnek bizonyult. A korabeli programadó szövegek és misztifikáció szolgálatában álló visszaemlékezések szóhasználata és szemléletmódja is visszaköszön a folyóirat történetével foglalkozó szakirodalomban, mintegy vírusként megfertőzi azt.)

A hagyománytörés irodalmi programja egyrészt a Szenteleky által fémjelzett couleur locale követelményre, másrészt az azt átfogalmazó szocialista realizmusra irányult, de a szerkesztők szembementek a megelőző irodalmi nemzedékkel, az áprilisi hidasokkal is. Szakítani kívántak a funkcionalista irodalmi felfogással, így végtére is bátrabb és sokrétűbb témaválasztás, radikálisabb szövegkezelés jellemzi munkásságukat. Alkotásaikban felértékelődik az irodalmi műalkotás szövegszerűsége, elvetik mindazt a kész mintát, azt a „szöveg mögötti, azaz a szöveget megelőző és a szövegtől függetlenül is létező mentalitást, valóságot, korrajzot, amit felénk helyi színeknek mondtak és mondanak, másként referenciának vagy referenciális háttérnek hívnak".[18]

Bányai János és Bosnyák István szerkesztésében *Kontrapunkt* címmel 1964-ben megjelent egy, a folyóirat első évfolyamainak szövegeiből szemlézó antológia. A kötet „egyszerre tekinthető egy törekvés és mozgalom bemutatásának, illetve összegzésének, hiszen alig valamivel később a *Symposion* kivált az *Ifjúságból*, és önállóan, korábbi változatán átlépve (mint »Új«)

[17] Thomka Beáta (1994): *Tolnai Ottó.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 14.

[18] Bányai János (2000): El innen! In uő: *Mit viszünk magunkkal?* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 19.

folytatta életét".[19] A szakirodalom előszeretettel idézi a kötet utószavát mint a *Symposion*-mozgalom kvázi kiáltványát, melynek szerzője nincs nevesítve, ami „így lényegében a »közös hang« érzetét hivatott kelteni".[20] Az utószó jellemzően ugyanazokat a toposzokat mozgatja, melyeket már jól ismerünk a harmincas évek vajdasági magyar irodalom létjogosultsága körül folyó vitáiból. A diagnózis úgyszintén hasonló volt, ugyanakkor a következtetések szintjén a regionális identitás felvállalása helyett épp hogy annak elutasítása került fókuszba. „A Symposion fejlődésének első iránya jellemezte a kezdetet, az indulást: produktív leszámolás a meglévővel, az évekig leplezett művészi és kulturális alkotások gyatraságával, az évekig vállveregető elismerésben részesült meghasonló költőiséggel, a lemaradás legbiztosabb szimptómáival. A visszhang és az ellenállás, mely fogadta és megsemmisítésére törekedett, csak elmélyítette ennek a termékeny és termékenyítő leszámolásnak mind intenzívebb, élesebb, sürgetőbb kialakítását. A bezárkózás, a tóparti és a templomtorony-perspektíva, a permanensen tévesen értelmezett regionalizmus, s ezzel szemben a nagyon ritkán felvillanó igazi költői szó, melyet sokszor gyökerében semmisített meg az előbbi elvi és eszmei elkötelezetlenség s ennek szinte szellemi programmá válása – megkövetelte, hogy a Symposion mint egy merőben más, mindezzel szemben álló esztétikai és etikai magatartás mozgalma elsősorban is a rideg, józan, felelősségvállaló, de mindenképpen éles és pozitívan egyoldalú kritikát válassza kezdeti fegyveréül."[21]

Az utószó után az antológia rövid előszavából is érdemes idézni, melyet az ekkor már komoly tekintéllyel bíró Sinkó Ervin jegyez, aki szerepvállalásával a vajdasági magyar politikai nyilvánosságban is megerősítette a mozgalom legitimitását. Sinkó szintén a már ismerős sztereotípiákat mozgatja dichotóm természetű szövegében. Az előszó retorikája az urbánus és a falusi tér ellenpontozására épít, előbbi a modernitás, utóbbi az elmaradottság toposzaként jelenik meg. Az *Új Symposion* fiatal alkotóit természetesen az urbánus kulturális térhez kapcsolja, ezzel is aláhúzva a lap modernizációs, az „áporodott hagyományokkal" szakító imázsát. „Húsz- és huszonegynéhány éves fiatalok, akik addigra magukra hagyottan és magukba veszve, magányosságuk tudatában tehetetlenül tengődtek cigányzenés sivár

[19] Erdősi Vanda: Ellenpont és folytatás. A *Symposion*-mozgalom első korszaka. http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/120/erdosi.htm

[20] Erdősi Vanda: Ellenpont és folytatás. A *Symposion*-mozgalom első korszaka. http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/120/erdosi.htm

[21] Utószó helyett. In Bányai János – Bosnyák István (szerk.) (1964): *Kontrapunkt.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 351.

kisvárosokban és sáros, poros falvakban, egyszerre csak, hála a Novi Sadon létesített magyar nyelvi és irodalmi egyetemi tanszéknek, egymásra találtak, ráeszméltek, hogy magányosságuk és időszerűtlenségük csak látszat volt."[22] Hogy az ellenpontozás nyelvezetében mennyire erősen tovább élnek Szenteleky retorikájának elemei, jól mutatja, hogy Bányai János még a kilencvenes években is a *Száz éve született Szenteleky Kornél* című írásának vallomásos hangvételű részében az akácot jelöli meg viszonyítási pontként. Az az akác, mely Szenteleky egyik programadó írásának címében is fontos szerepet kap, ily módon az affirmáció jelképéből a tagadás jelképévé válik. „Szenteleky ákácos világa, az ákácfa hűvöse nem vonzott bennünket; angyalok szárnyán ültünk és angyalok árnyékában pihentünk, a tenger láttuk, a hullámzást, ami a világ felé vitt bennünket."[23]

Az *Új Symposion* indulását megelőző időszakban tehát a couleur locale fogalma jelentős jelentésváltozáson ment keresztül. A második világháborút követően a helyi színek elmélete elveszítette a Szenteleky-féle hangsúlyos identifikációs szerepét, amikor is a szocialista realizmus kisajátítja magának, ennek legfontosabb fóruma a *Híd,* a vajdasági magyar irodalmi nyilvánosságban az egyetlen vajdasági magyar nyelvű folyóirata volt. Szerbhorváth György az *Új Symposion* történetét elsősorban politikai és társadalomtörténeti szempontból feldolgozó *Vajdasági lakoma* című munkájában a rá jellemző publicisztikai regiszterben így jellemzi a világháború utáni *Híd* alkotóinak szellemiségét. „Küzdenek a reakció ellen, harcosan demokratikusak, építik a népuralmat és a népfrontot, miközben a dolgozó népek fölbonthatatlanul egységbe forrnak, irodalmilag pedig szocialistán realisták."[24]

Szerbhorváth számos, az *Új Symposion*nal kapcsolatos kultúrtörténeti legendát cáfol vagy árnyal, rámutatva arra, hogy nem állja meg a helyét az az axióma, mely szerint a „symposionisták vették volna föl először a kesztyűt a szocreállal, a provincializmussal, a »parlagisággal«, az »áporodott« konzervativizmussal szemben".[25] Állítását igazolandó Koncz Istvánt idézi, aki szerint az ötvenes évek második felében „még csak romjai, maradványai sem voltak olyan tagolódásnak, polarizációnak, amely szerint egyik

[22] Sinkó Ervin (1964): Előszó. In Bányai János – Bosnyák István (szerk.): *Kontrapunkt.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 5.

[23] Bányai János (1996): Száz éve született Szenteleky Kornél. In uő: *Kisebbségi magyaróra.* Újvidék: Forum Könyvkiadó, 9.

[24] Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 31.

[25] Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 36.

táborban a »traktorköltészet«, a »hurráoptimizmus« költői, írói lettek volna".[26] Az induló symposionisták ezzel együtt éppen azokkal az „1945-től a vajdasági magyar kulturális teret elfoglaló" hidasokkal vállalják a legélesebb konfliktusokat, akik a szocialista realizmussal való szakítást előkészítették, „többek közt azért, mert nem *eléggé,* illetve nem *jól* forradalmiak".[27] Az *Új Symposion*ban számos éles hangú, az argumentációt mellőző kritika jelent meg az áprilisi hidasok munkáiról, az egyik hangadó kritikát egyébként Tolnai Ottó írta álnéven, és csak évekkel később leplezte le magát. A konfliktuskereső attitűd logikusan a háború utáni útkereső, utópisztikusan „múlt nélküli" nemzedéknek a vajdasági magyar irodalmi nyilvánosságban való térfoglalását szolgálta. A provinciálisnak tételezett hagyományokkal való leszámolás gesztusa így járult hozzá a nemzedéki érvényesüléshez és a saját hang artikulációjához. Miként Tolnai Ottó *Informatív jegyzetek* című írásában fogalmazott, miután a lapot az a vád érte, hogy „provinciálisan harcolnak a provincializmus ellen":[28] „Az antológiai, múzeumi temető, ballaszt eltisztítása, a mézeskalács-szívekre írt versek tagadása után kaphat igazán erőre egy értékes, életdús művészet."[29] A megelőző nemzedék vagy az irodalmi hagyomány eltakarításának vágya és gesztusa sosem meglepő a pályakezdő nemzedék esetén, Tolnai a nyolcvanas években visszatekintve is azt nyilatkozza erről az időszakról a *Rózsaszín flastrom* című, vajdasági írókat megszólaltató interjúkötetben: „A közvetlen előttünk lévő nemzedék, Fehér Ferenc költészete például egyfajta gátként állt előttünk, úgy éreztük, hogy ez a fajta költészet valahogy elzárja előttünk az utat, ezért robbantani próbáltuk."[30] Az irodalmi hagyomány felvállalása kapcsán pedig szintén keresetlenül fogalmaz, amikor azt mondja: „De a hagyományt egyrészt Csáth és Kosztolányi jelentette, másrészt a Szenteleky-féle couleur locale irodalma, amit, hogy jól értelmeztünk-e vagy sem, vitakérdés, de mindenesetre irritált az időben bennünket, és elvetettük."[31]

A couleur locale hagyományát, a kisebbségi tudat felvállalását, irodalmi artikulációját és az ezekre alapozott „vajdasági magyar irodalom" fogal-

[26] Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 36.

[27] Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 61–62.

[28] Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 70.

[29] Tolnai Ottó (1962. május 1.): Informatív jegyzetek. *Symposion,* 11.

[30] Tolnai Ottó – Pozsik László (1995): Rózsaszín flastrom. In Szajbély Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal.* Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék, 27.

[31] Tolnai Ottó – Pozsik László (1995): Rózsaszín flastrom. In Szajbély Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal.* Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék, 27.

mát elutasító gesztusok tétje úgyszintén a referenciális pontok kijelölése, a perspektíva definiálása, a nyitott látásmód manifesztációja. A retorikai gépezetet minduntalan ugyanazok az elemek működtetik, miként azt már megtapasztaltuk, ugyanaz a harcos frazeológia jellemzi a couleur locale-lal és a provincializmussal kapcsolatos beszédmódot, lévén ezek erősen összekapcsolódnak ebben a diskurzusban. Amikor tehát Bányai János 1962-ben *Pannon fúga* című írásában úgy fogalmaz, hogy „a tájromantika undok süllyesztőhídján megszűnik minden távlatba nézés",[32] a horizont radikális kitágításának generációs igényét juttatja kifejezésre. A két háború közti időszak íróival ellentétben az *Új Symposion* első nemzedéke számára nem a magyarországi és nem is a vajdasági magyar kisebbségi szociokulturális, irodalmi közeg számít referenciának, igaz, nekik is megvannak a vajdasági magyar közeg megváltoztatását célzó, utópisztikusnak ható, mozgalmi törekvéseik. Ők azonban egyértelműen a jugoszláv népek irodalmának kontextusában létező, autonóm magyar nyelvű irodalomban helyezik el magukat, ennek is köszönhetően a délszláv és világirodalmi hatások is erőteljesebben tetten érhetők munkásságukban. Hogy mennyire áthatotta mindez a pályakezdés időszakát, pontosan érzékelteti Thomka Beáta, mikor rámutat arra, hogy nem csak esztétikai vagy éppen kultúrpolitikai kérdésről van szó, sokkal inkább a konkrét életprogramként artikulálódó költői szerepről. „Hogy éppen a gerilla vált Tolnai egyik központi jelképévé és alteregójával egy időben, azt egy magatartás és helyzet szükségszerű következményének sejtem. Föllépésében, a vidékies, anakronisztikus irodalmi ízléssel, az ösztönző hatások elől elzárkózó kisebbségi kultúra téves önszemléletével való szembehelyezkedésében eleve eretnek pozíciót vállalt magára. Nemzedéke pontosan mérte föl, hogy a magyar kultúra és a jugoszláviai kultúrák közé ékelt kisebbségi irodalom egyetlen fönnmaradási esélye a nyitottság, az önálló értékrend és a határozott kritikai recepció kialakítása."[33]

A jugoszlavizmus kérdésköre nemcsak a mozgalom indulásakor kap fontos szerepet, hanem egészen Jugoszlávia felbomlásáig jelen van a térség irodalmát övező diskurzusban olyan legitimizációs védjegyként, mely mintegy az itt születő magyar nyelvű művek eredetiségét kívánja szavatolni, illetve az ország széthullását követően is tovább él mintegy negatív viszonyítási pontként. Benne összegződnek mindazon esztétikai dimenzión kívül álló hatások, kulturális, földrajzi, politikai jellegzetességek, melyek

[32] Bányai János (1962. január 1.): Pannon fúga. *Symposion*, 8.
[33] Thomka Beáta (1994): *Tolnai Ottó*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 31.

a korszak mértékadó vagy helyzetben lévő szakemberei szerint esztétikai distinkciót is eredményezve elkülönítik a jugoszláviai magyarnak nevezett irodalmat a többi magyarlakta terület irodalmától. Az írók és irodalomtörténészek számára mindez olyannyira axiomatikus kérdés, hogy még a kilencvenes években született, vajdasági folyóiratokban közölt kritikákban és tanulmányokban is gyakran találkozni az „irodalmunkban" szintagmával, mely minden esetben a „jugoszláviai" vagy „vajdasági" magyar irodalomra vonatkozik. A korábban katalizátorként funkcionáló, a nyitás, a tágasság érzetét keltő szemléletmód a végjátékban egyre inkább saját antitéziseként, a szűkösség, a provincializmus letéteményeseként hatott. A balkáni háborúk, a rohamos elvándorlás és elszegényedés következtében újfent egzisztenciális krízisbe kerülő közösség figyelmét önmagára irányítva, horizontját szűkítve ismét befelé fordult olyan történelmi kontextusban, melyben a magyar irodalom java részét – éppen ellenkezőleg – a megnyílás, a horizonttágulás, a kapcsolatteremtés jótékony hatásai érték.

Való igaz, már Szenteleky Kornél is tisztában volt vele, hogy a kultúraközi helyzet által meghatározott egymás mellett élésbe szükségképpen beletartozik a horvátok, a szerbek, a szlovének, a bunyevácok, a németek és mások élő jelenének, egymástól különböző tradíciójának, egymás iránti ellenérzésének vagy rokonszenvének megannyi érintkezési formája is. Szenteleky a *Vajdasági Írás* programadó *Elöljáró beszéd*ében a kisebbségi kulturális törekvések bemutatása mellett lap a legfontosabb feladatának a szerbhorvát kultúrával való kapcsolattartást jelöli meg. „Első kötelessége az, hogy a szerbhorvát kultúrával keressen szoros és megértő kapcsolatot. A megértés első feltétele a megismerés, s ezért a *Vajdasági Írás* ismertetni fogja a szerbhorvát kultúra értékeit."[34]

Az *Új Symposion* koncepciója azonban merőben más volt, a világháború előtti *Vajdasági Írás*sal vagy a világháború utáni *Híd*dal ellentétben szerepe nem szorítkozott a kultúrák közti közvetítésre. Az *Új Symposion* magától értetődően több kultúra szellemi metszéspontjában kívánt elhelyezkedni, ennek megfelelően a kultúraköziség hatása a szövegek minőségének, megformáltságának szintjén ennél a nemzedéknél jelentkezett először markánsan. Az angolszász beat, a nyugat-európai neoavantgárd szerzők mellett a délszláv kortársak, többek között Antun Šoljan, Ivan Slamnig, Aleksandar Tišma, Danilo Kiš, Radomir Konstantinović és Mihalić munkái is jelen-

[34] Szenteleky Kornél (1999): Elöljáró szavak. In uő: *Új életformák felé*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 197.

tős hatást gyakoroltak rájuk. „Elgondolkodtató, hogy minden előkészület és előzmény nélkül sor kerülhetett egy ilyen jelentős fordulatra. Ebben az időben a jugoszláviai szellemi élet a magyarországinál frissebbnek, nyitottabbnak, termékenyebbnek bizonyult. A nyugati eszmék és ízlésáramlatok, irányzatok és törekvések előbb hathatnak a szerb, horvát, szlovén kultúrára, s ennek közvetítésével az itteni magyar irodalomra is."[35]

Mint láthattuk, ez a nemzedék a valóságábrázolás, a kisebbségi helyzet artikulációja, a szépirodalom funkciója, önnön társadalmi kontextusuk megjelenítésének mikéntje, egyáltalán a szépirodalmi szöveg megformáltsága terén is erősen eltérő mintázatokat követett. „A *Symposion* első nemzedéke élesen szembefordult a couleur locale-os vajdasági irodalmi hagyományokkal, és olyan modern lírai és narratológiai szövegeket hozott létre (Domonkos István, Tolnai Ottó, Végel László stb.), amelyekhez hasonlókra Magyarországon még majd tíz évet kellett várni. A modern törekvéseknek helyet teremtő kalapácsos kritikái azonban nem csupán (és talán nem is elsősorban) az önmagáért való esztétikumot igyekeztek szolgálni. Céljuk inkább az volt, hogy az irodalmat használható eszközzé, szóakciós fegyverré alakítsák a jugoszláviai magyar nemzetiségi mentalitás (szellemiség, kultúra, irodalom) átformálása érdekében."[36] A tagadás és az affirmáció dichotóm gesztusából ugyan nem egységes színvonalú, de mindenképpen innovatív erejű irodalom nőtt ki, mely nem csak a korszak kontextusában bizonyult figyelemre méltónak. Ezzel együtt igazán izgalmas jelenség, hogy később ezek az alkotók mégis képesek párbeszédbe lépni a korábban elutasított hagyománnyal, szépirodalmi vagy a szépirodalom határán mozgó szövegeikben sajátos esztétikai koncepciójukat, horizontjuk tágasságát megőrizve, még ha olykor mozaikos formában is, de szociografikus igényességgel fordulni saját közegük felé. Annak kimutatása azonban további elemzést igényel, hogy végül paradox, mondhatnánk, ironikus módon az önmagát oppozicionáló generáció később a hagyomány termékenynek mutatkozó elutasítása után annak még termékenyebb transzformálásával milyen kreatív módon képes a helyi mikrokulturális, szociális és történeti elemeket ábrázolni, mondhatni: saját szabadabb perspektívájú, kreatívabb, szövegcentrikus, tágabb perspektívájú couleur locale koncepciójukat megteremteni. Avagy, miként a ***Rózsaszín flastrom*** interjúkötetben a pályakezdésre visszatekintő Tolnai fogalmaz a hagyományhoz való viszony

[35] Thomka Beáta (1994): *Tolnai Ottó.* Pozsony: Kalligram Kiadó, 12.

[36] Szajbély Mihály (1995): Modern Annales. In Szajbély Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal.* Szeged: JATE Szláv Filológiai Tanszék, 242.

változékonysága kapcsán: „Persze utána, ahogy költőként kezdtem olvasgatni, Szenteleky versein is elvégeztem a magam kis kutatásait, akkor valami mást fedeztem fel ismét, mint amit induláskor. [...] Fiatalkoromban, mikor irodalommal kezdtem foglalkozni, akkor irritált. Borzasztóan elítéltem, ez volt számomra a sár, a por, ez volt az a szinte közhely, ami ellen az írásaimat hangoltam. De valahogy utána hirtelen fölvállaltam ezt a sarat, ezt a port és Szentelekyt, és gondoltam, hogy ezt átengedem magamon, és megpróbálom egy magasabb szintre emelni."[37]

[37] Tolnai Ottó – Pozsik László (1995): Rózsaszín flastrom. In Szajbély Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal.* Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék, 27.

Vékás János

Szociográfia a Vajdaságban

Amióta a magyarok a Vajdaság mai területén kisebbségben élnek, a szociográfia mindig fontos szerepet játszott szellemi életükben. A kisebbségi lét beszűkült önmegvalósulási feltételei közepette, amikor nem állnak az önismeret szolgálatában jól ellátott tudományos kutatóintézetek, amikor a szellemi munkamegosztásban minden írástudónak többféle feladatot is el kell látnia, a szociográfia a maga rugalmas műfaji és módszertani határaival nagyon alkalmas az önismeret, a közösségi helyzet felmérésének és tudatosításának elmélyítésére.

Ugyanakkor a szociográfia iránti érdeklődés, az általa a közösségre kifejtett hatás mértékének és módjának tekintetében bizonyos időszakok markánsan elhatárolhatók.

A második világháború után két olyan időszak volt, amikor a szociográfia a szokottnál jelentősen nagyobb mértékben a vajdasági magyar értelmiség érdeklődésének középpontjában állt. Az első időszak 1966-tól 1972-ig, a második pedig 1995-től 2000-ig tartott.

A szociográfia gyors felvirágzásának, majd hirtelen hanyatlásának a két példáját elemezve igyekszünk következtetéseket levonni arról, hogy mi teszi, teheti szükségessé és lehetségessé a szociográfiai vizsgálódások kibontakozását, ezek tudnak-e változásokat előidézni a közösség állapotában, és mi okozza megtorpanásukat. Ugyanakkor azt a kérdést is feltesszük, hogy a szociográfia megjelenése szolgálhat-e valamiféle lakmuszként, jelezve a társadalom egészének és a kisebbségi közösségnek a mélyebb rétegeiben jelen levő vagy előre látható folyamatokat.

A HATVANAS ÉVEK

Amikor az 1950-es évek végén Tito „lazábbra vette a gyeplőt”, és mind a gazdaság, mind a kultúra terén enyhült a társadalom adminisztratív központi irányításának szigora, rögtön a felszínre törtek a jugoszláv állam létrejöttének módjából eredeztethető, addig a „forradalmi terror” által elnyomott ellentétek. A jövő megítélésének tekintetében is nagyok voltak

a különbségek. Az ország fejletlenebb köztársaságai a központi hatalom megerősítését szorgalmazták, hogy az a jövedelem újraelosztása által több pénzt juttasson nekik fejlődésük meggyorsítására, és utolérjék a fejlettebbeket. Ez volt az úgynevezett „leggyengébb láncszem stratégiája”. A fejlett köztársaságok viszont úgy érveltek, hogy a befektetett pénz náluk termeli a legtöbb új értéket, és a gazdasági növekedés felgyorsítása által aztán hatékonyabban lehet majd támogatni a fejletlenek felzárkózását, mint amikor – feneketlen kútba dobva – oda helyeznék ki, ahol nincsenek meg a növekedés alapvető feltételei sem. Ez volt „a mozdony húzóerejének stratégiája”. A két modell ideológiai megnyilvánulásai mögött az etatista tervgazdálkodás, illetve a parlamentáris piacgazdaság tendenciái álltak.

Az ellentétek a legfelsőbb politikai vezetésben is megmutatkoztak, és Tito 1962-ben a JKSZ KB végrehajtó bizottságának ülésén kifakadt: „Az ember azt kérdezi, képes-e még egyáltalán ez az ország fennmaradni. [...] Azt akartam, hogy megszerveződjünk a válság ellen. Valójában pedig mi vagyunk a válság.”[1]

Négy évvel később, miután a piacgazdaság bevezetését célzó gazdasági reform második nekifutásra is megbukott, Tito félretette a szerb Aleksandar Rankovićot, az unitarista koncepció megtestesítőjét, és a szlovén Edvard Kardeljre bízta az ország konföderalizálásának előkészítését.

Ennek a folyamatnak a része volt a két szerbiai tartomány, Koszovó és a Vajdaság önállóságának olyan fokú kiszélesítése, hogy a föderáció konstitutív elemeivé váltak, önálló küldöttséggel rendelkezve a szövetségi képviselőházban és saját taggal az államelnökségben. A tartományok önállóságát többek között népességük többnemzetiségű jellegével és a nemzeti egyenjogúság feltételei kiteljesítésének szükségletével is indokolták. Kibővült a kisebbségi intézményrendszer, szabadabban értelmezték a nemzeti alapú vertikális szerveződés addig szigorú tilalmát, új, részben alulról szerveződő, tagsággal is rendelkező szervezetek jöttek létre, a kisebbségeket a Belgráddal szembeni autonómiatörekvések mellé állítva.

A szerbiai kisebbségek, különösen pedig a két legnagyobb létszámú, az albán és a magyar kisebbség értelmisége egy részének körében is megkezdődött a gondolkodás arról, hogy milyen magatartást célszerű tanúsítani az új körülmények között. Ezzel együtt pedig mind szükségesebbé vált a kisebbségi közösség helyzetének, életviszonyainak, a benne és körülötte zajló folyamatoknak a jobb megismerése, megbízhatóbb dokumentálása is.

[1] Idézi Dušan Bilandžić (1999): *Hrvatska moderna povijest.* Zagreb: Golden marketing, 405.

Ilyen körülmények között hirdette meg a *Híd* szerkesztősége szociológiai-szociográfiai pályázatát.[2]

A felhívás szerint a „pezsgő és változatos irodalmi tevékenység mellett észrevehető a szerves és harmonikus szellemi élet megannyi fontos vetületének – a társadalmi vizsgálatok, szociológiai felmérések, történelmi kutatások, etnográfia, nyelvtudomány stb. – szinte teljes elhanyagolása, lemaradása, elsorvadása, illetve, hogy igazságosak legyünk: meg sem születése. Ez a hiány annál inkább érezhető a mai adottságokban, amikor az országosan kibontakozó társadalmi reform, az önigazgató társadalom kialakításának igénye, az ebből eredő teljes nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság új formáinak és tartalmainak keresése nálunk is számtalan új kérdést vet fel, sok új igényt támaszt, melyeknek felismerése, értékelése és végső soron kielégítése csupán ránk vár. Elsősorban ezt a helyzetfelmérést, tény- és adatgyűjtést, szükségletek és lehetőségek, mulasztások és igények lajstromba vételét, vagy legalábbis e feladat írói, publicisztikai részét kívánja előmozdítani a HÍD szerkesztősége, amikor pályázatot ír ki szociológiai-szociográfiai tanulmányok, felmérések, riportok, naplók, helyzetjelentések stb. írására."[3]

A Kovács-Ács Károly, Bori Imre, Major Nándor és Vukovics Géza alkotta bírálóbizottságnak a *Híd* 1969. januári számában közzétett jelentése[4] szerint a hat beérkezett pályamű közül a bizottság kettőt talált díjazásra érdemesnek: az első díjat Biacsi Antalnak ítélte oda Ez a halál nem magánügy[5] című szociológiai tanulmányáért, a másodikat pedig Gerold Lászlónak Hatvan magyartanár[6] című munkájáért. Emellett közlésre javasolta még Mirnics Károlynak A vajdasági magyarság szellemi életének intézményes meghatározói[7] című szociológiai tanulmányát, és felhívta a könyvkiadó figyelmét a Tőke István által összeállított Mosolygó Tisza mente[8] című „érdekes és alapos kultúrhistóriai, illetve néprajzi gyűjteményre, amelyet a maga nemében hézagpótló munkának talál, de nem illeszthet be a szociológiai-szociográfiai pályázat propozícióiba".[9]

[2] Pályázati felhívás. *Híd,* 1968, 3, 385; Pályázati felhívás. *Magyar Szó,* 1968. április 17., 8.

[3] Uo.

[4] A Híd pályázatának eredménye. *Híd,* 1969, 1, 4.

[5] Biacsi Antal (1969): Ez a halál nem magánügy. Öngyilkosságok Szabadkán. *Híd,* 3, melléklet.

[6] Gerold László (1969): Hatvan magyartanár (Művelődés-szociográfiai pillanatfelvétel). *Híd,* 4, melléklet.

[7] Mirnics Károly (1969): Szellemi életünk intézményes meghatározói (A kulturális értékek keveredése és kiegyenlítődése). *Híd,* 7–8, 887–909.

[8] Tőke István (1970): Mosolygó Tisza mente. *Híd,* 1, melléklet.

[9] A Híd pályázatának eredménye. *Híd,* 1969, 1, 4.

Tanulságos vita bontakozott ki Gerold László dolgozata kapcsán, amely a vajdasági magyartanárok körében végzett ankét eredményeit összegezte és értékelte. Gerold a Vajdaság elemi és középiskoláiban tanító 150 magyartanár közül 60-nak küldte el 50 kérdésből álló kérdőívét, amelyet 21-en töltötték ki részben vagy egészben, és küldtek vissza neki.

Mi vezérelte Gerold Lászlót a témaválasztásban?

Mint bevezetőjében megfogalmazta: „Szándékom: a pangó, aggasztó kulturális állapotok, a művészetek és a közönség – eltávolodó – kapcsolatának oksági vizsgálata."[10]

Úgy értelmezte, hogy az értelmiségi elit „pezsgő és változatos irodalmi tevékenysége" által létrehozott művek nem jutnak el kellő mértékben a „fogyasztókhoz", s hogy ebben a magyartanároknak van döntő szerepük. A kiküldött kérdőívhez mellékelt körlevélben megfogalmazta: „Úgy tartom ugyanis, hogy a művészetek–közönség viszonyban a tanárnak, kivált pedig az irodalomtanárnak igen jelentős szerep és feladat jut. A tanár munkaköre és kétirányú kapcsolata miatt közvetítő ebben a viszonyban. Mind a művészetekhez, mind pedig a közönséghez szoros szálakkal kötődik. Közvetítő és ízlésformáló szerepe van. Ezért gondoltam, hogy a művészetek–»fogyasztók« viszonyt a magyartanáron, a legfontosabb közvetítőn keresztül lenne a legcélszerűbb megközelíteni."[11]

Az összefoglalóban pedig, amikor summázni igyekezett, hogy „miben és milyen mértékben jut kifejezésre a magyartanároknak a bevezetőben említett sajátos szerepük, helyük, hogy közvetítsenek a művészetek és »fogyasztói« között, s, önmagukon átszűrve az újabb és újabb szellemi javakat, formálják környezetüket, vagy esetleg miért nem tudják küldetésüket maradéktalanul teljesíteni",[12] ilyen megállapítások szerepeltek: „a tanárok bizony sok helyen érdektelenek, passzívak, visszahúzódnak, hiányzik belőlük az alkotó szellem, önképzésük nem kielégítő – lemaradnak a fejlődésben, szerepük leszűkül, befelé fordulnak";[13] „az értelmiség – falun, városon egyaránt – szakbarbár, anyagias, még ha jól szituált is, és közönyös a kultúra iránt".[14] Megjegyezte ugyan: „bármennyire is igaz lehetne – és igaz is – mindez, ha elfelejtenénk mellőlük a környezet, a háttér, az »objektív valóság«, az erkölcsi és anyagi »támogatás« jelentőségét, akkor következtetéseink egyoldalúak, meglátásaink

[10] Gerold László (1969): Hatvan magyartanár (Művelődés-szociográfiai pillanatfelvétel). *Híd,* 4, melléklet, 3.

[11] Uo. 40.

[12] Uo. 37.

[13] Uo. 37.

[14] Uo. 37.

csak részigazságok lennének." De mindjárt hozzátette: „sok esetben mégis éppen a magyar szakos tanárokon múlik, ha több nem, legalább önértéküket meghatározó és növelő önképzésük."[15] Összefoglalóját pedig így fejezte be: „A szociográfiákról azt tartják, hogy leginkább nem azok olvassák, akikről íródtak. Pedig dolgozatomat éppen azoknak szántam, akikről írtam."[16]

A tanárok közül a legszókimondóbban Tőke István zentai magyartanár válaszolt: „A tanári idealizmuson sokan még ma sem azt értik, amit tulajdonképpen kellene: hogy ti. hivatásunkat igyekezzünk legjobb tudásunk szerint betölteni, hogy életünket szenteljük a nevelésnek, hanem azt, hogy anyagiakról soha ne beszéljünk, anyagi érdekeink megvédésére ne tegyünk soha lépéseket. S ezt olyanok mondják, akik a tanári fizetés többszörösét kapják borítékban a hónap végén, s akik között – sajnos – akadnak szellemi janicsárok is: volt pedagógusok, kik a magasabb polcra hágva, a magasabb érvényesülés kedvéért már régen hátat fordítottak nemcsak a »hivatásnak«, – a pedagógusréteg hivatalos érdekvédelmének is, s már nem tudnak velünk azonos hullámhosszon sem beszélni".[17]

A vita még évekig eltartott, és jóval tanulságosabb volt, mint az azt kiváltó dolgozat: rámutatott azokra a társadalomszerkezeti problémákra, amelyek 1961-ben[18] kezdődtek, amikor a jugoszláv politikai elit elégedetlen volt a magyar kisebbségi kulturális vezetőkkel, mert túlságosan polgári értelemben fogták fel a nemzeti hovatartozást. Helyettük mesterségesen új értelmiségi nemzedéket akart létrehozni, amely majd átneveli a vajdasági magyarokat a jugoszlávság szellemében.[19]

[15] Uo. 38.

[16] Uo. 39.

[17] Tőke István (1969): Hatvan magyartanár. Jegyzetek egy szociográfiai felmérés ürügyén. *Híd*, 11–12, 1262.

[18] „1961. november 9-én a Forum Kiadói Tanácsa (Nagy József elnök, Zsáki József, dr. Gyetvai Károly, Kelemen Mátyás, Argyelán István, B. Szabó György, Dévics Imre, Olajos Mihály, Nenad Savić, Farkas Nándor, Vébel Lajos) a Forum irodalompolitikájáról tárgyalva megállapította, hogy »elavult keretek kötik gúzsba új utakra kívánkozó irodalmi életünket«, és támogatta azt a törekvést, hogy »az egyes publikációk köré tömörülő, hasonló irodalmi nézeteket valló írók teljes mértékben élvezhessék a közvetlen demokráciával együtt járó autonómiát irodalmi ügyeik intézésében«. Az ott kialakított álláspontok eredményeként már a következő hónapban, 1961. december 3-án elindult a Magyar Szó melléklete, a Kilátó, amely eleinte az akkor 58.000 példányban megjelenő vasárnapi lapban jelent meg, és az Ifjúság művészeti és kritikai melléklete, a Symposion, amely hamarosan átalakult folyóirattá." (Kalapis Zoltán [1988]: A Magyar Szó évei, évtizedei. In *A Magyar Szó 1989. évi Naptára*. Újvidék, 120.)

[19] Erről bővebben lásd Major Nándor (2010): Kényszerhelyzetben árnyalatokért. *Híd*, 11, 76–85.

Közben a Forum Kiadói Tanácsa által 1971. február 12-én meghirdetett újabb szociográfiai pályázat hozadéka már jóval gazdagabb volt. A *Híd* 1971. májusi száma erről így számolt be: „A terv az volt, hogy tíz-egynéhány, ilyen jellegű munkák iránt érdeklődést mutató író, publicista, szociológus stb. számára konkrét feladatot jelölünk ki, illetve megbeszéljük velük egy-egy falu vagy faluhoz kötődő téma irodalmi-publicisztikai feldolgozásának módját (riport, riportsorozat, tanulmány, ankét, portré, monográfia stb. formájában), s a konkrét feladatvállalást szerződésben rögzítjük (előleg, útiköltségek, határidő, terjedelem és egyéb feltételek feltüntetésével). A szerző előlegként 1000 dinárt kap, s ezt az összeget nem kell visszafizetnie, ha művét a közösen megállapított határidőig és terjedelemben átadja. A pályázat terve helyet kapott a Tartományi Művelődési Közösség különalapjából pénzelt irodalmi pályázatok idei keretében, s így a Fórum Könyvkiadó történelmi regényre és kritikai kötetre kiírt pályázatával együtt hirdettük meg. A visszhang várakozáson felüli volt: a kitűzött határidőig (május 15-éig) összesen 38 szerző jelentette be részvételi szándékát s a témát, amivel foglalkozni kíván. Mivel a rendelkezésre álló pénzkeret, sajnos, csak legfeljebb 15 mű megrendelését tette lehetővé, a szerkesztő bizottságra nehéz feladat hárult: egész sor érdekesnek és értékesnek ígérkező tervezet szerzői közül kellett kiválasztania azt a tizenötöt, akikkel végül is szerződést kötött, s akiknek szociográfiai munkái ez év őszétől kezdődően folyamatosan megjelennek majd a *Híd*ban. A szerkesztő bizottságot döntésében az vezérelte, hogy ezúttal a megjelölt témakör és vizsgálati módszer – a mai vajdasági (magyar) falu szociográfiai kutatása – szempontjainak leginkább megfelelő tervezeteket válassza ki, a többi érdeklődőt pedig – akár bejelentett témájával, akár más munkáival – a pályázattól függetlenül igyekezzék munkatársul megnyerni a *Híd* számára. Az alábbiakban felsoroljuk azokat a munkákat, amelyeknek megírására a szerkesztőség szerződést kötött és több mint egy éven át hónapról hónapra közölni kíván a *Híd*ban: 1) Biacsi Antal: Menekülés faluról (Csernyei felmérés); 2) Bóka Ferenc: Gunarasi sor; 3) Brasnyó István: Közép-bácskai tanyavilág; 4) Burány Nándor: Egy parasztcsalád története; 5) Gerold László: Falusi tanítók egy évvel ezelőtt és ma; 6) Hatala Zoltán: Régi és új falu (Bajsa–Pannónia); 7) Hornyik György: Temerini ingázók; 8) Korponai Ibolya: Erkölcsi fogalmak értelmezése egy falusi iskolában (Csantavér); 9) Németh István: Egy földműves portréja; 10) Petkovics Kálmán: Egy tanya keresztmetszete; 11) Rehák László – Dávid András: Két bánáti iskolaközpont gyakorlata; 12) Torok Csaba: Gyökerek és vonzások (Moravicai pillanatfelvétel); 13) Vajda Zsuzsa: Egy generáció

tíz éve (Feketics); 14) VICSEK KÁROLY: A TV falun (Tótfalu–Székelykeve); 15) VLAOVICS JÓZSEF: Családom Németországban (Ludasi ankét)."[20]

A másik vajdasági magyar folyóirat, az *Új Symposion* szintén a szociográfia felé fordult: 56. (1969. decemberi) száma közölte Ágoston András és Gerold László 1969. november 12-én keltezett felhívását: „Az Új Symposion szerkesztősége szükségesnek tartja a jugoszláviai magyar szellemi élet helyzetfelmérését, a múlt számbavételét, és a jelennel való szembenézést, a hagyományok ápolását, illetve felfedezését, és az újabb törekvések, próbálkozások eredményeinek, fogyatékosságainak mint kulturális, művelődési viszonyaink bázisának feltérképezését. A vállalt feladat sikeres elvégzéséhez szociográfiai-szociológiai csoportot kívánunk alakítani. [...] a legsürgősebben felmérésre váró feladatként a következő tárgyköröket jelöli meg: – a kultúra a községi (helyi) költségvetésben; – a jugoszláviai magyar értelmiség élete, szerepe, tekintélye, érdeklődési köre. [...]"[21]

Az országos hatalmi csúcsban lezajlott folyamatok, a konföderatív berendezkedés híveinek győzelme, hatalmuk stabilizálása, a demokratizálódási folyamatok visszametszése nyomán bekövetkezett visszarendeződés nyomán azonban vége szakadt a valóság megismerését célzó szociográfiai-szociológiai vizsgálódásoknak kedvező időszaknak is. A hidegpróba évei következtek, folyóiratok betiltásával, riportkönyvek bezúzásával, a szerkesztőségek belső cenzúrájának a túlélés érdekére hivatkozó felerősödésével. Miután 1971 novemberében betiltották az *Új Symposion* 77., majd 76. számát is, a folyóirat szerkesztősége által az 1971. januári, 60. számban meghirdetett, a *Symposion*-mozgalom társadalmi szerepéről írott tanulmányokra vonatkozó pályázat eredményét ki sem hirdették.

AZ EZREDFORDULÓ

A szociográfia műfaja legközelebb az ezredfordulót megelőző években, 1995 és 2000 között vált ismét a vajdasági magyar közgondolkodás egyik központi kategóriájává.

A vajdasági magyar elit a polgárháború megindulásával teljes bénaságba zuhant. Korábban nem tudták elképzelni, hogy történhet bármi, ami elit pozíciójukat megkérdőjelezi. Nagyjából öt év kellett ahhoz, hogy rádöbbenjenek, nem átmeneti időszakról van szó, amikor egy kis háború, a szerbek meg a horvátok közötti kis csatározás után a háborús bűnösöket majd elítélik, ők pedig visszafoglalják az őket megillető pozíciójukat, hanem hogy valaminek vége van. És ismét Bori Imre volt az, aki a legvilágosabban fogalmazott: „Nekünk most talán azon kellene gondolkodnunk, hogyan tudnánk itt valamiféle tőkét összpontosítani kulturális életünk támogatására. Azt hiszem, teljes a tanácstalanság. Nem tudni, hol van a tőke, amely a magyar kultúrával össze tudna fonódni, ha megtaláljuk, megoldottuk minden kulturális és művelődési kérdésünket."[22] 1995-től két éven át minden héten írt egy-egy jegyzetet a *Magyar Szó* című napilapba Szociográfiák nyomában címmel (ezek az írások 1997-ben kötetben is megjelentek), végigtekintve az addigi szociográfiai irodalmat és kezdeményezéseket, majd a 43. Kanizsai Írótábor alkalmával javasolta egy szociográfiai műhely megalakítását. A szervezési feladatokra Papp Györgyöt, a kanizsai Cnesa Művelődési Központ vezetőjét kérte fel.[23]

Az 1996 márciusában megalakuló Szociográfiai Műhely évente két összejövetelt tartott – egyet tavasszal, egyet pedig ősszel –, amelyet összekapcsolt az írótáborozással. Az első években a tagok figyelme a Kanizsa melletti Adorjánra összpontosult, ott folytatott kutatásaik eredményét az *Adryantól Adorjánig* című kötetben foglalták össze.

A későbbi években kibővült a Szociográfiai Műhely tanácskozásainak témaköre, már-már túllépve a szociográfia fogalomkörének határain is, ugyanakkor mindinkább elvesztette azt a céltudatos összpontosítottságát, amelyet kívánalomként Bori Imre kezdeményező tanulmányában felvázolt és felvállalt, mármint hogy „a szociográfia az egyetlen olyan irodalmi műfaj, amely a legközvetlenebbül is a legidőszerűbb politikai tevékenység szolgálatába állítható". A fél évszázadon át a legbefolyásosabb vajdasági magyar kultúrpolitikus azt akarta ezzel üzenni, hogy a politikára politikával kell válaszolni. Ezt a mondatot leírni szentségtörés volt, mert negyed évszázadig az volt a domináns kulturális ideológia, hogy egyedül a műközpontú irodalomelemzésnek van létjogosultsága, nem pedig társadalmi kontextusban is szemlélni a művet.

„Nekünk a valóság ismeretére van szükségünk, hiszen a valóságról csak sejtelmeink vannak, találgatásokra szorítkozunk. Az ilyen típusú ismeretek és információk azonban nem teszik lehetővé, hogy reálisan mérjük fel

[20] Közlemény a Híd szociográfiai pályázatáról. *Híd,* 1971, 5, 639–640.

[21] ÁGOSTON ANDRÁS – GEROLD LÁSZLÓ (1969. december): Szociográfia. – *Új Symposion,* 56. sz., 27.

[22] P. KECZELI KLÁRA (1993. március 7.): Egységünk az értékek tiszteletében volt egység. Beszélgetés dr. Bori Imrével A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című könyve megjelenésének alkalmából. *Magyar Szó,* 12.

[23] TÓTH GLEMBA KLÁRA (2015): Volt egyszer egy Szociográfiai Műhely Vajdaságban. *Híd,* 1, 43–55.

lehetőségeinket is, teendőinket is egyénenként és közösségként egyaránt. [...] Azért kell ma a szociográfia, mert a megismerő igényeknek ez az egyetlen számunkra elérhető lehetősége, hiszen a tudományos megismerés e pillanatban lehetetlen, sem mód, sem ember nincs hozzá!" – írta.[24]

A magyar nyelvi korpuszépítő tevékenység, amely a 2000-es évek közepén a műhelytagok tevékenységének középpontjába került, már kevésbé mondható ilyennek.

A szociográfiai műhely munkájának megszűnéséhez nyilván az is hozzájárult, hogy 2004-ben elhunyt Bori Imre, majd 2009-ben Papp György is. De annak összetettebb okai lehetnek, hogy ezt követően sem született hasonló kezdeményezés.

A vajdasági magyar elit legtöbb tagjának a valóságismeret tekintetében nem volt hiányérzete, a politikára vonatkozó megjegyzést pedig elengedte a füle mellett. Mint Gulyás József szabadkai költő egy interjúban megfogalmazta, a kulturális és politikai csúcspozíciókat egyaránt betöltő elit tagjai hozzászoktak ahhoz, hogy bizonyos műveket évtizedeken át „esztétikai szempontból bírálnak, de politikai okokból nem közölnek", és fenn akarták tartani magukról a politikai szeplőtelenség látszatát. Miután azonban a vajdasági magyar szellemi élet minden releváns intézménye és erőforrása továbbra is az irányításuk alatt állt, a szociográfiai műhelynek nem volt nagy kifutása, tevékenysége inkább csak a néprajzi szociográfia szükséges, ám nem elégséges területére korlátozódott.

Amíg a hatvanas évek végén valóban egy nagy átrendeződés következett be, és jól látták az emberek, hogy itt a valóság megismerésére van szükség, mert az új helyzetben kell valami újat kitalálni, Bori Imre utóbbi kezdeményezésének nem volt visszhangja, mert kiderült, hogy csalóka volt a remény. Igazából nem volt olyan körülmény, amely a kisebbségi közösség mozgásterét kibővítette volna. És az, hogy még mindig nincs markáns szociográfia a Vajdaságban, lakmuszpapírként mutatja, hogy az ilyen körülményre, ha nem is úgy, mint Godot-ra, de továbbra is várni kell, és remélni, hogy a nemzedékcserével ismét az irodalom nyújtja majd a jelen társadalmi problémái iránt érzékeny szociográfia számára a termékeny táptalajt.

(2017. március 4.)

[24] Bori Imre (1997): *Szociográfiák nyomában.* Újvidék: Forum, 10.

TÁJ • EMBER • TÁRSADALOM

1937–2017

NYOLC ÉVTIZED SZOCIOGRÁFIA

A „Szociográfia: Kárpát-medencei körkép" konferencia alkalmából megrendezett kiállítás anyaga

2017. március 3–5., Budapest Corvinus Egyetem
kurátor: Tamáska Máté

„Vajon akad-e olyan családi könyvespolc, amelyen ott sorakozik a Magyarország felfedezése sorozat mind a félszáznál több szociográfiai kötete?" – teszi fel a kérdést Pünkösti Árpád, egykori szerző, szerkesztő. S vajon van-e olyan értelmiségi család, akinél egyetlen egy kötet sincs meg? A Magyarország felfedezése sorozat nyolc évtizede a magyar könyvkiadás szociográfiája is egyben.

1937-ben indult útjára a kezdeményezés, melynek célja Magyarország leírása volt. Noha csak három kötetre futotta a lendület, ez a három kötet mérföldkőnek számít nem csupán a szociográfia, de általában a magyar társadalomtudomány történetében.

Évtizedekkel később, 1970-ben indult útjára a második sorozat. A rendszerváltásig évente két-három könyv is napvilágot látott, elegáns vászon keménykötéssel, szociofotó melléklettel, ma már elképzelhetetlenül magas, tízezres példányszámokkal. Ennek köszönhető, hogy a sorozat akkori kötetei ma is kaphatóak.

Nehezebb a dolgunk, ha a rendszerváltás utáni címeket keressük, hiszen a példányszámok gazdaságosan alacsonyak lettek. A kötés is egyszerűsödött, eltűntek a szociofotó mellékletek.

Kiállításunkban a főszereplők maguk a könyvek, illetve azok borítói. Remélve ugyanakkor, hogy a szociográfiának nem csak nézői, de olvasói is vannak, rövid fülszöveggel és egy-egy jellemző részlettel is kiegészítettük azokat.

Körképünket Kárpát-medencei írásokkal zárjuk, amelyeket ugyanaz a társadalmi önismereti igény szült, mint a Magyarország felfedezése sorozatot.

1937

Tudományos áttekintéssel, szubjektív vélemény és megítélés nélkül beszél a szerző a nagybirtok anyagi és morális nyomásáról, az életképtelen kisbirtokok lassú szétporladásáról...

Félig városi munkások, félig paraszti sorban élők, vagy országot járó summások e vidék fiai, de közös jellemzőjük a paraszt-világképtől való menekülés.

Ezzel pedig, a parasztosztályból való kiszakadással, együtt jár a paraszti életforma és szemléleti mód elvetése.

„Még parasztok"

A táj élete olyan volt mindig, mint az átmeneti vidékeké. Innen nem indult semmi esemény az ország sorsának megfordítására, nem fújtak dühös szelek a hegyek közül, ennek a vidéknek a népe alig vett részt bármiféle megmozdulásban.

Itt semmi sem kezdődött sem régen, sem a közelmúltban, itt nem estek hősi nagy erőfeszítések, hogy mást csikarjanak ki a földből, mint azt, amit adni szokott. A történelem itt mindig inkább csak zajlott, mint készült.

(8. o.)

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

FÉJA GÉZA
VIHARSAROK

AZ ALSÓ TISZAVIDÉK FÖLDJE ÉS NÉPE

A T H E N A E U M

1937

A szerző legismertebb és legtöbb vihart kiváltó könyve. Három megye, Békés, Csongrád és Csanád történelmi múltja, népének sorsa tűnik elénk az 1930-as évekből.

E könyv alapján nyerte el ez a terület a megbecsülést sugalló „viharsarok" elnevezést.

Egy elsüllyedt világ dokumentuma ez a munka. Nemcsak e tájra, erre a három megyére, hanem az egész országra és annak népére is vonatkozott, mert közös volt a sorsuk.

„A néma társadalom"

Csabacsüd tervrajza s elrendeződése mintaszerű: széles, nagy fásított uccák, a házak körül szépen fejlődő kertek s maguk a lakások is messze a »reformátlag« fölé emelkednek.

Nincsenek ablaktalan odúk s földpadlós tbc-melegágyak. A lakások berendezése polgárias és célszerű, a falu szociális állapota az átlaghoz mérten megnyugtató. Az évi adó befolyik, csupán a föld- s háztörlesztéseket nem tudják fizetni.

(100. o.)

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

ERDEI FERENC
FUTÓHOMOK

A DUNA-TISZAKÖZ FÖLDJE ÉS NÉPE

A T H E N A E U M

1937

A Futóhomokban Erdei Ferenc a Duna - Tisza közének egykoriviszonyait, táját, népét, gazdasági, társadalmi, kulturális adottságait tárja fel területegységenként és települések szerint.

A falukutató Erdei a ‚Futóhomok' révén vált ismertté Magyarországon.

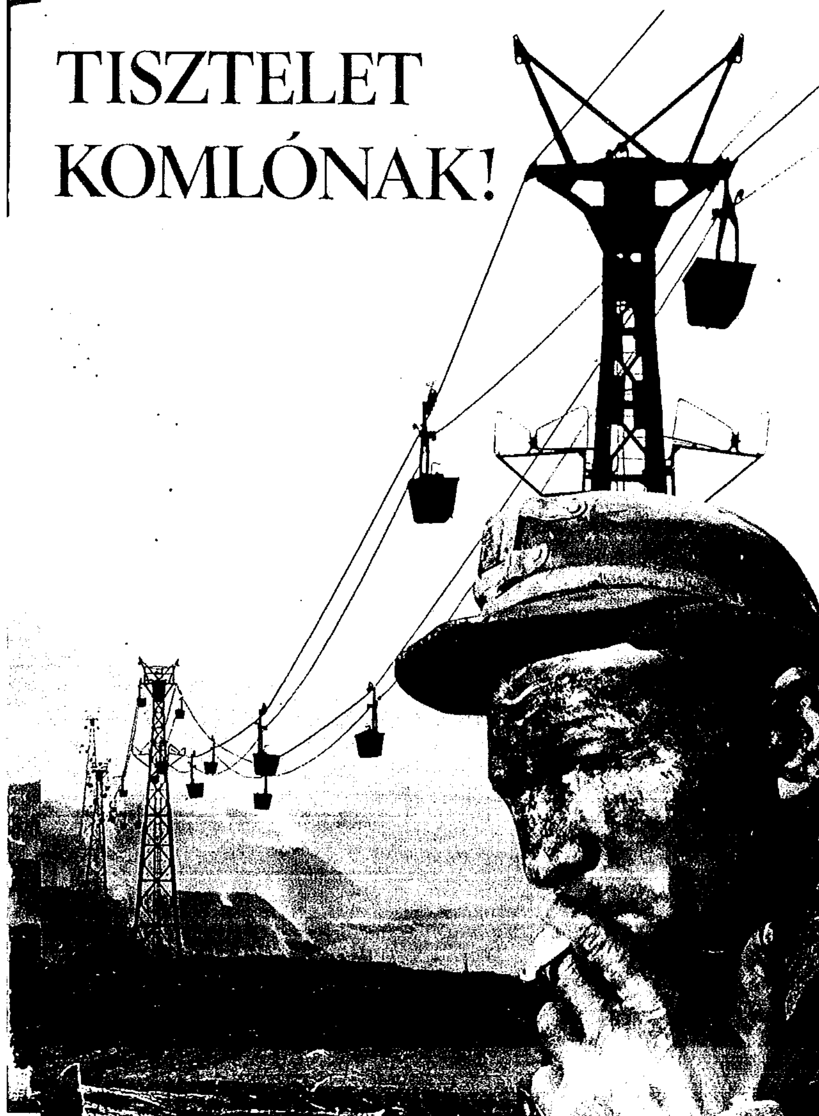
1957-ben, a könyv harmadik kiadásához írt előszavában Erdei újraértékeli a Futóhomok megállapításait; mérlegeli valóságábrázolása hitelességét.

„Települések és szállások"

Ha egy falut, szétszórnak a saját határán olyképpen, hogykinek-kinek háza és gazdasági udvara sajátföldjén álljon, akkorkeletkezik a nyugati fajtájú tanya. Ami azt jelenti, hogy nemtanya az ilyen hely, hanem továbbra is falusi ház, csak éppentávol esett a többitől;

Egyetlen, örökös otthona a benne lakónak, születik és meghal benne s váraképpen ékesíti, csinosítja.

(33. o.)

1971

Közel húsz esztendeje kezdte írni Moldova György könyvét, amelynek ugyan szorosan vett tárgya a komlói szénbányászat története, de többről van szó.

A magyar szénbányászat egészének neuralgikus pontjait tapintotta ki Moldova akkor, s ma már tudjuk, látva a bányászat helyzetét, milyen profetikus megállapításai voltak, sajnos.

A kép, amelyet felvázolt, több mint lehangoló, gazdasági és politikai perspektíváit tekintve pedig figyelmeztető.

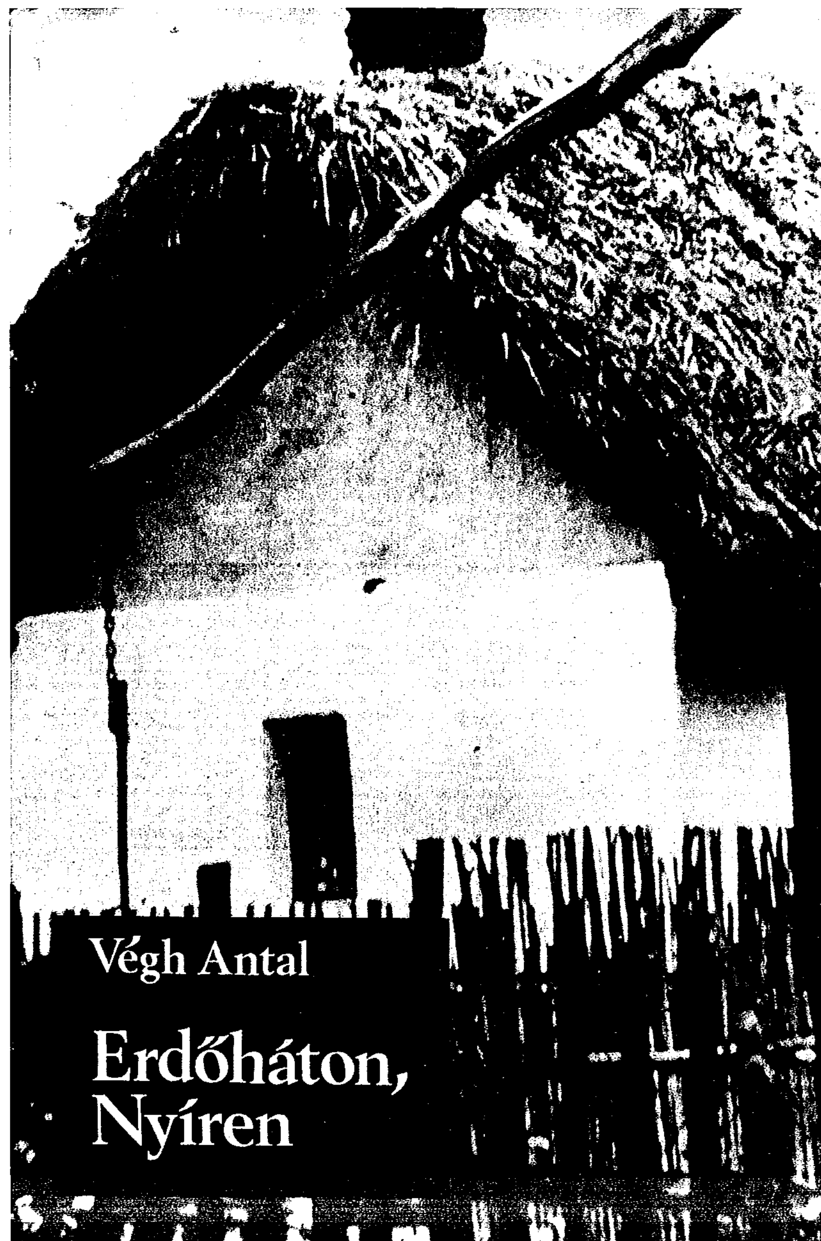
„És ha nem lesz bánya?"

A második szinten egy lengyel széngyalu dolgozik, állítólag többet áll, mint megy, nekem szerencsém van, működés közben láthatom.

Bekapcsolják a motort, a gyalu megindul, és belemar a szénfalba, a fényes, kemény szén megdől, mint az aláásott homokfal, szinte hullámokat vetve kavarog, ahogy a gyalu rátereli a kaparóra.

Azt hittem, csak engem ragad magával a gyalu munkája, de látom, hogy a bányászok ugyanúgy bámulják, még hosszú hónapok után is hitetlenkedve.

(114. o.)

1972

A Szamos, a Felső-Tisza és a Túr által közrefogott Erdőhát szinte az ország élő múzeuma. A középkor tárgyi emlékei - halászok, pásztorok, földművelők ősi szerszámai - itt kézen forognak még.

S mintha különböző évszázadok emberei élnének együtt: a sokáig terméketlennek vélt homokos-lápos talajon jól jövedelmező almáskertek virulnak, szomszédságában azonban a nomád életmód maradványai láthatók, s néhol az elmaradottság ijesztő képei kísértenek.

Ez a táj volt Végh Antal fölnevelő dajkája.

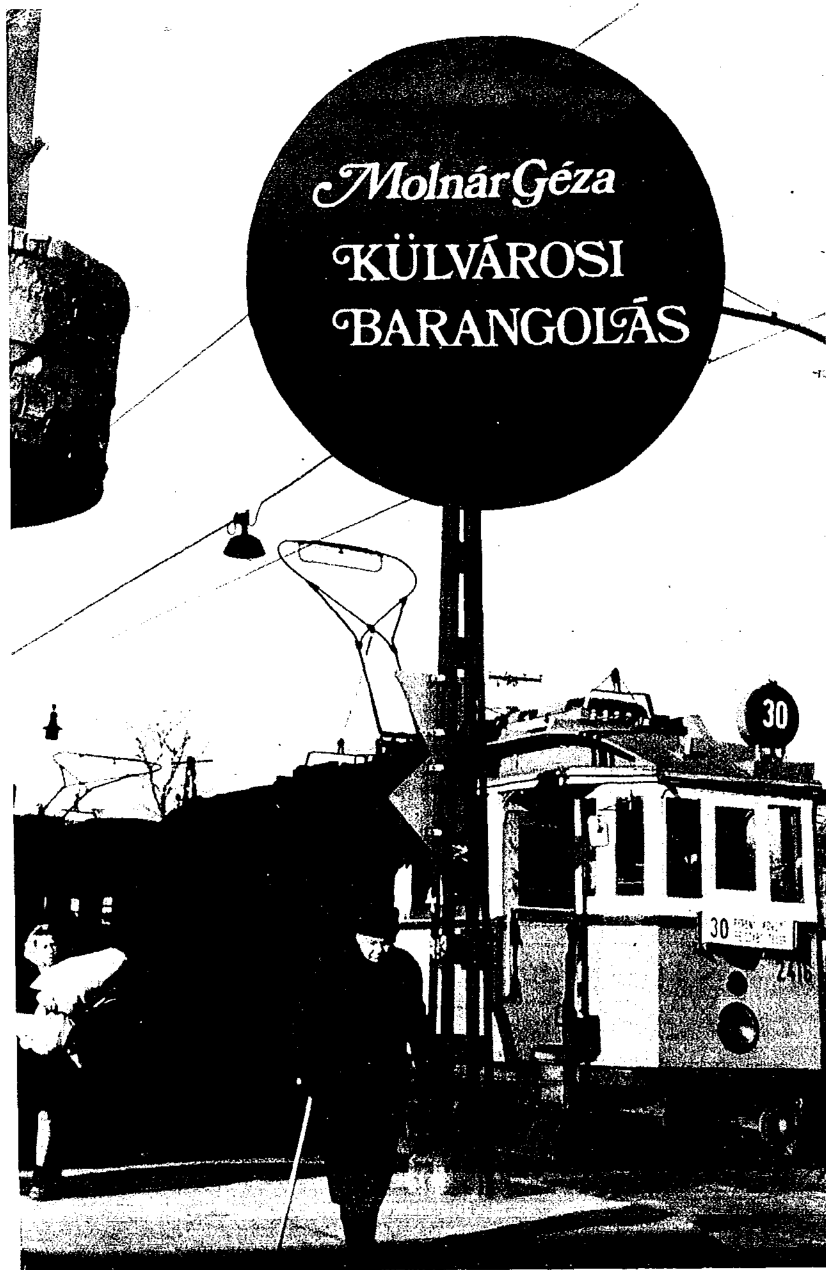
„Állóvíz"

Az ország 19. megyéje Szabolcs-Szatmár. Úgy is mondják az ország utolsó megyéje. 1920-ban az országnak harminc községét tartották számon, ahol a lakosság többsége analfabéta. Ebből a harmincból Szabolcsra tizenöt jutott.

1969-ben a megyébe 34 új diplomás orvos érkezett. És a statisztikai adatok szerint eltávozott 48 orvos! Szabolcs-Szatmár lakosságának 1,7 százaléka végzett egyetemet, főiskolát. Ebben is az utolsók vagyunk.

Az egy lakosra jutó beruházás nálunk 2540 forint évente. Komárom megyében például 6467 forint!

(15–16. o.)

1974

Ez a kötet, melyet az olvasó most kezében tart, Budapest egyik külvárosáról, Pesterzsébetről szól.

Tizenkét éves koromtól máig visszajáróan élem lakosságának gondjait és örömeit, aggodalmait és keserveit, kifosztottságát és újjászületését, reményeit s vágyakozásait.

Leginkább munkásokról beszélek, nemcsak a vallomás, de a felfedezés és bizonyítás szándékával is, idealizálás és hősi mítoszok nélkül.

„A monotípia varázsa"

Erzsébet is, Palota is külváros volt, végső summázatában a különbségek csak árnyalatokban jelentkeztek. A gyermek számára azonban az árnyalatok rendkívül fontosak. Ha a rákospalotai éveimet idézem, az utca salakporára gondolok. De ezen a salakporon esőben is elmentek a stráfkocsik.

Új lakóhelyünkön világosszürke port kavart a szél, Duna-homok üledéket, amelyen nehezen kapaszkodnak meg a tovasodródó családok.

A por rárakódott az akácok lombjaira, a háztetőkre, kerítésekre, nyári forróságokban még jobban kiszárította, reszelte a torkot.

(31. o.)

1976

A „vizes problémák" valamennyiünket érintenek, saját bőrünkön kell tapasztalnunk rohamos szaporodásukat, súlyosbodásukat.

Romlik az ivóvíz minősége, és csökken mennyisége. A folyók árhullámai egyre újabb rekordokat állítanak fel, a nyári kánikulában viszont vízhiánnyal küszködünk.

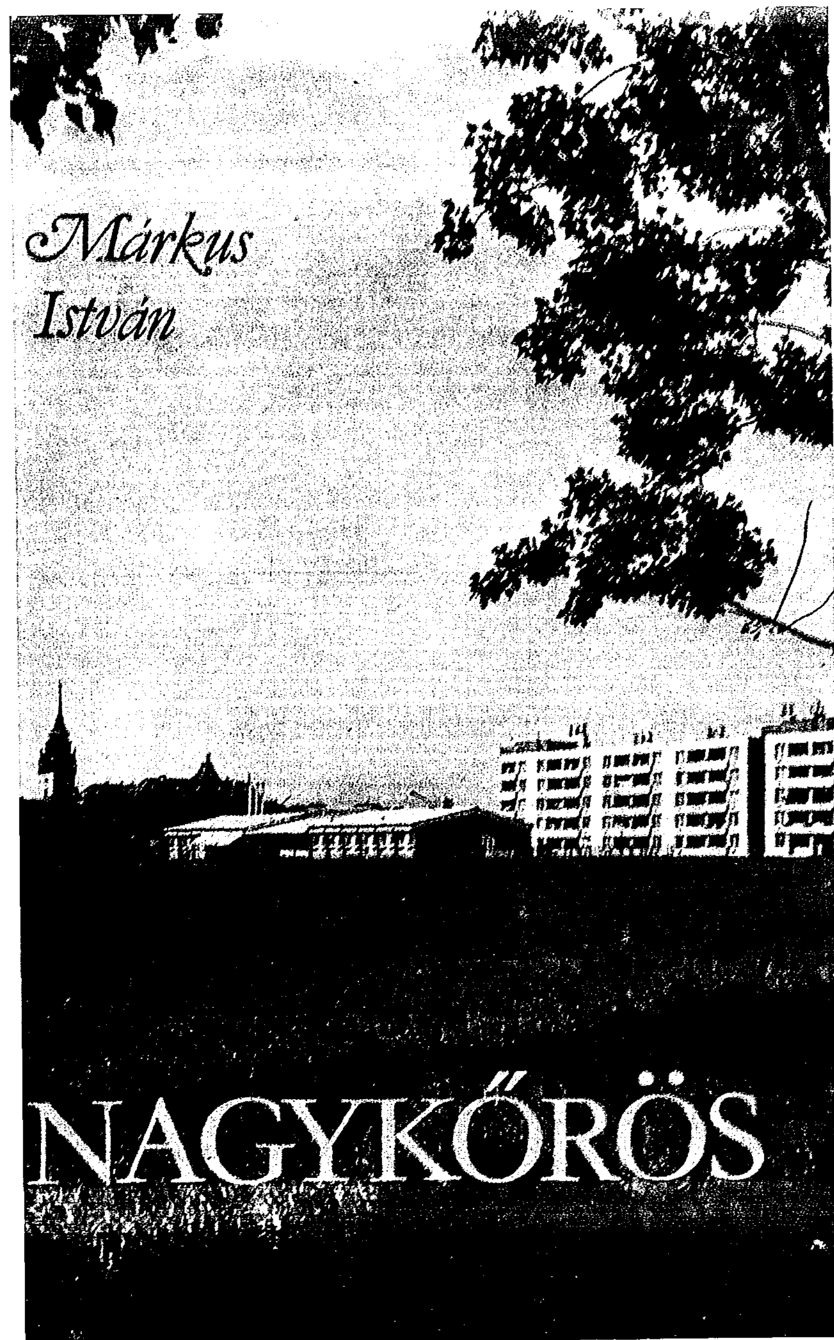
Szép tavaink elöregszenek: iszapossá, hinarassá válnak, halállományuk kipusztul.

„Velence magyar módra"

Régen is voltak már kisebb nagyobb bajok a tóval. Az 1929-es nagy tél után is úgy kellett elásni a rengeteg döglött halat. Régi nagy hínárveszedelmekről is beszélnek. Most is azt lessük, hátha egyszer csak kevesbedni kezd a hínár és eltűnik, mert régen úgy volt, ahogy jött, magától el is ment. De most már hatodik éve, mióta a kotrásokfolynak, csak egyre romlik a helyzet.

A tó romlik, a környék meg épül. Új utak, új üdülők, új szállodák, új éttermek, új strandok, új kikötők, új parkolók, ivóvízszállító távvezeték Ercsiből, szennyvízelvezető hálózat az egész tó körül,mit mondjak még?

(320. o.)

1979

Szerencsés előtörténete van annak a mélyreható társadalomkutató munkának, melyet Márkus István folytatott Nagykőrösön és a várost övező mezőgazdasági területen. Az 1940-es évek elején ugyanis egyszer már bejárta a vidéket.

Kedvező kiindulás: az összevetés lehetőségét magától kínálja.

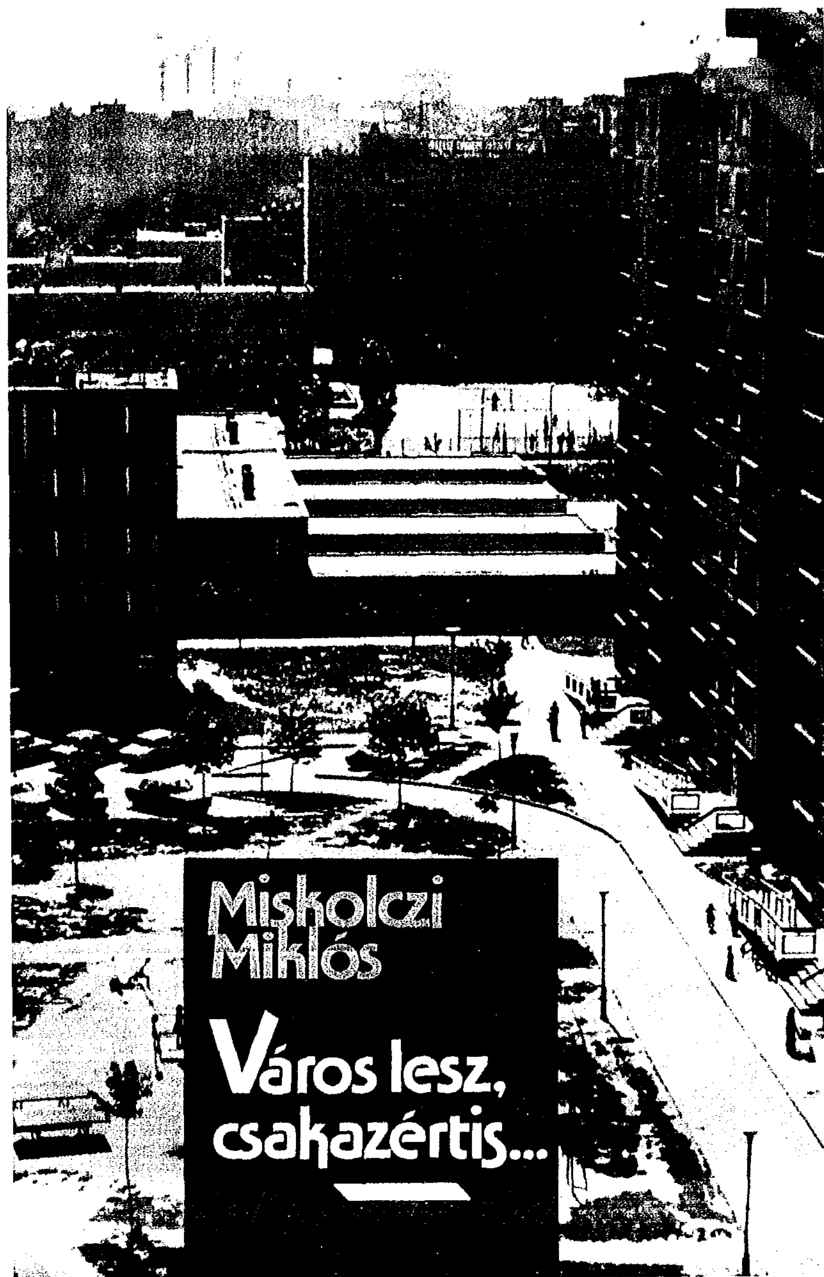
Milyen arányúak a változások, és milyen irányba vezetnek? Az egész paraszti világot megrázó nagy társadalmi robbanás hogyan érte és alakította át ezt az egymáson alapuló rétegződést?

„Birtok és használat"

Ha a poros, városszéli utcáról a szőlők közé ért az ember, az alföldi homoki szőlővilág sajátos levegője fogadta. A kicsi szőlők gyümölcsfákkal vegyesen települtek. Mindig hűvösebb volt, mint a város utcáin vagy kint a határban.

Balra meglepetésszerűen drótkerítés kezdődött, és tartott fél kilométeren át. Mögötte szokatlan növényzet. Tucatjával hajladozó asszonyok. Spárgatelep, amelyet az 1930-as évek vége felé létesített a Gschwindt-féle Nagykőrösi Konzervgyár.

(10–11. o.)

1980

Aligha van még egy ilyen gigantikus alkotás, amely annyira összenőtt volna három évtizedes történelmünkkel, mint Dunaújváros. Szinte a semmiből született az ország újjászületésével egyidőben, és mára olyannyira belegyökerezett az ország képébe, tudatunkba, mintha mindig is ott lett volna.

Sztálinváros-Dunaújváros története kicsiben az új viszonyok története. A kezdeti nagy fellendülést rövid megtorpanás követte, aztán a már megteremtett alapokra csöndesebb, emberibb léptékű hétköznapok épültek.

„Munka, munkás, munkásváros"

Vagy három-négyszáz ezren utazgattak akkortájt hetente, kéthetente ide-oda. Ma azt mondjuk, hogy ezek voltak a társadalmi mobilizáció csúcsévei. Öt év alatt négyszázhat ezerrel nőtt a munkások és alkalmazottak száma. Az első ötéves terv végén az új munkások és alkalmazottak aránya meghaladta az összmunkás- és alkalmazotti létszám negyven százalékát.

Ami igaz, igaz. Ebből a tömegből hőst gyorsabban lehetett csinálni, mint munkást.

(14. o.)

1983

Talán öt éve egy sváb-magyar lakodalomban jutott először eszembe, hogy meg kellene írni a nemzetiségek összemelegedésének történetét.

A lakodalmi mámort egy éjszaka ki lehet aludni, az ilyenkor támadt gondolatok azonban nem szállnak el olyan könynyen.

Eltelt egy év, majdnem a második is, és még mindig egy helyben toporogtam.

Pedig akkor már rájöttem, hogy a nemzetiségi kérdés többszörösen összefügg a telepítéssel.

„Újra többesült a kín és a bánat"

Abban állapodunk meg, hogy az indulás idejét harangszóval fogjuk tudtul adni a népnek. Mindenki legyen készen. Meneküléskor két fontos dolgot készít elő az ember: az eledelt és a ruhát. Aztán zsebébe vágja az okmányokat és a pénzt.

Egymás után vágták a sertéseket, pusztították a szárnyasokat. Az emberek megzavarodtak, elvesztették a fejüket, dühösek voltak. Ismét egybeolvadt az éjszaka a nappallal. A bolt nyitva volt egyfolytában négy napig. Az emberek ittak bánatukban.

(368. o.)

ŐRSZIGETHY ERZSÉBET

Birsalmasajt

KÉT SZOMSZÉD FALU AZ ALFÖLD PEREMÉN

1995

A szerző, akinek Asszonyok férfisorban című szociográfiája szintén a Magyarország felfedezése sorozatban jelent meg, tizenegy évet töltött a terepen.

Óriási helyismeretének köszönhető, hogy mit sem enged ugyan a korrajz megkövetelte fegyelmezett távolságtartásból, mégis belülről láttat.

A tényfeltárás olykor mesévé, igazi irodalommá nemesedik, s vannak interjúalanyok, akikkel megilletődött tisztelettel szorítanánk kezet, ha tehetnénk.

„A búcsú volt a kezdet"

Egy amerikai bankár kerülgette. Tenyészlovakkal teli, igazi magyar tanyát szeretett volna, Lacó pedig kemény valutát, amiért világszínvonalú földművelő eszközöket vásárolhat.

Az amerikai (emigráns magyar arisztokrata) a hat és fél százalékos kamattal járó világbanki hitelt emlegette, aminek elnyeréséhez ő, a bankélet bennfentese, segítséget nyújthat.

Ez csábítóan hangzott: ezekkel a gépekkel »fél kézről« megtermeli a törlesztéshez szükséges hasznot.

(294. o.)

2001

E könyv – műfaját tekintve – szociográfia, témája pedig a tiszántúli aprófalvak szexuális világa. Nem statisztikákösszeállítására törekedtem (bár az adatok összegzéséről nem mondtam le), inkább a minőségre voltam kíváncsi, az élmények érdekeltek, az aktusig vezető rituálétól, a befejezést követő levezetésig. Érzéseket, élményeket, gondolatokat, vágyakat kutattam, a zsigeri működést meghaladó többletet kerestem, és néha nagyon szép, máskor nagyon szomorú történetekkel, intim élethelyzetekkeltalálkoztam.

„A nőkbe zárt fájdalom"

Kétségtelen, hogy a titkon elsuttogott – vagy el sem suttogott – sejtelmes álmok beváltásához a tiszántúli aprófalvak nem tekinthetők optimális környezetnek – és ebben a férfiak sivár ötletszegénysége nem csekély szerepet játszik. Ők rendszerint már a témáról folytatott beszélgetéstől is elzárkóznak: mondván nem beszélni kell arról, hanem csinálni.

Az évszázadok során kialakult magatartási minták a hálószobákban kőzetté merevedtek, oldásukhoz elsősorban a nőkben van meg a jóakarat, de szándékuk aktualizálása lehetetlennek látszik.

(137. o.)

SZUHAY PÉTER

Sosemlesz
Cigányország

OSIRIS

Magyarország felfedezése

2012

Szuhay Péter folklorista történetei arról szólnak, hogy a magát cigánynak/romának mondó, vagy a mások által cigánynak mondott csoportok hogyan szerkesztik meg saját cigány/roma, vagy a cigánytól elhatárolódó képüket.

Vagyis azt, amelyet magukra érvényesnek tartanak, illetve hogyan próbálják érvénytelenné tenni azt a képet, amelyet akár mások fogalmaztak meg róluk, akár korábban maguk fogalmaztak meg önmagukról.

„El kell jönnötök a virrasztásomra"

Nem értik, hogy a románok a virrasztást miért a lehető legszűkebb körben tartják meg, hiszen ők úgy gondolják, hogy a közvetlen hozzátartozónak jó érzés az, ha minél többen vannak jelen, »jólesik az embernek«, hogy egy ilyen helyzetben mellette állnak.

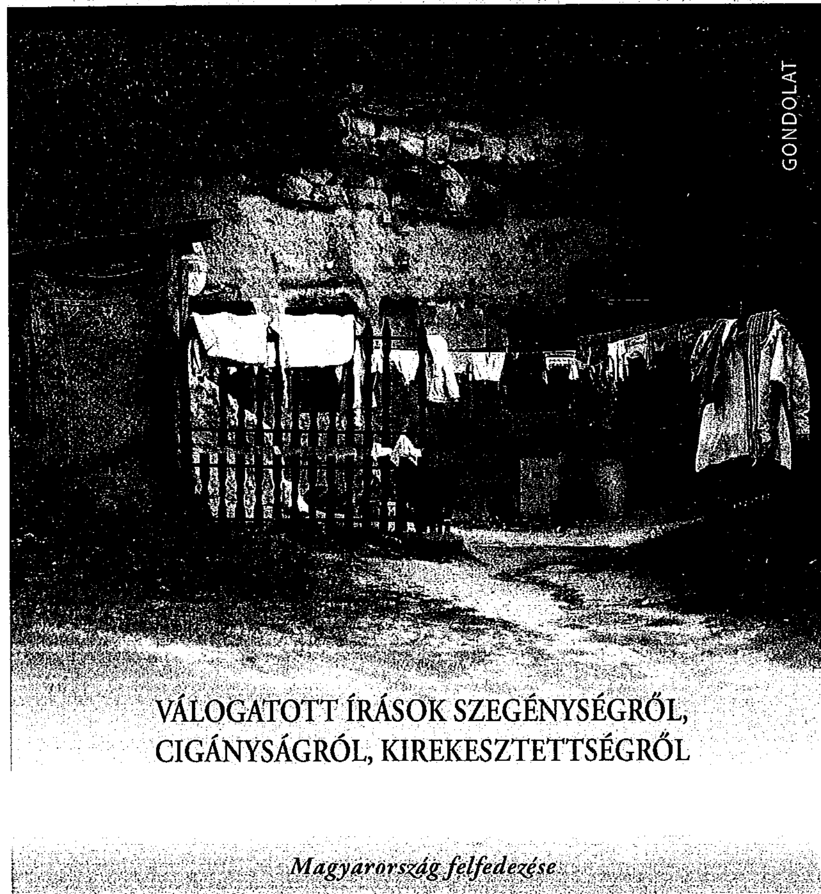
Nem értik azt sem, hogy lehet a virrasztást egy délután öt órától este nyolc óráig terjedő időszakban »letudni«. Hiszen éppen a virrasztással lehet és kell is a halott lelkét »fenntartani«.

(78. o.)

„Ne félj, a tél meg fog gyötörni”

Szerkesztette

HAJNÁCZKY TAMÁS ▪ SZÁLE LÁSZLÓ

2017

Magyarországot idestova harminc éve tektonikus erejű változások rázták meg, miközben a körötte lévő környezet ugyancsak radikálisan megváltozott. Mindennek egyelőre még a számbavétele is hiányos, nemhogy a kielégítő minőségű megvitatása. E kötet e hiány pótlására tesz kísérletet.

Az *Akinek korog a gyomra* című fejezet a magyar társadalom egyre súlyosbodó betegségét, a szegénységet veszi szemügyre szociográfiák, riportok, tanulmányok segítségével.

Szorosan kapcsolódik e problematikához a *Cigány mumus* fejezet is, amely témára még sok minden egyéb rakódik rá, aminek megjelenítésére szintén kísérletet tettek a kötet szerzői.

„Akinek korog a gyomra, nem válogathat”

A válság elmúlt öt évében azok a negatív tendenciák erősödtek fel még jobban, amelyek a társadalom alsóbb rétegeit érintik hátrányosan. A szegénységnek nemcsak a mértéke, hanem mélysége is hatalmas ütemben nőtt. Különösen jelentős volt a szegénységi kockázat növekedése a gyermekek és a fiatalok, az alacsony iskolázottságú és a roma háztartásfővel élők körében, valamint azok között, akik olyan háztartásban élnek, ahol a háztartásfő munkanélküli vagy inaktív.

A parlamenti pártok lemondtak a leszakadó rétegek felzárkóztatásáról, hiszen egyik pártnál sem jelent meg átfogó program a leszakadás további megakadályozására. A szociálpolitikai kérdések mellett nem látni sem a szociálpolitikában, sem az oktatásban, sem az egészségügyben azokat a célokat és a hozzárendelhető eszközöket, forrásokat, amelyek segítenének a további romlás megállításában. Ha a folyamatokat nem tudja megfékezni az elit, akkor a szélsőséges politikai erők komolyan profitálhatnak ebből.

(112. o.)

Pasqualetti Ilona

BALOGVILÁG

RIPORTREGÉNY

Magyarország felfedezése

2017

Pasqualetti Ilona riportregényének célja, hogy saját szavaikkal mutatassa be egy mélyszegénységben élő nyolcgyermekes család mindennapjait, küzdelmeit, azt, hogyan képes adaptálódni a folyamatos társadalmi, gazdasági változásokhoz, a családfő 1963-as születésétől kezdve napjainkig, azaz az elmúlt több mint ötven évben.

Minthogy minden emberi történet a történelem egy része, ami belekapcsolódik a nemzeti történelembe, a Balog család tagjainak személyes sorsa mellett a kötetben megjelenik az átalakuló magyar társadalom is.

„Ha lenne egy saját szobám"

Én nyolcéves voltam, amikor apám lelépett. És anyám meg teljes letargiába esett. Hát én onnantól kezdtem el koraérett lenni ugyebár. Én már nyolcévesen megcsináltam a magam pénzét. Lehet, hogy rendőrségi ügy lett belőle, nem érdekelt, de megvolt a pénzem. Amikor eltörtem a kezem, gipszbe' mentem ki a Tescóhoz. Akkor jöttem rá, ha megsajnálnak, még többet adnak. És amikor már semmi baja nem volt a kezemnek, akkor is bekötöttem, és úgy álltam ki. Szakadt volt a cipőm orra, tehát már hápogott, és ilyen rövid, koszos gatyába mentem ki, és egy kicsit koszosabb pólóba. És ott volt az egyetlen olyan ember, akit soha nem felejtek el életemben. Jött, és kérdezte, hogy „mi van fiacskám, nincsenek szüleid?". Mondom, de, csak apám elhagyott, anyám ki van idegileg, és így őszintén elmondtam mindent.

1936
Kárpát-medence

MAKSAY ALBERT

Kolozsvár madártávlatból

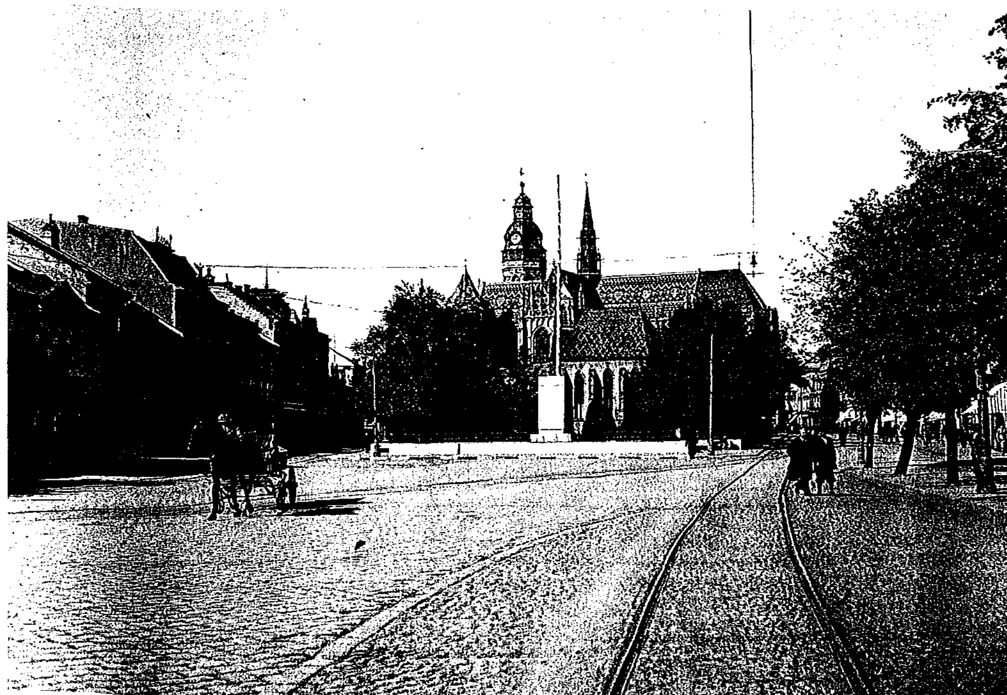
A magyarok közül manapság keveseknek telik építkezésre: örül, aki megtarthatja a régi ingatlanát, ha volt; de legtöbben az olcsóbb bérű kislakásokba szorulnak.

Igen, a magyarság, mint Erdélyben mindenütt, Kolozsvárott is megszegényedett. Milliomosai különben sem nagyon voltak. Voltak jómódú tőkései, vagyonos polgárai, gazdag mágnásai, de a tőkét és a vagyont a betétállományú pénzek elértéktelenedése ijesztően leapasztotta.

A város közéletében való érvényesülés és rangszerzés útjai szintén megszűkültek a magyarok előtt. Kiszorult a magyarsága politikai életből is.

(Erdélyi városképek 45. o.)

Fotó: Fortepan, Kolozsvár, Szabók bástyája (1940)

1938
Kárpát-medence

SZVATKÓ PÁL

Szlovenszkói városok

A szlovenszkói városcsoportok mindegyike más-más szellemi vagy hatalmi központok vonzásterületén feküdt. Időnként egy-egy ilyen vonzóerő döntővé vált, mint Budapest a háború előtt, de ha a vezető hatás megszűnt, ismét előtört a régi vonzás, talán addig, amíg kifejlődik az önálló szlovenszkói városiasság.

Keletebbre, sőt, részben a szepességi városokkal összekeveredve terülnek el azok a helyek, amelyekben erős a lengyel hatás. Idővel – Kassa vezetésével – érdekesen magyar városiasság született meg ezen a területen, a központoktól távollevő, több különféle hatást egyesítő mégis önálló jelenség. Kassa, Eperjes és némileg Igló jelentette leginkább azt, amit annak idején »felvidéki magyar városnak« neveztünk.

(újra közli: Mesélő képeslapok: Felvidéki városok 17–18. o.)
Fotó: Fortepan, Kassa, Fő utca a dómmal (1940)

1941
Kárpát-medence

CSUKA JÁNOS

A délvidéki magyarság története
1918–1941

Az a magyar egység, amely Erdélyben, vagy a Felvidéken természetszerű volt, a Délvidéken soha nem alakulhatott ki. A felsőbácskai, vagy tiszavidéki magyarság gazdasági szerkezete és műveltségi szintje lényegesen különbözött a baranyavidéki vagy muraközi magyarságától. Csekély volt a magyar intelligencia száma. Az alföldi falusi nép a múlt század végén, e század elején kevés embert adott a magyar középosztálynak, a magyar államhatalom keveset törődött Délvidék magyar vezetőrétegeinek erősítésével és 1918 után a hivatalnokok, tanítók és szabadfoglalkozásúak nagy része önként vagy kényszerítve elhagyta a Délvidéket.

A kisebbség sorsára jutott délvidéki magyarság kezdetben alig rendelkezett politikailag iskolázott vezetőréteggel."

(idézi Mák Ferenc, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 4.sz.)
Fotó: Fortepan, Szabadka (1937) Árpád sínautóbusz

Magyarország felfedezése sorozat eddig megjelent kötetei

Szabó Zoltán: Cifra Nyomorúság (1937)
Erdei Ferenc: Futóhomok (1937)
Féja Géza: Viharsarok (1937)
Mocsár Gábor: Égő arany (1970)
Varga Domokos: Erdőkerülőben (1970)
Moldova György: Tisztelet Komlónak! (1971)
Erdei Ferenc: Város és vidéke (1971)
Fekete Gyula: Éljünk magunknak? (1972)
Végh Antal: Erdőhátoṇ-Nyíren (1972)
Kunszabó Ferenc: Sárköz (1972)
Bertha Bulcsu: Balatoni évtizedek (1973)
Zám Tibor: Bács-Kiskunból jövök (1973)
László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben (1973)
Lázár István: Kiált Patak vára (1974)
Molnár Géza: Külvárosi barangolás (1974)
Tüskés Tibor: Nagyváros születik (1975)
Berkovits György: Világváros határában (1976)
Varga Domokos: Vizek könyve (1976)
Csák Gyula: A szikföld sóhaja (1977)
Jócsik Lajos: Egy ország a csillagon (1977)
Fábián Katalin: A Makoldi család (1977)
Zsolt Róbert: Labdarúgók, sportolók (1978)
Halmos Ferenc: Illő alázattal (1978)
Márkus István: Nagykőrös (1979)
Mátyus Aliz: Holnapon innen, tegnapon túl (1980)
Miskolczi Miklós: Város lesz csakazértis... (1980)
Thiery Árpád: Királynék városa (1981)
Folyamatos jelen – antológia (1981)
Albert Gábor: Emelt fővel (1983)
Bakonyi Péter: Téboly, terápia, stigma (1983)
Szász Imre: Ez elment vadászni (1984)
Horváth Dezső: A tizedik ember (1985)
Vadas József: Nem mindennapi tárgyaink (1985)
Őrszigethy Erzsébet: Asszonyok férfisorban (1986)
Csupor Tibor: Mikor Csíkból elindultam (1987)
Pünkösti Árpád: Kiválasztottak (1988)
Hernádi Miklós: Válni veszélyes (1988)

Diósi Ágnes: Cigányút (1988)
Levendel László: Humanista orvoslás (1988)
Kamarás István: Értéktérkép (1989)
Félmúlt - antológia (1990)
Lengyel László: Micsoda év! (1991)
Márkus István: Az ismeretlen főszereplő (1991)
Závada Pál: Kulákprés (1991)
Pünkösti Árpád: Rákosi a hatalomért 1945–1948 (1992)
Lengyel László: Tépelődés (1992)
Bálint B. András: Szabadulás a félelemtől (1993)
Vekerdy Tamás: Álmok és lidércek (1993)
Tanács István: Ön kormányzó? (1993)
Rab László: Mélyszántás (1994)
Őrszigethy Erzsébet: Birsalmasajt (1995)
Márkus István: Polgárosodó parasztság: a magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével (1996)
Iványi Gábor: Hajléktalanok (1998)
Tábori Zoltán: Vasmű (1998)
Szilágyi Gyula: Tiszántúli Emanuelle (2001)
Kun István: A feláldozott Bereg (2004)
Szilágyi Gyula: Megbukott az iskola? (2004)
Lábass Endre: Vándorparadicsom (2004)
Kastélyos Péter: Családi fénykép csatlakozás után (2006)
Romano Rácz Sándor: Cigány sor (2008)
Takács Géza: Kiútkeresők (2009)
Pünkösti Árpád: A kereszt gombja (2010)
Szuhay Péter: Sosem lesz cigányország (2012)
„Ne félj, a tél meg fog gyötörni"(Szerk.: Hajnáczky Tamás – Szále László) (2017)
Pasqualetti Ilona: Balogvilág (2017)

Kötetünkben a magyar szociográfia szerteágazó hagyományának egy-egy szeletét feldolgozó tanulmányok olvashatók. A szerzők többféle tudományterületről érkeztek, szociológusok, irodalomtörténészek, közírók. Ebből következően az írások hangneme, forrásanyaga, látásmódja igen eltérő. Közös azonban a törekvés, hogy ennek a nagy múltú és egy-egy korszakban különösen fontos társadalomismereti műfajnak feltárják céljait, kapcsolatrendszereit, hatásmechanizmusait. Az írások többsége a két világháború közötti időkre koncentrál, a másik része a 20. század második felének folyamataiból válogat. A kötetben olvashatunk többek között a felvidéki Sarló mozgalomról, az erdélyi fiatalok falumunkájáról, a Gusti-féle monografikus községkutatásokról és azok erdélyi hatásáról, a délvidéki *Új Symposion* nemzedékének „elmaradt" szociográfiáiról. De egy-egy problematika erejéig felbukkannak a kilencvenes évek, sőt napjaink kérdései is.

ISBN 978 963 693 869 7

3000 FT

Szociográfia – Kárpát-medencei körkép

Magyarország felfedezése

Szociográfia – Kárpát-medencei körkép

Szerkesztette

LETENYEI LÁSZLÓ ▪ TAMÁSKA MÁTÉ

GONDOLAT

Magyarország felfedezése